

Віталій Власов, Олександр Панарін, Юлія Топольницька

Історія України

7

КЛАС



Видовиство
Дітера



V

VI

VII

VIII

IX

X



УКРАЇНА

близько 482 р. — заснування Києва



Найраннє розселення слов'ян у V-VI ст.
Зеленим кольором позначено територію, обжиту слов'янами на початку VII ст.

близько 602 р. — розпад антського племінного союзу

860 р. — похід князя Аскольда на Константинополь. Перший русько-візантійський договір



907, 911 рр. — походи Олега на Константинополь



988 р. — запровадження християнства як державної релігії Русі-України



V-VII — Велике розселення слов'ян

IV-VII — Велике переселення народів



661-750 рр. — халіфат Омеядів. Підкорення арабами частини Вірменії, Північного Азербайджану, Північної Африки, майже всієї Іспанії

882 р. — утвердження князя Олега в Русі-Україні



957 р. — дипломатична місія княгині Ольги до Константинополя



476 р. — падіння Західної Римської імперії

V-VII ст. — існування королівства вандалів у Північній Африці зі столицею у м. Карфагені



618-907 рр. — династія Тан у Китаї. Підкорення Кореї, Індокитаю, Тибету

726-843 рр. — рух іконоборців у Візантії



732 р. — перемога Карла Мартелла над арабами в битві під Пуатьє. Припинення наступу мусульман на християнську Європу



Початок IX ст. — вторгнення арабів в Індію



800 р. — коронація Карла I Великого імператором Священної Римської імперії



Кінець IX-X ст. — місія Кирила і Мефодія до болгар, сербів, Великої Моравії



481 р. — заснування Хлодвігом Франкської держави Меровінгів

527 р. — коронація Юстиніана I імператором Візантійської імперії



567 р. — заснування ханом Баяном Аварського каганату



636-642 рр. — вторгнення арабів у візантійські володіння, завоювання ними Північної Африки, Сирії, Палестини, узбережжя Балкан

бл. 650 р. — виникнення Хозарського каганату

750 р. — утвердження династії Аббасидів в Арабському халіфаті

843 р. — поділ імперії Каролінгів на три частини



962-973 рр. — правління німецького імператора Оттона I Великого



СВІТ



V

VI

VII

VIII

IX

X



Віталій Власов
Олександр Панарін
Юлія Топольницька

Історія України

7
КЛАС

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Літера ЛТД»
2020

УДК [94(477)“18”:37.016](075.3)
В 58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Власов В. С.

В 58 Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька. – Київ : Літера ЛТД, 2020. – 176 с.
ISBN 978-966-945-155-2

УДК [94(477)“18”:37.016](075.3)

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович, ПАНАРІН Олександр Євгенійович,
ТОПОЛЬНИЦЬКА Юлія Андріївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за видання О. А. Радзивілл

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою.

В оформленні обкладинки використано картини українського художника
Петра Андрусіва «З'їзд князів», «Французькі посли в Ярослава Мудрого».

Підп. до друку 23.06.2020. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,3. Обл.-вид. арк. 16,1. Наклад 112 960 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12, тел. +38 044 332-84-73.



Електронний додаток для учнів і вчителів
<http://istoriyaukr7kl.e-litera.com.ua/>

ISBN 978-966-945-155-2

© Власов В. С., Панарін О. Є.,
Топольницька Ю. А., 2020
© «Літера ЛТД», 2020

ЗМІСТ

Як працювати з підручником..... 5

Розділ 1. Виникнення та становлення Русі-України

- § 1. Розселення слов'янських племен на території України.
Сусіди східних слов'ян 7
- § 2. Господарство, суспільний устрій та вірування слов'ян..... 13
- § 3. Утворення Русі-України 21
- § 4. Правління князя Ігоря та княгині Ольги. Князь Святослав Хоробрий ... 30
- Працюємо з джерелами. Історичний портрет князя Святослава.
Практичне заняття
(<http://istoriyaukr7kl.e-litera.com.ua/>)
- Перевірте, чого навчилися з теми 38

Розділ 2. Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

- § 5. Київська держава за Володимира Великого 40
- § 6. Русь-Україна за Ярослава Мудрого..... 48
- § 7. Суспільне та господарське життя за доби розквіту Русі-України 56
- Працюємо з джерелами. Правове становище різних верств суспільства за
«Руською правдою». Практичне заняття
(<http://istoriyaukr7kl.e-litera.com.ua/>)
- § 8. Культура Київської держави доби розквіту 64
- Перевірте, чого навчилися з теми 70

Розділ 3. Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.

- § 9. Київська держава за наступників Ярослава Мудрого..... 72
- § 10. Русь-Україна за Володимира Мономаха і Мстислава
Володимировича 80
- § 11. Політичне і культурне життя Київського, Чернігівського
й Переяславського князівств у другій половині XI –
на початку XIII ст..... 86
- § 12. Галицьке та Волинське князівства у XII ст..... 95
- Працюємо з джерелами. Твори літератури Русі-України як історичні джерела.
Практичне заняття
(<http://istoriyaukr7kl.e-litera.com.ua/>)

§ 13. Кочові народи степів України X–XIII ст. Крим у складі Візантії	100
Перевірте, чого навчилися з теми	106

Розділ 4. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 14. Галицько-Волинська держава від створення до монгольської навали . . .	108
§ 15. Монгольська навала на Русь-Україну	115
§ 16. Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його нащадків.	121
Працюємо з джерелами. Літописи про зовнішню політику князя Данила Романовича. Практичне заняття (http://istoriyaukr7kl.e-litera.com.ua/)	
§ 17. Культура Галицько-Волинської держави	128
Перевірте, чого навчилися з теми	135

Розділ 5. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав.

Кримське ханство

§ 18. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського	137
§ 19. Крим та українське Причорномор'я. Українські землі у складі Угорщини, Молдови та Московії.	149
§ 20. Суспільне та господарське життя на українських землях у XIV–XV ст.	158
§ 21. Розвиток культури на українських землях у XIV–XVI ст.	166
Працюємо з джерелами. Представники різних станів, верств і етносів України в документах XIV – початку XVI ст. Практичне заняття (http://istoriyaukr7kl.e-litera.com.ua/)	
Перевірте, чого навчилися з теми	173

Узагальнення до курсу.

Історія Русі-України в контексті епохи середніх віків.	175
--	-----

Як працювати з підручником

Цього року ви розпочнете докладно вивчати історію України. Подорожуючи минулим, дізнаєтесь, яких часів сягає корінням український народ, довідаєтесь, як постали на наших теренах Русь-Україна (Київська держава), Галицько-Волинське князівство, Кримське ханство та торговельні міста-колонії в Криму. Помічником у ваших мандрах буде цей підручник. Кожен параграф відповідає урокові. Матеріал кожного уроку поділено на пункти з назвами та пізнавальні рубрики.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Зрозуміти, як саме тогочасні мешканці України переживали події, про які довідаєтесь на уроці, вам допоможе робота з джерелами. Це уривки з літописів, подорожніх нотаток, листів чужинців – словом, ті історичні документи, що збереглися від згаданої доби. Ви вже знаєте, що робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які ви й далі вдосконалюватимете. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

Як працювати з історичними джерелами

1. Визначте, ким був автор документа; зрозумійте, про що йдеться в запропонованому уривку; встановіть, коли відбулися описані події.

2. З'ясуйте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, що їх описано; поміркуйте, навіщо він свідчить про події; окресліть значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3. Поясніть, у чому полягає цінність джерела особисто для вас; стисло висловіть власне ставлення до описаних подій і діячів.

У підручнику є завдання, які потребують уміння складати портрет історичного діяча. Є й такі, за якими слід підготувати повідомлення про певну історичну подію. Щоб ви краще впоралися з такими завданнями, ми підготували схеми їх виконання.

Як скласти повідомлення

1. Прочитайте в підручнику матеріал, до якого складаєте повідомлення.
2. Знайдіть літературу / інформацію в інтернеті, за якою ви його готуватимете.
3. Складіть план своєї розповіді.
4. За планом напишіть зміст повідомлення.
5. Доберіть ілюстрації, які доцільно використати в повідомленні.

Як скласти портрет історичного діяча

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча? Назвіть ім'я та прізвище. Де і коли він народився? Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався? Як формувалися його погляди?

2. Особисті якості й риси характеру.

Як особисті якості діяча впливали на його діяльність? Які з його особистих якостей вам подобаються, а які – ні?

3. Життєвий шлях історичного діяча.

Схарактеризуйте основні справи його життя. Які успіхи й невдачі траплялися в його справах? Які верстви населення підтримували його діяльність, а які – ні?

Чому? Хто були його друзями, а хто – противниками (суперниками)? Чому? Якими були наслідки його діяльності? Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?



4. Яким є ваше особисте ставлення до історичного діяча? Які почуття викликає у вас його діяльність? Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Для того, щоб ви краще зрозуміли послідовність подій, про які йтиметься, на початку кожного параграфа ми розмістили лінію часу. На ній розташовані найважливіші події, які детально описано в тексті.

Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з історичною картою. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі і часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як.

До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують

малюнки-символи:  – *працюйте самостійно*;  – *працюйте в парах*;



– *працюйте в групах*.

Завдання для роботи в парах спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. Завдання, які слід виконувати в групах, передбачають пошук відповідей на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалі уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителем/учителькою.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані в рубриці «**Словничок**» та в термінологічному словнику, вміщеному в електронному додатку. Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді.

Рубрика «**Історична постать**» надасть вам візуальну та стислу довідкову інформацію про важливих політичних діячів або духовних сподвижників доби.

У підручнику є рубрика «**Дізнайтеся більше**», яка містить історичні цікавинки для найдопитливіших учнів. У рубриці «**Краще один раз побачити**» знайдете інформацію, а також зображення історичних пам'яток доби, про які варто знати і які можна побачити, мандруючи Україною чи світом.

Наприкінці кожного параграфа ви знайдете короткі узагальнення викладеного в параграфі матеріалу – «**Я вже це знаю**». Перевірити, чи добре засвоїли матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «**Перевірте себе**». Кожен розділ завершують завдання – рубрика «**Перевірте, чого навчилися з теми**». Їх виконання сприятиме систематизації знань з вивченого в розділі матеріалу.

Є в підручнику й практичні заняття, вміщені в електронному додатку для учнів і вчителів. Під час цих занять ви не просто опановуватимете новий матеріал, а й навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел.

Цікавого вам навчання й високих результатів!

476 р. Падіння Західної Римської імперії

IV

V

VI

VII

375 р. Гунська навала в Європі – початок Великого переселення народів

V–VII ст. Велике розселення слов'ян

§ 1 Розселення слов'янських племен на території України. Сусіди східних слов'ян

■ Розселення слов'янських племен на території України

У 6 класі ви дізналися, що давні слов'яни були автохтонним (корінним) населенням Європи, а також предками 15 сучасних європейських народів, зокрема й українського. Прабатьківщиною слов'ян учені вважають терени між річками Одером, Віслою, Дніпром, що охоплювали сучасну територію України, Центральної та Північної Польщі.



1. Покажіть на карті території прабатьківщини слов'ян; напрямки розселення слов'ян під час Великого переселення народів. **2.** Покажіть, які східнослов'янські племінні союзи були предками українців, а які – білорусів. **3.** Назвіть східнослов'янські племінні союзи, які жили на північний схід від полян, біля лівих приток Дніпра; на південь від полян; на захід від полян; між Дністром і Прутом.



↑ Велике розселення слов'ян (V–VII ст.)

СЛОВНИЧОК

Готи – германські племена, вихідці зі Скандинавії. У I–II ст. н. е. переселилися на Балтику, а згодом просунулися до узбережжя Чорного та Азовського морів. Створили Готську державу, яку в 375 р. розгромили гунни.



Гунни – кочовий тюркомовний народ, який прийшов у степи України з території Монголії та Китаю у IV ст. Витіснили готів та відкрили епоху Великого переселення народів.



Найдавніші писемні свідчення про слов'ян належать римським історикам I–II ст. Тациту й Плінію Старшому. Вони називали слов'ян венедями. Значну увагу слов'янам приділив готський історик VI ст. Йордан. У книзі «Про походження та діяння готів» він писав: «Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: **венедів, антів, склавинів...**». Назви «склавини» й «анти» щодо слов'ян поряд із назвою «венеди» трапляються і в інших джерелах. Вони засвідчують поділ давніх слов'ян на різні племінні об'єднання.

У IV ст. у степах Північного Причорномор'я остаточно утвердилися й утворили свою державу **готи**. До неї увійшли й землі слов'ян-венедів. У пошуках могутніх союзників проти поневолювачів-готів слов'яни звернулися по допомогу до **гунів**, які у IV ст. (375 р.) вторглися в Європу. Готи зазнали нищівної поразки й були витіснені в межі Римської імперії. У складі гунського об'єднання слов'яни відкрили собі шляхи в Подунав'я, на Балкани та у Балтію, виступаючи то як союзники кочовиків, то як їхні підлеглі. У середині V ст. гунський військовий союз ослаб, що дало змогу слов'янам позбутися залежності від цих кочовиків. Відтак слов'яни рушили на землі Східної Римської імперії (Візантії). Так почалося **Велике розселення слов'ян**, про яке Йордан сповіщав: «Тепер вони (слов'яни) бушують по-всюди...».

ПРИЧИНА

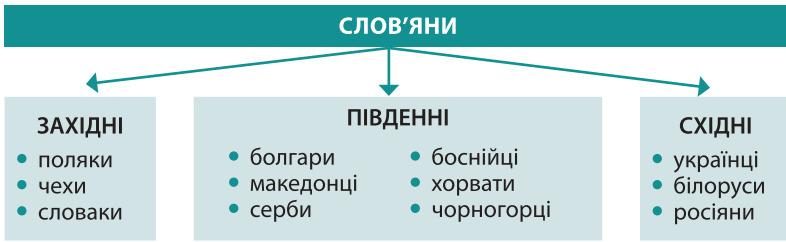
- зростання населення
- брак вільних земель
- зміни клімату
- військовий обов'язок перед гунами

ПОДІЯ

**V–VII ст. –
Велике розселення
слов'ян**

НАСЛІДОК

- Слов'яни заселили території
- Подунав'я і Балканського півострова на півдні
 - береги Ельби та Балтійське узбережжя на заході
 - верхів'я Дону і Волги на північному сході



Велике розселення слов'ян започаткувало їхній поділ на групи. Усіх слов'ян поділяють на три гілки: *західну, східну й південну*. Українці разом із білорусами й росіянами належать до східної гілки слов'янських народів. Їхні території розпросторилися від Карпат до Волги.

Відавна живучи племенами, слов'яни задля безпеки час від часу об'єднувалися в значно більші спілки – **племінні об'єднання**, або **союзи племен**. Назви східнослов'янських племінних союзів зберіг літопис «Повість минулих літ» ченця Нестора. Так, на території України у VIII–IX ст., коли розселення слов'ян завершилося, літописець називає сім племінних об'єднань: поляни, деревляни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати та волиняни. Поряд із назвою «волиняни» літописець уживає ще дві – дуліби й бужани, усі три назви стосуються одного племені, однак назва «дуліби» виникла раніше за інші.

Як свідчить оповідь літописця, поляни мешкали в Середньому Подніпров'ї «в лісах на горах понад річкою Дніпром». На захід від полян жили деревляни. Їхні землі лежали між річками Случчю й Дніпром, Прип'яттю й Тетеревом. Іще далі на захід, аж до Західного Бугу, були землі волинян. На північний схід від полян, «на Десні, по Сейму і по Сулі», мешкали сіверяни. Тиверці обіймали землі між Дністром і Карпатами, уличі – між Дніпром та Південним Бугом. У Прикарпатті жили білі хорвати.

Доповнивши свідчення літопису археологічними знахідками, учені дійшли висновку, що племінні союзи **волинян, деревлян,**

СЛОВНИЧОК

Літописом називають твір, у якому найголовніші події записували у хронологічній послідовності, за роками (літами) – «з літа в літо», як казали за тих часів.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Нестор (помер близько 1113 р.) – чернець Києво-Печерського монастиря, літописець, імовірно, упорядник **«Повісті минулих літ»** – найдавнішого літопису, що зберігся до нашого часу.

Літопис оповідає про події з історії Русі від її заснування у IX ст. і до початку XII ст. Укладаючи «Повість...», автор використав давніші літописи, які не збереглися, а також Біблію, твори візантійських хроністів, різноманітні документи (приміром, угоди князів). Сучасні вчені піддають сумніву деякі факти з літопису Нестора. Твір укладено на замовлення київського князя Ярослава Мудрого, тож, імовірно, князеві приписано деякі діяння, які йому не належали.

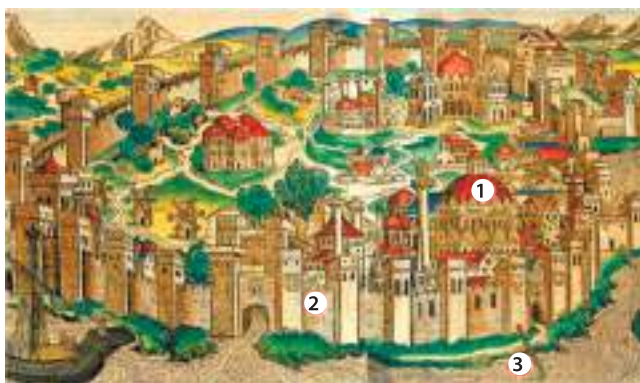
полян, сіверян, білих хорватів, уличів і тиверців віддавна мали тісні взаємини. Вони були подібні за мовою, звичаями, мали спільне склавино-антське походження й відрізнялися за цими ознаками від сусідніх східнослов'янських племен. Саме тому сім племінних об'єднань вважають безпосередніми предками українців.

■ Сусіди східнослов'янських племен

Скандинавія. Великий торговельний шлях «із варягів у греки» пов'язував східнослов'янські племена з численними північними народами – предками сучасних данців, шведів, норвежців. Суворі умови життя на батьківщині спонукали дужих і витривалих чоловіків збиратися у військові гурти й вирушати походами на пошуки слави й багатства. Часом вони підкоряли землі інших народів, обкладаючи даниною їхніх мешканців. Така доля спіткала найпівнічніші східнослов'янські племена словен і кривичів, а також неслов'янські чудь і мерю. Доволі часто вояки з півночі наймалися до впливових і багатих володарів. Служили вони й у візантійських імператорів. Візантійці називали цих найманців варангами: звідси походить назва «варяги» – так східні слов'яни називали представників північних народів. У Західній Європі їх іменували норманами.

Візантія. Східнослов'янські племена – предки українців – підтримували зв'язки з Візантією. Адже саме ця держава була їхнім основним торговельним партнером. Володіння візантійських імператорів за тих часів сягали узбережжя Чорного моря й Криму. Чорне море було кінцевим пунктом торговельного шляху «із варягів у греки», тому між слов'янами й Візантією точилася постійна боротьба за контроль над ним. Відтак відносини зі Східною Римською імперією часто загострювалися до стану війни. Такими вони лишалися тривалий час і після створення Київської держави.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Візантійська імперія бере початок від кінця IV ст. як східна частина Римської імперії. Назву держава отримала від грецького міста-колонії Візантії на європейському узбережжі Босфору, де імператор Константин заснував нову столицю – Константинополь (літописець називає його Царгородом). Візантія вважалася наступницею Римської імперії, тому візантійці називали себе римлянами – ромеями, літописець же називав їх греками.



← Зображення середньовічного Константинополя з хроніки XV ст.
1. Свята Софія; 2. Захисні мури міста; 3. Спеціальні ланцюги через затоку Золотий Ріг для захисту міста від ворожих кораблів



1. Роздивіться картосхему. Які країни поєднував торговельний шлях «із варягів у греки»? Через які сучасні країни проходив цей шлях? 2. Поміркуйте, чому варяги обрали для торгівлі маршрут саме через слов'янські землі. 3. Висловіть припущення, якими товарами могли торгувати слов'янські племена, що могли купувати в іноземців?

➔ Шлях «із варягів у греки»



Авари. Наприкінці VI ст. у відносини слов'ян із Візантією втрутилися **авари** – кочовий народ, що утворив державу, **каганат**, у Середньому Подунав'ї. Аби захиститися від аварів, слов'яни уклали союз із Візантією. У **601 р.** анти разом із Візантією виступили проти аварів. Наступного року авари здійснили ще один похід проти антив. Від 602 р. згадки про антив у джерелах не знаходимо. Існує думка, що могутній антський військово-племінний союз розпався, а слов'янські племена, що входили до його складу, згодом осіли на балканських землях. Це поклало початок творенню сучасних південнослов'янських народів.

Велика Булгарія та Хозарський каганат. Після того, як авари залишили Північне Причорномор'я, там дедалі більшої сили набирали тюркомовні булгари. Близько 630 р. їхнє племінне об'єднання **Велика Булгарія** обіймало землі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Водночас із Великою Булгарією на схід від неї, між Доном і Волгою та в Прикаспії, виникло ще одне об'єднання тюркомовних племен – **Хозарський каганат**.

Ватажки булгарського й хозарського об'єднань ворогували, тож невдовзі між ними почалася війна. Витіснивши булгар, хозари аж до кінця X ст. запанували у причорноморських степах. Літопис свідчить, що хозари брали данину з полян, сіверян, а також із радимичів та в'ятичів.



↑ Хозарський вершник. Середина IX ст. Художник-реконструктор О. Федоров

СЛОВНИЧОК

Каган – титул володаря в тюркських народів.

Каганат – тип середньовічної монархії, поширений у степах Євразії, правителем якої був каган.

Данина – назва натурального або грошового податку, що його підкорені племена сплачували на користь переможця.



Прочитайте уривок із «Повісті минулих літ» Нестора Літописця. Роздивіться мініатюру. **1.** Як ви гадаєте, чому поляни «заплатили» данину хозарам мечами? **2.** Чому хозарські мудреці назвали цю данину «недоброю»? Для кого вона була «недоброю»?

«...І знайшли полян хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: “Платіте нам данину”. Поляни тоді, порадившись, дали їм од диму (господарства) по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: “Ось, знайшли ми данину нову”. А ті запитали їх: “Звідки?” І вони сказали їм: “У лісі на горах, над рікою Дніпровською”. А ті запитали: “Що вони дали?” І вони показали меч, і мовили старці хозарські: “Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя бо двосічне, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель”. І все це збулося, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням».



↑ Поляни несуть данину хозарам. Мініатюра XV ст.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Давні слов'яни є предками українського народу. Їхня прабатьківщина – терени між річками Одер, Вісла й Дніпро.
- Велике розселення слов'ян у V–VII ст. було частиною Великого переселення народів, спричиненого навалом гунів, і охопило терени Європи.
- Унаслідок розселення слов'яни заселили Балканський півострів, балтійські землі, дійшовши до Вісли на Заході.
- Розселившись на теренах України, слов'яни сформували союзи племен, сім із яких є безпосередніми нашими предками.
- Сусідами східних слов'ян були Візантія, Велика Булгарія, Хозарський та Аварський каганати і Скандинавія.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? Як процес Великого переселення народів вплинув на міграційні процеси у слов'ян?
2. Які східнослов'янські племінні союзи вважають предками українців?
3. Які території заселяли східнослов'янські племінні союзи – предки українців – у VIII–IX ст.? З ким сусідили?
4. Якими були відносини в наших предків із Візантією, варягами, хозарами?
5. Поміркуйте, чому від тих часів залишилося так мало свідчень.
6. Скориставшись картою на с. 7, заповніть у зошиті таблицю «Розселення східних слов'ян на території України».

Розселення східних слов'ян на території України

Назва	Територія розселення

§ 2 Господарство, суспільний устрій та вірування слов'ян

■ Господарство й ремесла

Східні слов'яни на теренах України населяли Лісостеп і Полісся, де здавна розвивалися землеробство й скотарство. Цим заняттям сприяли помірний клімат, родючі ґрунти, трав'янисті луки й велика кількість річок. У лісостеповій частині України розвивалося орне землеробство. На Поліссі для збільшення площі орних земель вирубували й випалювали ділянки лісу. Такий спосіб обробітку ґрунту називають підсікою (вогнево-підсічною системою землеробства). За давніших часів наші предки використовували орні ділянки землі доти, доки не вичерпувалася їхня родючість. У цьому суть перелогового землеробства. Згодом перейшли до двопілля, коли засівають одне поле, а інше лишають «відпочивати» – на пар.



↑ Вогнево-підсічна система обробітку землі

↑ Двопільна система обробітку землі

Вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі. З городни – горох, ріпу, редьку, цибулю й часник. Розводили велику рогату худобу, овець, свиней. Помічниками в господарствах були воли й коні. Полювання й бджільництво давало змогу нашим предкам отримувати не лише додаткові харчі, а й хутро, мед і віск – товари, які продавали сусіднім народам.

Серед ремесел найрозвиненішим було ковальство, насамперед – виготовлення залізних знарядь праці. Глиняний посуд слов'яни аж до X–XI ст. виготовляли без гончарного круга. Поширеними були ткацтво, прядіння, оброблення шкіри, каменю, дерева, кістки. Для господарських потреб майстрували сани, вози, човни тощо.

Житло



Роздивіться реконструкцію. **1.** Кого і що зображено? Якими ремеслами зайняті мешканці поселення? З якими винаходами людства вони знайомі? **2.** Поміркуйте, з чим було пов'язане виникнення саме таких занять і ремесел у слов'ян. **3.** Використовуючи зображення, складіть розповідь про побут і господарське життя мешканців слов'янського поселення.



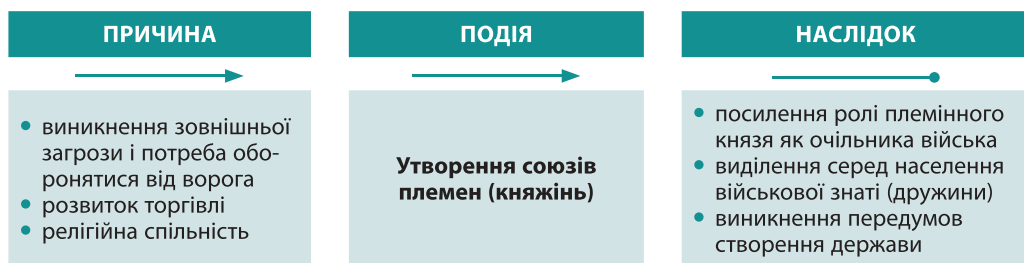
Наші предки жили в неукріплених селищах, розташованих групами на відстані 0,5–3 км одне від одного. У такому селищі було здебільшого півтора-два десятки жител. Основним будівельним матеріалом слугувало дерево. Житла заглиблювали в землю на 30–80 см, іноді й більше, тому їх називають напівземлянками. Такі споруди взимку швидше нагрівалися й довше тримали тепло, а влітку – зберігали прохолоду.

■ Торгівля

Археологи знаходять чимало підтверджень розвитку торгівлі у слов'ян. Це й численні монети різних народів, і цілі ремісничі осередки, які спеціалізувалися на виготовленні певної продукції, – гончарного посуду, металевих виробів. Таке масове виробництво засвідчує: товари виготовляли на продаж. Слов'яни торгували з населенням Подунав'я, Центральної Європи й Балтії. У них та мешканців римських і візантійських провінцій купували посуд, вироби зі скла, бронзи, срібла й золота, вино, олію. Вивозили ж хутро, мед, віск, шкури, зерно.

↓ Слов'янське поселення. Сучасна реконструкція





Слов'яни жили як окремі племена, що їх очолювали обрані громадою вожді. Вождів обирали з-поміж вихідців із найвпливовіших сімей. Саме за вождями закріплювалася верховна влада. Вожді також розподіляли надлишок виробленої продукції, організовували оборону під час воєнних дій, споряджали військо. Згодом влада вождів стала спадковою.

Коли з'являлася потреба боронитися від сильного ворога, слов'янські племена об'єднувалися у великі **військові союзи (союзи племен)**.

ОРГАНИ ВЛАДИ У СЛОВ'ЯН



Князь (вождь) – зосереджував у своїх руках верховну владу та командував військом.



Дружина – збройні загоны, що становили постійне військо князя.

Віче – загальні збори громадян (чоловіків-воїнів) міст у слов'ян для розгляду громадських справ. У вічі зазвичай брав участь князь і військова знать.



Розповідаючи про східних слов'ян, літописець не вживав терміни «племінні об'єднання» або «союзи племен», а послуговувався словом «княжіння», тобто володіння князя. «А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян було княжіння своє...» – читаємо на сторінках «Повісті минулих літ». Тож іще в переддержавні часи слов'янських правителів стали називати **князями**. За умов постійних нападів кочовиків вплив військових вождів-князів посилювався, натомість значення народних зборів (**віча**), що зазвичай вирішували найважливіші суспільно-політичні питання, поступово зменшувалося. Слов'янські князі мали віддане оточення – воїнів-дружинників. До дружин відбирали вихідців із шанованих, близьких до князя родин. Основним заняттям дружинників була служба в князівському війську, за що вони отримували щедру винагороду. Тож, на відміну від давніших часів, коли воїнами за потреби ставали всі дорослі чоловіки племені – землероби й ремісники, дружинники були професійними вояками.

У VIII–IX ст. поступово в окрему верству виділилася племінна верхівка – **військова знать** (князі, дружинники). Вона зосередила у своїх руках владу в племінно-

му об'єднанні. Князі прагнули передавати владу нащадкам, створюючи місцеві династії.

Знаць оселялася у великих племінних центрах – **городищах** – укріплених поселеннях-фортецях, які з часом перетворювалися на міста. Найбільше відоме сьогодні городище – Зимнівське – було нещодавно знайдене археологами неподалік Володимира-Волинського (Волинська обл.). Городище, імовірно, було центром дулібського племінного союзу. У VII ст. він об'єднав мешканців Дніпровського Правобережжя – полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців.



Роздивіться малюнок-реконструкцію Зимнівського городища. **1.** Поміркуйте, чому Зимнівське городище розташоване на пагорбі. **2.** Як гадаєте, чому мешканці городища укріплювали поселення двома лініями оборони? **3.** Хто мешкав в укріпленому городищі, а хто – за його межами? Відповідь обгрунтуйте.



↑ Зимнівське городище племінного союзу дулібів. Сучасна реконструкція

Згуртувавшись у міжплемінний союз, східнослов'янські племена – предки українців – намагалися захиститися від нападів кочовиків. Літописець розповідає про дулібів, зокрема у зв'язку з походами на слов'янські землі кочовиків аварів. Проте дулібському об'єднанню не судилося стати державою. Коли воно розпалося, центр державотворення з Волині перемістився в Середнє Подніпров'я, до Києва.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ На основі археологічних даних у XX ст. було розшифровано праслов'янський календар. Визначено, що місяць у наших предків тривав близько 25–28 днів. В основі календаря лежав сонячно-місячний цикл. Календарем послуговувалися племена антів і склавинів. Загалом у слов'ян не існувало поняття «новий рік». Наші предки були землеробами, тому рік для них визначав цикл сільськогосподарських робіт. Кінець і початок календарного року, тобто календарне коло, починалося в березні, коли прокидалася природа. Цей період люди відзначали як початок Нового літа – Новоліття. Роки рахували літами. У давніх писемних джерелах усі історичні події вели від «літа такого-то року». Звідси слова: літопис, літописець, літочислення.



↑ Давньослов'янський календар

■ Звичаї, традиції та світоглядні уявлення слов'ян

У писемних джерелах візантійського походження збереглися свідчення про зовнішній вигляд та звичаї слов'ян. У працях Маврикія Стратега та Прокопія Кесарійського читаємо, що слов'яни зазвичай були високі на зріст, міцні тілом, надзвичайно сильні, легко переносили спеку й холод, дощ, брак їжі. Вони мали білий колір обличчя, волосся не русаве і не чорне, а рудувате.

Слов'яни були дуже привітними, волелюбними, з повагою ставилися до жінок і шанували гостей. У походах витривалі, у боях – хоробрі. Племена слов'ян були схожі між собою мовою, способом життя, звичаями; надзвичайно цінували свободу, не давали нікому себе підкорити, їх не можна було примусити до рабства, – зазначають візантійські джерела.

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Маврикій Стратег засвідчував, що слов'яни перевершували у військовій справі «усіх людей». Вони не носили панцирів, зі зброї використовували щити, бойові сокири й списи. Особливо мужньо витримували перебування у воді, лежачи на дні річки та дихаючи через очеретину. Використовували дерев'яні луки з невеликими стрілами, змоченими спеціальною сильною отрутою. Поранений слов'янською стрілою мав вчасно прийняти протиотруту, інакше на нього чекала смерть.



↑ Слов'янський воїн. Сучасна реконструкція

СЛОВНИЧОК

Язичництво – релігійні вірування, що передбачали поклоніння силам природи, тваринам та рослинам, а також віру в існування людиноподібних істот: русалок, берегинь та ін.

Східні слов'яни були **язичниками**. У слов'янському світогляді існувала трищаблева побудова світу богів (небесний, світ між небом і землею, підземний), де на кожному рівні розміщувалися боги, що конкурували між собою.

На чолі найвищого, небесного, світу стояли боги Сварог і Стрибог. Похмурий Стрибог уособлював темні буремні сили, які могли обернутися як добром, так і злом для людей. Натомість Сварога пов'язували з ясным, спокійним, доброзичливим до людей небом. На середньому рівні богів, тобто між небом і землею, розташовувалися сини цих богів – Дажбог, син Сварога, та Перун, бог громовиці, син Стрибога. Дажбог був богом сонячного світла, а також вважався покровителем хліборобства. Сивобородий переможець демонів Перун-громовик їздив небом на колісниці. Слідом його колеса на небі була блискавка, грім – звук його колісниці, а колесо – сонячний диск. Перун у праслов'ян був покровителем воїнів і з часом перетворився на улюбленого бога.

Дружиною Сварога, а також богинею родючості, рукоділля й мистецтва слов'яни вважали Мокош.

Однією з головних постатей нижнього світу був Велес – господар підземного царства. Велеса вважали противником Перуна, провідником душ померлих до потойбіччя. Зі змінами в господарстві та суспільно-політичному житті слов'ян змінився і культ Велеса – його стали вважати богом скотарства, торгівлі й ремесел.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ Цю статую було знайдено в 1848 р. біля села Личківці (Тернопільська обл.) у річці Збруч. Стовп поділений на три горизонтальні яруси, які відображали уявлення слов'ян про будову Всесвіту. На нижньому ярусі – бог підземного світу, що тримає на руках землю, на середньому – земля з людьми, на верхньому, найширшому – небо, заселене богами. На передній грані стовпа зображена Велика Богиня з рогом тура в руці. Вона уособлювала родючість, тому її зображали з дитиною під серцем. Ліворуч від неї – бог воїнів з однолезовим мечем – такі були поширені в Русі-Україні в X ст. – і конем біля ніг. Можливо, це Перун. Збруцький ідол – видатна пам'ятка давньослов'янської культури. З 1851 р. статуя зберігається в Краківському археологічному музеї (Польща).



↑ Збруцький ідол. Сучасне фото

Підземний світ населяли напівбожественні істоти – Домовик, Лісовик, Водяник, Мара, Вій, упірі, русалки, мавки.

Для вшанування богів слов'яни споруджували святилища – **капища**. Зазвичай вони стояли просто неба, у центрі розташовували жертovníки та масивний стовп, на якому стояв ідол. На святилищах-капищах порядкували служителі язичницьких обрядів – **волхви**. Їх вважали знавцями таємниць природи, посередниками у спілкуванні з богами.



↑ Давньослов'янське капище. Сучасна реконструкція



1. Порівняйте опис звичаїв східнослов'янських племен у літописі та візантійських джерелах (Маврикій Стратег, с. 18). У чому відмінність між ними?
2. До якого зі слов'янських племен прихильніше ставиться автор джерела? Як ви гадаєте, чому?

«[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть».



↑ Поховальний обряд у давніх слов'ян

розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кістки, клали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять в'ятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон».

«Повість минулих літ»

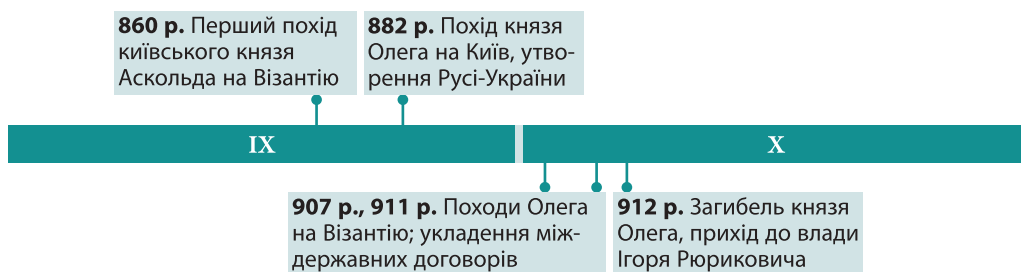
ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Основу господарства давніх слов'ян становили землеробство і скотарство. Наші предки освоїли перелогову, двопільну і вогнево-підсічну системи обробітку землі.
- З-поміж ремесел особливо була розвинена обробка металів, зокрема ковальство. Слов'яни також виготовляли ліпний глиняний посуд.
- У суспільно-політичному житті слов'ян тривалий час панувала демократія, де найважливіші питання племені вирішувало віче. Проте у VI–VII ст. дедалі більшу роль стали відігравати вождь (князь) і дружина, що почали зосереджувати владу у своїх руках.
- Писемні свідчення візантійських і давньоруських джерел описують наших предків як волелюбних, хоробрих і схильних до демократії.
- Давні слов'яни були язичниками й вірили в богів, що уособлювали сили природи. Для поклоніння своїм божествам слов'яни споруджували святилища-капища.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Поміркуйте, як природні й кліматичні умови вплинули на заняття та вірування східних слов'ян на теренах України.
2. Яка із систем обробітку землі, що їх застосовували слов'яни (перелогова, двопільля, вогнево-підсічна), була найбільш ефективною? Чому?
3. Що характерне для суспільного та господарського життя східних слов'ян на території України у VIII–IX ст.?
4. Пригадайте, що таке *рід*, *плем'я*, *державна*. Доведіть, що у VIII–IX ст. східнослов'янські племенні княжіння були додержавними об'єднаннями, які заклали основу першої східнослов'янської держави – Русі-України.
5. Використовуючи писемні свідчення про зовнішній вигляд і звичаї слов'ян, складіть портрет-реконструкцію.
6. Використовуючи додаткову літературу та інтернет-ресурси, підготуйте розповідь про одного чи кількох слов'янських богів.



§ 3 Утворення Русі-України

■ Роль Києва у виникненні держави східних слов'ян

Ви вже знаєте, що у VII–VIII ст. південну групу східних слов'ян очолювали князі дулібів-волинян, а в IX ст. цю роль перебрали на себе полянські князі. Автор «Повісті минулих літ» називає їх «мужами мудрими й тямущими». За твердженням літописця, саме з полян походять перші київські князі: Кий, його брати Щек, Хорив і сестра Либідь. Із цими князями Нестор Літописець пов'язує будівництво Києва, названого на честь старшого з братів.

Попри легендарний характер оповідь літописця має історичну основу. Зіставивши свідчення літопису з тогочасними візантійськими джерелами, історики дійшли висновку, що князь Кий жив, найімовірніше, у VI ст. Він відзначався неабияким хистом полководця, його приймав у себе візантійський імператор. Для автора літопису це є незаперечним свідченням шляхетного (князівського) походження Кия.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

Монумент, споруджений у 1982 р. на ознаменування 1500-річчя Києва, розташований на набережній Дніпра, неподалік мосту імені Патона. Композицію (скульптор В. Бородай, архітектор Н. Фещенко) виконано з кованої міді у вигляді плоского човна. У човні – фігури легендарних засновників Києва – братів Кия, Щека та Хорива і їхньої сестри Либеді.



↑ Пам'ятний знак на честь заснування міста Києва. Сучасне фото



Прочитайте уривок із джерела на с. 22 і дайте відповіді на запитання.

1. Про що йдеться в літописі? **2.** Які факти в розповіді літописця вважаєте цілком вірогідними? **3.** Чому, на вашу думку, історичні місцевості в Києві називають Щекавицею і Хоривицею?

«...Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом... Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні... А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян».

«Повість минулих літ»

Підтверджують слова літописця й дослідження археологів. У різних частинах міста вчені виявили скарби візантійських та арабських монет VI–VII ст., що засвідчує широкі торговельні зв'язки тогочасного Києва.

Місце, де постав Київ, – напрочуд вдале. Майже неприступний правий берег Дніпра височіє над лівим. Тут проходила межа між Лісостепом і Лісом. Кілька річок збігали схилами у Дніпро, яким пролягав торговельний шлях «із варягів у греки».

Землі навколо Києва славилися родючістю, а ліси були густі й багаті на дичину. Це давало можливість полянам будувати укріплені поселення, розвивати землеробство, скотарство та різноманітні ремесла. Тож не дивно, що згодом саме Київ став центром великої східнослов'янської держави.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

У 1903 р. археологічна експедиція під час розкопок на Старокиївській горі на глибині 3 м натрапила на досить цікавий об'єкт – язичницьке капище-жертвник. Навколо вчені знайшли черепи й кістки домашніх тварин, залишки попелу та вугілля. Вважають, що це найдавніше капище, відоме на території Києва. Час його виникнення – межа V–VI ст. Найімовірніше, це було капище бога Рода. Чотири виступи на диску жертвника мали означати, що язичницькі боги захищають киян з усіх чотирьох сторін світу.



↑ Язичницьке капище на Старокиївській горі. Сучасна реконструкція



1. Роздивіться картину-реконструкцію заснування Києва. Хто із зображених на малюнку персонажів є, на вашу думку, засновниками Києва? 2. Які верстви слов'янського суспільства зображені? Використовуючи раніше набуті знання про побут, заняття й вірування слов'ян, поміркуйте, чи відображає картина їхнє життя.



↑ Кий, Щек, Хорив і Либідь заснують місто Київ. Художник А. Орльонов. 2012 р.

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

- Удосконалення знарядь праці, використання тварин у господарстві, розвиток ремесел призвели до появи надлишків виробленої продукції і сприяли змінам у суспільстві.
- З'явилися люди (племінна знать, військові), які контролювали надлишки продукції, проте самі її не виготовляли, а використовували працю інших людей. Це сприяло майновому і соціальному розшаруванню суспільства.
- Із племінної знаті виділилася панівна верхівка – вожді, які очолювали військо. Простолюд платив вождеві й армії за свій захист.
- Завдяки появі надлишкової продукції значно поживавилася внутрішня й зовнішня торгівля. Її центрами стали міста, що виникали на перетині міжнародних торговельних шляхів (наприклад, Київ – на «шляху із варягів у греки»).
- Зосередження значних багатств у торговельних центрах-містах зумовило потребу укріплення й організації захисту міст через зовнішню загрозу.
- Містяни дедалі більше зацікавлені в сильній владі вождя-князя, який згодом закріпив за собою право передавати посаду в спадок, а також встановив збір данини – як плату за захист.

За свідченням «Повісті минулих літ», близько 862 р. північні східно-слов'янські племена словен та кривичів, не маючи згоди між собою, запросили на правління варязьких князів. Приїхало троє братів із племені русів: Рюрик, Синеус і Трувор. Найстарший, Рюрик, зі своїм родом сів у Ладозі, Синеус – на Білім Озері, Трувор – в Ізбозьку і почали правити словенами і кривичами. По смерті Трувора та Синеуса Рюрик приєднав до своїх володінь землі братів і став правити одноосібно, заснувавши нову столицю в Новгороді. Держава Рюрика дістала назву Новгородська земля.

■ Княжіння Аскольда

У 60-ті роки IX ст., на думку вчених, склалася східнослов'янська держава – Київське князівство Аскольда. Його територія обмежувалася Києвом і прилеглими землями полян. У «Повісті минулих літ» літописець, який жив кількома століттями пізніше від згаданих подій, розповідає про спільне князювання в Києві Аскольда і Діра.

За свідченнями літопису, Дір і Аскольд були варязькими воєводами, які відпросилися у новгородського князя Рюрика в похід до Константинополя, проте залишилися правити в Києві. Зараз учені припускають, що правили вони нарізно і були останніми з роду Києвичів: першим княжив Дір, а за ним – Аскольд. Арабський історик аль-Масуді, який жив у X ст., зазначав: «Перший між слов'янськими королями – король аль-Дір. Він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різ-

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Аскольд (помер 882 р.) – київський князь (860–882). За свідченням «Повісті минулих літ», правив разом із Діром. За візантійськими джерелами, охрещений близько 867 р., прийнявши ім'я Миколай.

ним крамом». Про князування Діра більше достовірних відомостей немає. Що ж до Аскольда, то про нього збереглися свідчення в тогочасних візантійських та арабських джерелах. Зокрема, відомо, що він прийняв титул кагана, наслідуючи володарів могутньої Хозарії. Саме з Аскольдом пов'язують засвідчений джерелами морський похід проти Візантії близько 860 р. На 200 човнах вояки Аскольда ввійшли до затоки Золотий Ріг, води якої омивали Царгород-Константинополь. Слов'янське військо пограбувало й спустошило передмістя візантійської столиці, а сам Константинополь тиждень тримало в облозі. Імператор мусив укласти угоду з київським князем. Це стало фактом визнання Київського князівства як держави. Джерела свідчать і про пізніші походи князя Аскольда на Візантію, проте вони не були такими успішними.

Із походом 866 р. на Візантію історики пов'язують першу спробу князя запровадити християнство. Щоправда, тоді поширити християнство в Київському князівстві не вдалося. Проти князя почала визрівати змова.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

«Повість минулих літ» пов'язує з походом Аскольда 866 р. яскраву легенду: численне військо київського князя з моря та суші оточило Константинополь. Ромеї з жахом чекали штурму. Імператор Михаїл III почав переговори з Аскольдом. Проте втручання Божого Промислу врятувало столицю Візантії від погрому. Після молитов патріарх Фотій опустив ікону Божої Матері в море. Одразу здійнялася буря, яка потопила кораблі русичів. Унаслідок такого чуда Божої Матері князь Аскольд та частина руського війська, вражені силою та величчю християнського Бога, вирішили в Константинополь послів. З імперією уклали мирну угоду і попросили про хрещення.



↑ Похід Аскольда. Сучасна фреска

Нині важко відновити ланцюжок подій, що призвели до усунення Аскольда від влади. За свідченням літописця, змовники сподівалися на підтримку варязького князя Рюрика. Проте 879 р. Рюрик помер, і заколотники звернулися до Рюрикового родича Олега. Він опікувався малолітнім сином князя Рюри-

ка – Ігорем і мав повноваження правити від імені княжича. Саме Олег 882 р. здійснив похід на Київ.



Прочитайте уривок із джерела й роздивіться мініатюру з літопису. Дайте відповіді на запитання.

1. Які свідчення літописця мають, на вашу думку, легендарний характер? Які події можна вважати цілком вірогідними? **2.** Як відбулося утвердження династії Рюриковичів у Києві?

«І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого... І послав він посла до Аскольда й Діра... Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: "Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсьм роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків". І вбили вони Аскольда й Діра... І сів Олег, князюючи, у Києві, і мовив Олег: "Хай буде се мати городам руським"».

«Повість минулих літ»



↑ Похід Олега на Київ. Мініатюра XV ст.

■ Становлення Русі-України за князювання Олега

Від 882 р. княжити в Києві почав Олег із роду Рюрика. Саме з його правлінням пов'язують утвердження в Русі-Україні династії Рюриковичів. За свідченням літописця, Олег княжив у Києві 30 років, виявивши хист мудрого володаря й талановитого полководця. Олегові як новгородському князю підкорялися племінні союзи словен і кривичів, а також неслов'янські народи, зокрема меря, весь та чудь. Здобувши Київ силою, Олег наразився на спротив сусідніх князів. Літописець розповідає, що князеві довелося воювати проти деревлян і сіверян, які не бажали визнавати його владу. 885 р. Олег приєднав землі радимичів. Згодом пішов у похід проти уличів і тиверців, з якими домовився про спільні воєнні походи. Крім того, Олег досяг із варязькими воєво-

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



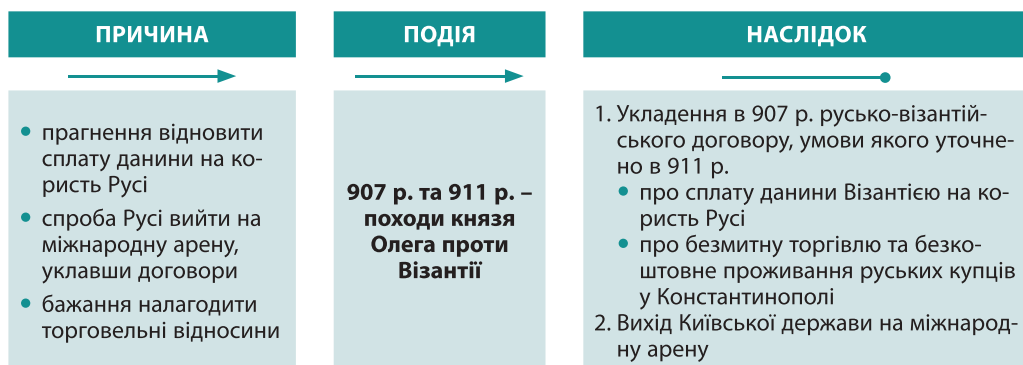
Олег (помер 912 р.) – напівлегендарний київський князь варязького походження. За свідченням «Повісті минулих літ», завоював Київ, убивши місцевих правителів, варягів Аскольда і Діра. Йому приписують вислів про Київ: «Хай буде се мати городам руським». За переказом, отруєний змієм, який виліз із черепа його мертвого коня. Названий у літописі Віщим, тобто чаклуном, волхвом.

дами домовленостей, за якими упродовж тривалого часу київські князі залучали до себе на службу варязькі дружини.

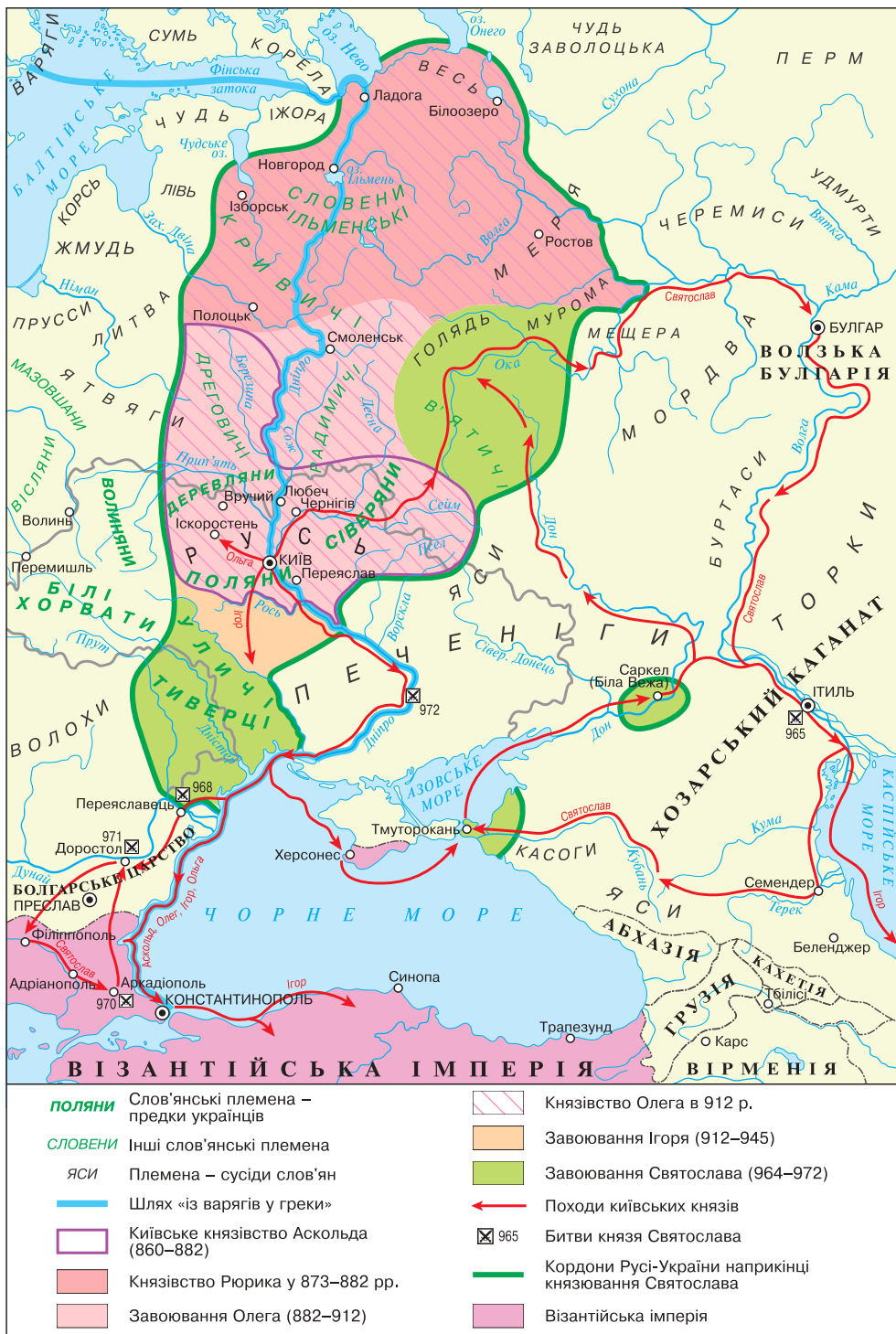
Протягом перших 15 років князювання Олег уникав збройних сутичок із Візантією. Нині достеменно невідомо, чому саме виник конфлікт Києва й Константинополя. Імовірно, напад руського війська стався через порушення Візантією умов договору з Аскольдом: імперія перестала платити щорічну данину на користь Русі. Візантія на початку X ст. переживала непрості часи через посилення тиску арабів, а також унаслідок внутрішніх негараздів у державі. Князь Олег вдало цим скористався. Зібравши велику армію й добре підготувавшись, він здійснив два успішні походи на Константинополь – за свідченням літопису, у 907 та 911 рр.

Величезну цінність для істориків має наведений у «Повісті минулих літ» текст договору, укладеного між русичами та візантійцями після другого Олегового походу. Угода 911 р. передбачала сплату греками данини на користь Русі, безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі. Угода стала свідченням міжнародного визнання Руської держави. Арабські джерела свідчать, що після гучних перемог

над Візантією Олег здійснив кілька походів проти Арабського халіфату. Під час одного з них, у 912 р., імовірно, князь загинув.



Проаналізуйте карту на с. 27. **1.** На які території поширювалася влада князя Аскольда? **2.** За рахунок земель яких східнослов'янських союзів та неслов'янських народів зростала територія Київської держави за часів Олега?



↑ Русь за перших київських князів



1. Прочитайте фрагмент джерела про похід Олега на Царгород (Константинополь) і порівняйте з тим, що бачите на малюнку з літопису та художній реконструкції. 2. Які саме події відображено на середньовічній мініатюрі?

«Пішов Олег на греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців. І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд (ворота) і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... і колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони вітрила, рушили з поля, і пішов Олег до города. І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі було по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не спустошив він Грецької землі... І повісив Олег щита свого на Золотих воротах, знаменуючи перемогу, і пішов од Цесарограда».

«Повість минулих літ»



↑ Олег та його воїни в човнах, поставлених на колеса. Візантійці платять данину Русі. Середньовічна мініатюра



↑ Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя. Художник М. Бодаревський

■ Походження назви «Русь»

Першу державу на наших теренах чужинці знали під назвою «Русь». Найдавнішу писемну згадку зафіксовано близько 839 р. у франкській хроніці єпископа Пруденція «Бертинські аннали». У ній згадано про «росів» у складі посольства візантійського імператора до двору імператора франків. Приблизно тоді ж з'явилася згадка про Русь в арабських джерелах. Поняття «Русь» і «Руська земля» літописець уживав щодо Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. Коли кордони держави розширилися й до неї увійшли всі східнослов'янські племена, термін «Руська земля» поширився на території від Чорного до Білого моря. Від літописної назви держави із центром у Києві – Руська земля – учені-історики утворили книжну назву Русь-Україна. Першим цю назву використав наприкінці XIX – у першій половині XX ст. український історик М. Грушевський у праці «Історія України-Руси». Обидві назви нині є загальноживаними. Учені висловлюють різні припущення щодо походження цієї назви. Тож розглянемо найвідоміші теорії походження назви «Русь».

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «РУСЬ»

■ **Східнослов'янська теорія.** Дослідники звертають увагу на співзвучність назви «Русь» з назвами річок Рось (найбільша після Дніпра, що протікала землями по-

лян), Росава, Роставиця. Тож популярною серед учених є думка, що поляни перебравли на себе ім'я одного з племен, що проживало уздовж річки Рось. Згодом русами стали йменувати всіх мешканців утвореної за участю полян Київської держави.

■ **Норманська теорія.** Чимало дослідників вважають, що слово «Русь» – скандинавського походження, його принесли на наші землі скандинави-варяги (у Західній Європі їх називали норманами). Це припущення ґрунтується на розповідях літописця про воїнів з півночі – русів-варягів, які, захопивши владу в Києві, утвердилися в місті й дали свою назву місцевій людності й території, на якій володарювали.

Крім свідчень літописця, прихильники скандинавського походження назви «Русь» спираються на іноземні джерела, жодне з яких не згадує слов'янського племені русів, хоча назви, наприклад, деревлян чи сіверян вони засвідчують. Скандинавське походження етноніма «Русь» обстоює й чимало мовознавців.

Існують й інші теорії походження назви «Русь». Наприклад від праслов'янського *-рудь, -рус*, що означає світлий, русявий. Саме русявими й синьоокими були слов'яни, за свідченнями візантійських і арабських середньовічних джерел. Інші вчені схильні виводити назву «Русь» від імення, яким позначали скандинавів фінни. Утім, такі теорії не набули значного поширення.

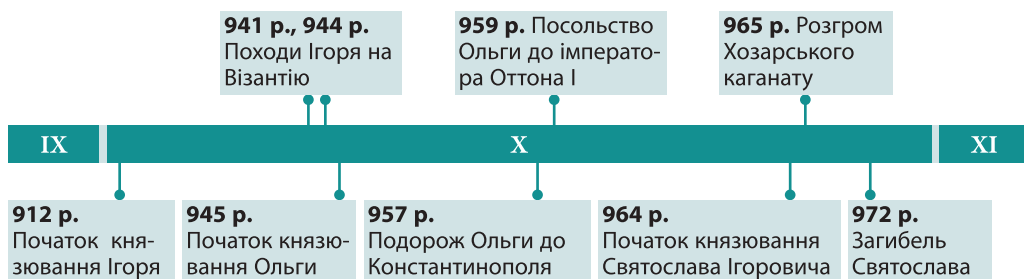
ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- На межі V–VI ст. плем'я полян заснувало м. Київ; там почала правити династія Києвичів.
- Суспільні й економічні зміни в житті слов'ян стали передумовою створення держави з центром у Києві.
- Закріплення за державою з центром у Києві назви «Руська земля» відбулося в другій половині IX ст. і було пов'язане з діяльністю володарів Діра та Аскольда. Вважають також, що Аскольд очолив і перший похід русичів на Візантію та першу спробу християнізації слов'ян.
- Становлення Русі-України завершилося за князювання Олега, який утвердив правління династії Рюриковичів у Києві, а також уклав першу відому русько-візантійську угоду.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: похід князя Аскольда на Візантію чи падіння Західної Римської імперії? Скільки років минуло між цими подіями?
2. Виберіть слова та словосполучення, що стосуються правління князя Олега. Поясніть свій вибір.
Київ, Аскольд, деревляни, данина, Зимнівське городище, авари, русько-візантійський договір, похід на Царгород.
3. Дайте відповіді на запитання.
♦ Якими зовнішньополітичними заходами відзначився князь Аскольд? Як вони вплинули на розвиток Руської держави? ♦ Унаслідок якої події відбулося утвердження в Києві династії Рюриковичів?
4. Ознайомившись зі схемою на с. 23 підручника, спробуйте пояснити, чому саме місту Києву судилося стати центром, що об'єднав східнослов'янські племена в Руську державу.
5. Якими, на вашу думку, були причини походів перших руських князів на Візантійську імперію?
6. Поміркуйте, чому історія Русі-України за перших князів багата на легендарні подробиці. Наведіть приклади відомих вам літописних фактів, які історики вважають реальними. Спростуйте відомі вам легендарні свідчення літописця.



§ 4 Правління князя Ігоря та княгині Ольги. Князь Святослав Хоробрий

■ Русь за князювання Ігоря Рюриковича (912–945)

На відміну від Олега, образ якого оповитий легендами, князь Ігор – цілком реальна історична постать. Здобувши владу після смерті Олега в 912 р., син Рюрика правив у Києві до 945 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Ігор (878–945) – князь київський; син варязького князя Рюрика. Імовірно, здійснив на Константинополь два походи (941 і 944 рр.), що закінчилися укладанням русько-візантійського договору. Організував походи русів на Кавказ. Убитий слов'янським племенем деревлян через непомірну данину.

Як і Олегові, йому довелося упокорювати підвладні племена. Найзатятішими виявилися деревляни. На початку правління Ігор приборкав їх, обклавши даниною, більшою за Олегову. Не бажали визнавати владу київського князя й уличі, за що заплатили високу ціну – після трьох років збройної боротьби мусили залишити обжиті місця й відійти в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Силу зброї застосував Ігор і проти тиверців.

Щороку князь із дружиною об'їжджав підвладні території і збирав данину, яку називали **полюддям**. То були продукти й мисливська здобич: мед, віск, хутра тощо.



Прочитайте фрагмент джерела про збір полюддя руськими князями. **1.** Що, на вашу думку, спонукало князів вирушати на збір полюддя в листопаді? **2.** Чи справедливою, на вашу думку, була така система оподаткування в русичів? Як полюддя впливало на матеріальне становище підвладних племен? Обґрунтуйте відповідь.

«Коли настане листопад місяць, князі їхні одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються в полюддя, що називається кружлянням (тобто круговий об'їзд), а саме в слов'янські землі деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян і решти слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні місяці, коли розтає лід на річці Дніпро, знову повертаються в Київ».

Константин Багрянородний. «Про управління імперією»

Зібравши данину, князь прагнув вигідно її продати. Грішми й заморським крамом він розраховувався з найманими воїнами і власними дружинниками. Тож, повернувшись до Києва, князь віддавав наказ лаштувати торговельні кораблі до Царгорода. Але дозвіл на торгівлю з візантійською столицею доводилося здобувати військовою силою. За свідченням літописця, Ігор мусив поновлювати умови русько-візантійської угоди після смерті Олега. Він здійснив два воєнні походи проти Царгорода. Перший, 941 р., був невдалим. Візантії спалили човни русичів «грецьким вогнем». У 944 р. князю Ігорю вдалося зібрати нове військо і знову вирушити в похід. Та на Дунаї його зустрівало візантійське посольство і запропонувало мир. Про цей договір докладно оповідає літописець. Свідчать про нього й візантійські джерела.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

«Грецький вогонь» («рідкий вогонь») – горюча суміш, що застосовувалася у військових цілях за середньовіччя. Вперше була вжита візантійцями. Над розкриттям таємниці суміші працювало чимало вчених. Один із них – француз Дюпре – у 1758 р. оголосив, що відкрив таємницю «грецького вогню». Учений провів випробування, у результаті яких спалив дерев'яний корабель, що знаходився далеко у відкритому морі. Король Людовик XV, вражений і переляканий дією цієї зброї, викупив у Дюпре всі його папери і знищив їх. «Грецький вогонь» став прообразом сучасних вогнететів.



↑ Використання «грецького вогню». Малюнок із «Хроніки Іоанна Скілиці» – візантійського історика другої половини XI – початку XII ст.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
<ul style="list-style-type: none"> • відмова Візантії платити данину Русі • прагнення князя Ігоря поновити торговельні відносини з Візантією • спроба реваншу після поразки в першому (941 р.) поході 	<p>941, 944 рр. – військові походи князя Ігоря проти Візантії</p>	<p>Укладено письмовий договір (944 р.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • зобов'язання Русі не нападати на володіння Візантії у Криму • двостороннє надання військової допомоги в разі потреби • обмін посольствами між Руссю й Візантією • поновлення торговельної угоди на умовах Візантії

Умови русько-візантійського договору 944 р. були записані на пергаменті у двох примірниках. Один із них зберігався в Константинополі, другий – у Києві. За умовами договору, держави обмінялися посольствами, поновлювали торговельні відносини. Угода Ігоря була менш вигідною для Русі, ніж угода Олега. Зокрема, князь був зобов'язаний надавати військову допомогу Візантії. Можливо, саме тому князь Ігор у 944 р. мусив воювати на Закавказзі.



Прочитайте уривок із джерела й роздивіться малюнок із літопису. Дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на вашу думку, частина дружинників присягає окремо від князя та його дружини? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Порівняйте умови русько-візантійських угод Олега й Ігоря. Чим вони відрізнялися? Яка з них була вигідніша Русі, а яка – Візантії? **3.** Висловіть припущення, чому князь Ігор погодився на такі умови угоди.



↑ Скріплення договору між Візантією та Руссю. Присяга Ігоря та його воїнів-язичників на вірність Візантії перед фігурою Перуна, а християн біля церкви Святого Іллі. Мініатюра XV ст.

«І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали руси оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки було поган-русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі... І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до великих царів грецьких утвердити дружбу з самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть. 1. Великий князь руський і бояри його хай посилають у Грецію до великих царів грецьких скільки хочуть кораблів з послами і купцями, як установлено для них. (Раніше) послали носили печаті золоті, тепер же князь ваш узнав, що треба (купців) посилати із княжими грамотами до нашого царства (до Візантії)... 2. І нехай входить Русь у місто через одні ворота з царським чиновником, без зброї, і торгує, як їм треба, і знову виходить; і чиновник царства нашого хай охороняє їх... 3. У разі ж наше царство захоче мати від вас (допомогу) у війні проти ворогів наших, то ми напишемо князеві вашому, і він пошле до нас (допомогу), скільки ми захочемо, і з цього побачать інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю. Ми ж договір цей написали на двох грамотах, одна грамота залишається у царства нашого, на ній написаний хрест і наші імена, а на другій грамоті (імена) послів ваших і купців ваших».

Константин Багрянородний. «Про управління імперією»

СЛОВНИЧОК

Печеніги – кочовий тюркомовний народ Прикаспію. У X ст. під тиском кочовиків гузів відкочував у причорноморські степи.



У зовнішній політиці Ігор мусив зважати не лише на Візантію, а й на **печенігів**, які уперше наблизилися до кордонів Русі в 915 р. Князь уберіг Русь від нападів кочовиків – запросив їх до себе на військову службу, за яку обіцяв щедро платити.

Постійні військові походи, а також утримання великої армії потребувало значних матеріальних затрат. Нестача коштів спонукала князя постійно збільшувати данину. Як свідчить літописець, така ситуація склалася восени 945 р. Коли для частини найманців-дружинників не вистачило зібраної данини, військові переконали князя вирушити до деревлян, аби зібрати позачергове полюддя. Проте й повторно зібраного податку князю виявилось замало, тому він повернувся, аби взяти ще. Літопис свідчить про надзвичайно

жорстоку розправу розгніваних деревлян з Ігорем. За наказом їхнього князя Мала Ігоревих дружинників перебили, а самого князя прив'язали до двох дерев та розп'яли.



Роздивіться картину. **1.** Кого художник зобразив на ній, окрім князя? Поясніть, чому ви дійшли такого висновку. **2.** Як сплачували данину в той період? Чим піддані сплачували данину князеві? **3.** Поміркуйте, чому населення не могло швидко підготуватися до повторної сплати данини.



→ Ігор збирає данину з деревлян. 945 р. Художник М. Лебедев. 1903 р.

■ Внутрішнє життя Київської держави за правління княгині Ольги (945–964)

Після загибелі князя Ігоря державу очолила його дружина Ольга, адже їхній син Святослав був іще зовсім малий. Учені вважають, що деревляни убили Ігоря не лише через непомірну данину, а й тому, що прагнули захопити владу в Києві. За свідченням літописця, бунтівники навіть відрядили до Києва послів, які запропонували Ользі одружитися з їхнім князем Малом.

Ольга мусила упокорити бунтівні племена. За наказом княгині було спалено місто Іскоростень – центр племінного княжіння. Розправившись із князем Малом, Ольга приєднала деревлянську землю до київських володінь.



↑ Перша – поховання живцем деревлянських послів



↑ Друга – спалення других деревлянських послів у лазні



↑ Третя – пригощання деревлянських воїнів та розправа над ними



↑ Збір з деревлян «данини» птахами, спалення Іскоростеня

Помсти Ольги за вбивство Ігоря. Мініатюри XV ст.

Приборкавши деревлян, Ольга впорядкувала збір данини, аби запобігти спалахам невдоволень через надмірні побори. Було встановлено фіксовані розміри данини – *уроки*. Визначено спеціальні місця, де представники князя регулярно збирали данину, – *погости*. Так Ользі вдалося забезпечити постійне поповнення державної скарбниці, а це сприяло посиленню князівської влади.

■ Відносини Русі з Візантією за князювання Ольги

Найважливішим зовнішньополітичним партнером Руської держави за часів Ольги залишалася Візантія. Про це свідчить візит київської княгині до Царгорода. Історики вважають, що подорож Ольги до Константинополя відбулася 957 р., хоча літописець називає інший рік. Візантійський імператор Константин Багрянородний, який приймав київську володарку, залишив спогади про цю подію. Він докладно описав два імператорських прийоми руської княгині: назвав дати і дні тижня, на які припадали зустрічі.

Попри урочистість і пишність прийомів, княгиня Ольга, як свідчить «Повість минулих літ», залишилася невдоволеною відвідинами Константинополя. У літописі розповідається, що, прибувши до Константинополя, княгиня стала християнкою і що її хрещеним батьком був сам імператор. Щоправда, Константин Багрянородний про хрещення Ольги у спогадах не згадав жодним словом.

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ «Повість минулих літ» свідчить: імператор Константин Багрянородний, побачивши княгиню, вирішив одружитися з нею. Ольга поставила умову, що перед одруженням має охреститись, а за хрещеного батька зажадала самого імператора. Після хрещення Константин знову почав розмову про одруження, але у відповідь почув: «Чи може дочка одружуватися з батьком?»

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ Імператор сидить ліворуч на троні в парадному одязі. Поруч – два охоронці, озброєні списами і щитами. Праворуч – княгиня Ольга з почтом. На голові княгині поверх білого прозорого платя одягнена стемма, але не корона, яку за візантійським правом могли носити тільки імператриці. Крім того, Ольга стоїть, у той час як Константин сидить. Відповідно до придворного етикету в присутності імператора усі мали стояти, схрестивши руки на грудях і опустивши рукави. Право ж сидіти перед імператором вважалося винятковим привілеєм, який зрідка надавався коронованим особам з особистого дозволу василевса.



ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Ольга (близько 910 – 969) – київська княгиня, дружина князя Ігоря Рюриковича, мати Святослава Ігоровича. Прийняла християнство під іменем Олени. Канонізована християнською церквою як свята Ольга.

← Княгиня Ольга на прийомі в Константина Багрянородного. Фреска Софійського собору в Києві. 1040-ві – початок 1050-х рр. Реконструкція С. Висоцького, Ю. Коренюка

ПРИЧИНА

Прагнення княгині Ольги поновити торговельні та дипломатичні відносини Русі з Візантією

ПОДІЯ

957 р. – дипломатична місія Ольги до Константинополя

НАСЛІДОК

- міждержавний договір не було укладено
- погіршення відносин із Візантією
- спроба Ольги укласти союз із Східно-Франкським королівством

Вирушаючи до Царгорода, княгиня Ольга мала на меті поновлення мирного договору між Руссю та Візантією – адже за звичаями тих часів угода діяла доти, доки живими були володарі, що її уклали. Смерть князя Ігоря й спонукала Ольгу вирушити до Константинополя по новий договір. Та, очевидно, укладено його не було. А відносини Русі й Візантії стали прохолоднішими.

■ Німецький напрямок зовнішньої політики княгині Ольги

Деяке погіршення відносин із Візантією змусило Ольгу шукати іншого сильного союзника. У західноєвропейських джерелах є свідчення про посольство княгині Ольги до майбутнього імператора Священної Римської імперії Оттона I у 959 р. Руські послы просили надіслати до Києва єпископів для поширення християнства, а також шукали «миру і дружби» у міждержавних відносинах. Оттон I задовольнив прохання княгині й 961 р. надіслав до Києва кількох священників на чолі з єпископом Адальбертом. Та розгорнути діяльність у руських землях вони не змогли, ймовірно, через спротив язичницького населення Русі. Німецьке посольство було навіть змушене рятуватися втечею.

Невдала спроба Ольги поширити християнство на руських землях, вочевидь, завдала удару її авторитету. Тож, під тиском язичницької опозиції Ольга відійшла від державних справ, передавши управління Руссю князю Святославу.

■ Київський князь Святослав Хоробрий (964–972)

У 964 р. київський стіл перейшов до рук сина Ольги та Ігоря – князя Святослава. Його політика була цілком протилежна тій, яку проводила Ольга. Святослав уперто тримався язичництва, постійно воював, часто легковажив внутрішніми справами держави. За це дорікали йому кияни: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...». Проте після смерті матері Святослав започаткував зміни в управлінні державою, аби зосередити усю владу в руках Рюриковичів. Улітку 969 р. на київський престол він призначив старшого сина Ярополка, на землі деревлян – Олега, у Новгород – Володимира. Така політика сприяла ліквідації влади племінних князів і зміцненню позицій князя київського.

Сам же Святослав присвятив життя військовим походам. За звитягу був прозваний Хоробрим. У 964–966 рр. він підкорив в'ятичів, які мешкали навколо р. Оки, завдав поразки волзьким булгарам, а близько 965 р. розгромив Хозарський каганат, зруйнувавши його столицю Ітиль у пониззі Волги й міста-фортеці Семендер у Прикаспії і Саркел на р. Дон. Гучні перемоги в Хозарії не пішли на користь Київській державі. Адже Хозарський каганат, немовби щит, прикривав руські землі від набігів численних східних кочовиків. Завойовані на сході землі треба було захищати, а сил для того бракувало. Територіальні надбання Святослава дуже швидко було втрачено, а на Русь повалили орди печенігів.

Не менш масштабною була кампанія на Балканах. Похід 967 р. закінчився підкоренням чималої території Болгарії: було захоплено 80 міст, навіть свою столицю князь збирався перенести до Переяславця на Дунаї. Улітку 968 р. Київ узяли в облогу печеніги. Святослав чимшвидше рушив до столиці Русі.

Повернувшись до Болгарії в 970 р., Святослав розпочав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимісієм, який уклав із болгарами союз. Після поразки під Аркадіополем (першої своєї поразки) та оборони болгарського Доростола Святослав у 971 р. підписав із Візантією мирний договір, за яким відмовився від претензій на візантійські володіння в Криму та на Дунаї. Навесні

972 р., повертаючись до Києва, дружина Святослава потрапила в засідку. Біля Дніпрових порогів на русичів чекали печеніги, яких намовили візантійці. У бою загинуло багато русичів. Поклав голову і князь.



1. Роздивіться карту на с. 27. Визначте напрямки воєнних походів князя Святослава, установіть їх перебіг. **2.** Якими були результати та наслідки цих походів? **3.** Чому князь був зацікавлений у підкоренні саме цих земель? **4.** Які східнослов'янські племена були підкорені князем і включені до складу Руської держави?

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- По смерті Олега на київському столі утвердився син Рюрика – Ігор. Попри спроби князеві не вдалося розширити кордони Київської держави і приборкати племена деревлян. У зовнішній політиці Ігор продовжив традицію попередників, здійснивши кілька походів проти Візантії і уклавши письмовий договір із імперією.
- Княгиня Ольга, яка правила від імені малолітнього княжича Святослава, уславилася важеними й мудрими заходами внутрішньої і зовнішньої політики. Здійснила податкову реформу, упорядкувала збір данини, приборкала непокірні племена. Підтримувала дипломатичні відносини з Візантією, намагалася налагодити взаємини з німецьким імператором. Другою серед київських князів прийняла хрещення за візантійським обрядом.
- Посівши київський стіл, Святослав зосередився на зовнішній політиці. Проте здобуті ме-
чем землі, як і дипломатичні зв'язки, налагоджені Ольгою, були швидко втрачені.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що відбулося раніше: прийняття християнства князем Аскольдом чи князювання Ольги? Скільки років минуло між цими подіями?
2. Землі яких східнослов'янських племінних союзів та неслов'янських народів охоплювали терени Русі-України за часів Ігоря?
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються подорожі княгині Ольги до Константинополя.

Імператор Константин Багрянородний, уроки та погости, деревлянський князь Мал, хрещення Ольги, імператор Оттон I, єпископ Адальберт, деревляни, вигідний договір, затока Золотий Ріг.

4. Дайте відповіді на запитання.
 - ◆ Що визначало особливості князювання Ігоря? ◆ Якою була мета подорожі Ольги до столиці Візантійської імперії? ◆ Які події під час правління Ігоря та Ольги сприяли зростанню могутності та міжнародного авторитету Київської держави?
5. Установіть послідовність подій.

Поява на кордонах Русі печенігів, перший русько-візантійський договір, німецька місія княгині Ольги, перше використання «грецького вогню» візантійцями проти руського флоту.
6. Скориставшись інтернет-додатком, ознайомтеся з уривком із «Повісті минулих літ», де йдеться про помсту Ольги деревлянам. Письмово опрацюйте документ за вже відомими вам правилами роботи з історичними джерелами.

Перевірте, чого навчилися з теми

1. Подорож княгині Ольги до Константинополя, на думку істориків, відбулася в 957 р., хоча літописець називає іншу дату. Цей висновок ґрунтується на свідченнях візантійського імператора, учасника події, Константина Багрянородного.
Обчисліть, на який рік свого володарювання Ольга здійснила подорож до візантійської столиці. Якого віку був тоді Святослав? З літописів відомо, що князь Ігор загинув, коли його синові виповнилося 3 роки. Дати та обчислення позначте на лінії часу.
2. Складіть речення, використавши поняття й терміни.
Велике розселення слов'ян, союз племен, данина, язичництво, візантійський імператор, князь, полюддя, поляни, Русь.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в історії Русі-України.
Кий, Аскольд, Олег, Ігор, Ольга, Святослав.
4. Яким правителям Русі-України присвячено мініатюри з літопису? Про які події йдеться?



1



2



3



4

5. Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і установіть причинно-наслідковий зв'язок.
Причина Подія Наслідок

→ → —

860 р., Царгород –
882 р., Київ –
907, 911 рр., Царгород –

6. Назвіть події, про які розповідає літопис. Розставте їх у хронологічній послідовності.

А. «Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь... Зробили вони городок і на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом».

Б. «Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків». І вбили вони Аскольда й Діра...».

В. «Пішов Ігор на греків... І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межі ними обома була люта, і заледве одоліли греки... Феофан, сановник Романа, зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські. І було видно страшне диво...».

Г. «Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: “Не любо мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї”».

Д. «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».

Е. «Пішов Олег на греків, Ігоря zostавивши в Києві... І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса...».

7. Яким уривкам із джерел відповідають наведені малюнки? Які події передували тим, що зображені на ілюстраціях? Якими були їхні наслідки? Доберіть до малюнків назви.



1



2



3



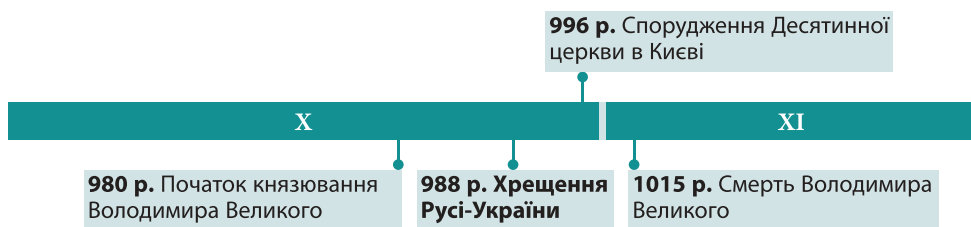
4

А. «...Імператор зголосився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істра в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в скіфському човні і, сидючи за веслом, грів разом з іншими без ніякої різниці...».

Б. «...Деревляни ж раді були цьому. Зібрали отож вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: “Се вже покорились ви єсте мені й моїй дитині...” Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив’язати трут (шматок легкозаймистої тканини), обгортаючи його в маленькі хусточки і ниткою прив’язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смерклося, воям своїм пустити голубів і горобців...».

В. «...Місяця вересня 9-го числа відбувся прийом, всім подібний до попереднього й з нагоди приїзду Ольги, княгині руської. Увійшла сама княгиня зі своїми родичками й вибраними служницями; вона йдучи поперед інших жінок, а ті в порядку йдучи одна за другою... Після них увійшли послі й представники князів руських... Сів імператор з імператрицею зі своїми дітьми й покликано було княгиню із зали, й, за запрошенням імператора сівши, говорила з ним, про що хотіла».

Г. «Тепер слов’яни бушують повсюдно... Вони спустошили та спалили міста й фортеці, узяли полонених і стали панамі на землі. Вони осіли на ній панамі, як на своїй без страху... І нині вони живуть тут і перебувають у країні ромеїв... Зіслов’янилась вся наша земля і стала варварською».



§ 5 Київська держава за Володимира Великого



ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Володимир Великий (близько 960 – 1015) – князь і хреститель Русі-України. 988 р. прийняв хрещення під іменем Василя, розпочав християнізацію Русі-України, встановивши Київську митрополію. Канонізований християнською церквою.

Після загибелі князя Святослава київський стіл перейшов до рук його старшого сина Ярополка, з іменем якого учені пов'язують початок першої братовбивчої війни за владу в Київській державі. Літописець свідчить, що року 977 Ярополк, бажаючи встановити одноосібне правління, пішов війною на брата Олега й розгромив його військо неподалік Овруча. Коли Олег утік до міста, хтось штовхнув його з мосту в урвище. Князь загинув, а деревланські землі було приєднано до Київського двору. Володимир, який на той час правив у Новгороді, аби не повторити долю брата, утік до Швеції. Звідти він повернувся із сильною варязькою дружиною і рушив на Київ. У 980 р., перемігши Ярополка в боротьбі за великокнязівський стіл, «став княжити Володимир у Києві один».

■ Завершення формування території Київської держави



Роздивіться карту на с. 41 і дайте відповіді на запитання. **1.** Землі яких східнослов'янських племінних союзів – предків українців – були приєднані до Київської держави за князя Володимира? **2.** Якими річками проходили кордони Русі-України за часів Володимира на заході та на сході, до яких озер простяглися володіння на півночі, яких морів сягнули на півдні?



↑ Київська держава за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Посівши київський стіл, Володимир Святославович почав послідовно приєднувати нові землі до Русі. Розширюючи територію своїх володінь, князь відчутно посунув кордони в західному напрямку. До Київської держави увійшли землі слов'янських племен волинян та білих хорватів, балтійського племені ятвягів, а також Червенські міста: Перемишль, Волинь, Червен, Белз, частина яких перебувала у залежності від Чехії та Польщі.

На півночі київський князь здобув вихід до Балтійського моря, приєднавши племена іжора та воль. Чимало зусиль Володимир доклав до приборкання в'ятичів та вольських булгар на східному напрямку.

Справи на південних кордонах також потребували постійної уваги. Візантійська імперія лишалася наймогутнішою державою, а східні кочові племена були так близько, що будь-якої миті могли вторгнутися й спустошити руські землі. Тому для оборони південних рубежів на Таманському й Керченському півостровах постало руське Тмутороканське князівство. На колишніх землях хозар кордони Русі захищало князівство Біла Вежа.

Отже, у часи князювання Володимира Великого завершилося формування території Київської держави: визначилися й закріпилися її кордони, які здебільшого збігалися з етнічними межами розселення східних слов'ян. Входили до неї і землі, заселені неслов'янськими племенами. На думку сучасних учених, Русь за князя Володимира набула ознак могутньої поліетнічної **імперії**. Князь мусив подбати про зміцнення своєї влади і про входження Русі-України в європейські міждержавні відносини.

СЛОВНИЧОК

Імперія – велика держава, що включає силоміць приєднані (підкорені) інші народи й території. Верховна влада в ній, як правило, належала одній особі – імператорові.

■ Зміцнення державної влади князя

Управління великими територіями завдавало клопоту князеві, адже місцеві племінні вожді не надто дослухалися до наказів київського правителя. Для поліпшення управління державою Володимир здійснив адміністративну реформу. Племінних князів усунули від влади, натомість у найголовніших містах – центрах князів (Новгороді, Полоцьку, Ростові, Муромі, Чернігові) київський володар призначив своїх синів і довірених бояр. Отже, за правління Володимира відбулася заміна родоплемінного поділу Київської держави на територіальний.

Для посилення військової міці Володимир реформував армію: усунув із провідних ролей у дружині варязьких найманців і замінив їх русичами. Такі заходи сприяли появі військової знаті слов'янського походження, яка за службу отримувала земельні жалування князя.

Щоб захистити Русь від набігів печенігів та інших кочовиків, Володимир створив цілу систему оборони. Вона мала складатися з потужних дерево-земляних укріплень і низки фортець на південно-східному кордоні Руської держави, які називали «Змієвими валами». Уздовж укріплень князь повелів заснувати нові міста, що мали виконувати функції захисних форпостів на шляху до Києва.

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

За легендою, «Змієві вали» виникли за сивої давнини, коли казковий богатир киянин Кожум'яка, перемігши велетенського Змія, запряг його в гігантський плуг і орав ним землю довкола Києва. Змій загинув, а від оранки залишилися борозни. Обабіч них височіли величезні скиби землі, які в народі й прозвали «Змієвими валами».



➔ Укріплення «Змієвих валів». Сучасна реконструкція

■ Спроба Володимира Великого реформувати язичництво

На об'єднаних Володимиром землях мешкали різні племена й народи. Усі вони дотримувалися власних споконвічних звичаїв і традицій, вірили в різних богів, відрізнялися мовою, побутом, а найвіддаленіші – й способом життя.

Утвердившись на київському столі, князь Володимир вирішив не ламати старих порядків, а дещо реформувати традиційне язичництво, «примиривши» різних племінних богів. Літописець зазначає, що князь обрав декількох «найавторитетніших» богів з-поміж великого пантеону і наказав поклонятися тільки їм. Проте зусилля князя виявилися марними, язичництво не гуртувало людей.



Прочитайте уривок із джерела, роздивіться мініатюру і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на вашу думку, Володимир обрав саме цих богів для нового пантеону? Кого вони уособлювали? **2.** Поміркуйте, чому реформоване язичництво не прижилося в Київській державі й не сприяло зміцненню князівської влади. **3.** Визначте ставлення автора твору до подій, які він описує.

«І поставив він кумири (ідоли) на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, – а голова його була срібна, а вус – золотий, – і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їх цим бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руськая і пагорб той».

«Повість минулих літ»



↑ Спорудження за наказом князя капища головних богів Русі. Мініатюра XV ст.

■ Запровадження християнства як державної релігії в Русі-Україні

У X ст. у наймогутніших державах світу панували **монотеїстичні** релігії – християнство, іслам та іудаїзм. Вони проголошували божественне походження влади правителя і втілювали принцип «один Бог на небі – один володар на землі». Сусідні християнські країни не сприймали язичницьку Русь як рівню й не спішили підтримувати з нею міждержавні відносини.

СЛОВНИЧОК

Монотеїзм – віровчення про існування єдиного Бога, Творця всього видимого і невидимого.

Тож, за словами літописця, піклуючись про інтереси країни, Володимир мусив вирішити, яку з релігій обрати для Русі. До Володимира прибули мусульманський, католицький, візантійський та іудейський послани, які розповіли князеві про переваги кожної з релігій. Володимир обрав християнство візантійського зразка. Воно й стало державною релігією.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Запровадження християнства у Київській державі літописець пов'язав із походом Володимира на Херсонес (Корсунь) у Криму, що належав тоді Візантії. Захопивши місто, Володимир зажадав одружитися із сестрою візантійських імператорів Анною. Умовою шлюбу стало охрещення язичника Володимира. Київський князь прийняв хрещення, одружився з принцесою й повернувся до Києва. Із собою до столиці він привіз духівництво, книги й ікони.



↑ Візантійські імператори вмовляють сестру Анну вийти заміж за князя Володимира. Мініатюра XV ст.



↑ Охрещення Володимира в Корсуні. Мініатюра XV ст.

Князь рішуче взявся запроваджувати нову релігію. Першими прийняли хрещення кияни. За літописом, сталося це 988 р. Утвердження християнства в Русі-Україні відбувалося жорсткими методами і розтягнулося на століття.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
<p>Необхідність:</p> <ul style="list-style-type: none"> • об'єднати розрізнені племена • зміцнити князівську владу на усій території держави • підняти авторитет Русі серед країн християнського світу • розширити економічні, дипломатичні й культурні зв'язки з європейськими країнами 	<p>988 р. – запровадження християнства як державної релігії у Київській державі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • зміцнення влади великого князя • тісніше згуртування різноплемянних територій навколо Києва • встановлення рівноправних відносин із християнськими країнами, передовсім із Візантією, зростання ролі дипломатії • заснування церковної організації • розвиток архітектури та живопису, золотарства й музики • розвиток освіти, відкриття першої школи в Києві для навчання дітей княжої родини й знаті, зміна світогляду



Прочитайте уривок із джерела й роздивіться малюнки. Дайте відповіді на запитання. **1.** Що в літописній легенді вказує на рішучість Володимира запровадити християнство як державну релігію? **2.** Які з фактів літопису про хрещення киян видаються вам малоімовірними? **3.** Роздивіться малюнки. Чи знаєте, як відбувається обряд хрещення нині? Чим він відрізняється від сцени хрещення, зображеної в літописі? **4.** Опрацюйте документ відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами.

«Повелів Володимир поскидати кумирів – тих порубати, а інших вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями... І, приволокши його, вкинули в Дніпро... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде”. І, це почувши, люди йшли, радуєчись, і говорили: “Якби се не добре було, князь і бояри усього б не прийняли”. А на завтра вийшов Володимир зі священниками цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священники, стоячи, молитви творили...».

«Повість минулих літ»



↑ Кумири. Художник О. Кулаков. 2000 р.



↑ Хрещення Русі. Художник К. Лебедєв. 1895–1896 рр.

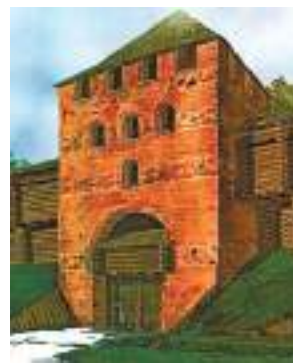
■ Внутрішня політика князя Володимира

Могутня Київська держава, прилучена до Христового вчення, за задумом Володимира, мусила мати й відповідну столицю. Тому в Києві розгорнулося небачене будівництво. Київський **дитинець** зріс у кілька разів. Його захищали потужні стіни, вал і рів (1). До «міста Володимира» можна було потрапити через в'їзні ворота. Їх було кілька, а парадними вважалися Софійські (2) (таку назву вони дістали згодом), розташовані з південного боку. Археологам пощастило дослідити залишки Софійських воріт: довжина їхніх стін сягала 10 м, ширина проїзної частини – 4 м; над стінами здіймалася бойова вежа. Ворота захищали високий вал і глибокий рів, через який було перекинуто міст.

СЛОВНИЧОК

Дитинець – центральна укріплена частина міста, де розташовувалися князівська резиденція, житла знаті й духівництва, храми.

→ Софійські ворота «міста Володимира». Реконструкція архітектора Ю. Асєєва, малюнок О. Парамонова



Ще більше враження справляло «місто Володимира» ізсередини. Його окрасою була мурована церква Богородиці (3), будівництво якої тривало впродовж семи років – від 989 р. На утримання церкви князь Володимир наказав віддавати десяту частину своїх прибутків. Ось чому, свідчив літописець, її називали Десятинною. Поряд із церквою Богородиці звели розкішні князівські палаци (4) – саме тут Володимир справляв гучні бенкети. На дитинці мешкали й найбагатші київські можновладці. «Місто Володимира» мало кілька вулиць, які пролягали від воріт до центральної площі – Бабиного торжка (5).



↑ Дитинець. Десятинна церква, князівський палац та центральна площа. Фрагмент діорами з Археологічного музею Інституту археології НАН України



↑ Срібляник Володимира Великого

Володимир почав карбувати перші руські монети. Археологи знайшли Володимирові монети зі срібла (*срібляники*) та золота (*златники*). На монетах з одного боку зображено Христа, а з другого – самого князя, який сидить на троні, тримаючи царські відзнаки. Зображення супроводжують написи: «Володимир на столі» або «Володимир на столі, а се його срібло». На деяких монетах як герб Володимира викарбовано *тризуб* – родовий знак Рюриковичів.

■ Зовнішня політика Володимира Великого

Запровадження християнства як державної релігії зробило Русь частиною європейської християнської цивілізації. Одружившись із візантійською принцесою Анною, Володимир активізував відносини з Константинополем. Князь також уклав договори про «мир та любов» із Чехією, Угорщиною та Польщею,

обмінювався посольствами з Німеччиною, установив відносини з Римом. Саме Володимир започаткував «шлюбну дипломатію» руських князів, одружуючи дітей із представниками королівських династій Європи. Святополк узяв за дружину доньку польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав – доньку шведського короля Інґігерду, князівна Премислава стала дружиною угорського короля Владислава Лисого, Предслава – чеського короля Болеслава III Рудого.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Володимир Великий утвердився на київському столі, перемігши в міжусобній війні Ярополка.
- За князювання Володимира Великого завершилося формування території Русі-України: визначилися й закріпилися її державні кордони, які здебільшого збігалися з етнічними межами розселення східних слов'ян.
- На початку правління князь здійснив адміністративну, військову і оборонну реформи, що сприяли посиленню держави перед зовнішньою загрозою і утвердили владу Рюриковичів у всіх регіонах Русі.
- Для зміцнення великокнязівської влади Володимир запровадив християнство як державну релігію в Русі. Це сприяло встановленню рівноправних відносин із християнськими країнами й зародженню «шлюбної дипломатії».
- Після хрещення князь запровадив освітню, грошову реформи, розбудував столицю («місто Володимира»). Сприяв розвитку культури і мистецтва в Київській державі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Скільки років тому відбулося запровадження християнства як державної релігії? На якому році правління князь Володимир прийняв хрещення?
2. Назвіть межі Володимирових володінь за часів його найбільшої могутності.
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються Києва часів великого князя Володимира.
Десятинна церква, Херсонес, Бабин торжок, Дніпрові пороги, князівські палаци, київська гавань, пам'ятник князю Володимиру.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ Чому Володимир Святославович запровадив християнство як державну релігію? ♦ Як літописець розповідає про хрещення Володимира та впровадження християнства на Русі? ♦ Чому літописне оповідання про вибір віри визначають як легенду, витворену літописцем? ♦ Яких заходів, крім впровадження християнства, вжив Володимир для розбудови Київської держави? ♦ Як ці заходи пов'язані із запровадженням християнства? ♦ Про що свідчить факт, що саме за князя Володимира на Русі почали карбувати власну монету? ♦ Якою була зовнішня політика Володимира? ♦ У чому полягає значення запровадження християнства як державної релігії?
5. Чи має історичні підстави образ Володимира як будівничого? Що найбільше вразило в діяльності Володимира? З якими політичними заходами князя не погоджуєтесь?
6. Використовуючи додаткові джерела, дайте відповіді на запитання.
♦ Які ознаки має імперія? ♦ Чи можна Русь-Україну часів Володимира Великого називати імперією? Відповідь обґрунтуйте.
7. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте інформаційну довідку, що стосується історії появи і символіки тризуба – родового герба Володимира Великого.

1036 р. Розгром печенігів під Києвом; початок одноосібного правління Ярослава

1037 р. Освячення Софійського собору в Києві

1051 р. Обрання Іларіона київським митрополитом

X

XI

XII

1016 р. Укладення «Руської правди»

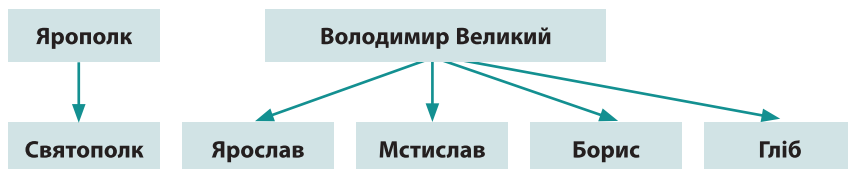
1019 р. Битва Ярослава проти Святополка на р. Альті

1054 р. Смерть Ярослава Мудрого

§ 6 Русь-Україна за Ярослава Мудрого

Князівські усобиці після смерті Володимира Великого

РУСЬКІ КНЯЖІННЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО



↑ Святі великомученики Борис і Гліб. Давньоруська ікона

Смерть Володимира Великого зруйнувала усталений у державі лад, розгорілися князівські усобиці за владу в Києві.

Винуватцем кровопролитної братовбивчої війни Нестор Літописець називає Святополка, Ярополкового сина. Володимир усиновив княжича, коли той був ще юнаком, а згодом одружив його з дочкою польського князя Болеслава Хороброго. Під впливом дружини та її оточення Святополк повстав проти вітчима, проте зазнав поразки й потрапив до київської в'язниці. У 1015 р., коли Володимир помер, Святополк звільнився, захопив владу в Києві й заходився вбивати своїх братів-конкурентів. Першими його жертвами стали Борис і Гліб. За це згодом церква засудила Святополка – як Каїна зі Старого Заповіту, і в історію він увійшов як Святополк Окаянний.

Проти братовбивці виступив Ярослав Володимирович, котрий княжив тоді у Новгороді. 1019 р. у вирішальній битві на р. Альті

в Переяславській землі Ярослав розгромив Святополка, той утік з поля бою й не знати де згинув. Натомість Ярослав зажив слави справедливого володаря, який поклав край усобицям. Князь першим ушанував жертв братовбивчої війни: у Вишгороді з почестями поховав загиблих Бориса й Гліба. Невдовзі православна церква їх канонізувала.

Так про князівські усобиці після смерті Володимира оповідає «Повість минулих літ». Проте деякі іноземні джерела призвідником усобиць називають саме Ярослава. Нині достеменно невідомо, як розвивалися події, серед учених досі точаться дискусії. Однак залишається фактом, що три сини Володимира загинули під час міжусобної боротьби на Русі, яка розпочалася по смерті великого князя.

За свідченням літопису, перемога Ярослава над Святополком не принесла мир у Київську державу. На київський стіл висунув претензії ще один Володимирів син – Мстислав. Проте братам зрештою вдалося дійти згоди. Тож до смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав ділив руські землі з братом: правобережжя з Києвом належали Ярославові, а лівобережжя із Черніговом і Тмуторокань – Мстиславові.

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ «Хроніка» саксонського єпископа Тітмара, сучасника князівських усобиць, твердить, що в годину смерті Володимира Святополк вирвався з в'язниці, утік до тестя Болеслава в Польщу просити військової допомоги і лише через кілька років повернувся з польським військом до Києва. Зі скандинавської «Еймундової саги» випливає, що Борис, який сів на київський стіл за волею Володимира по його смерті, загинув саме від руки Ярослава, а Гліб, дізнавшись про смерть брата, узагалі подався світ за очі. Ярослав же, позбувшись суперників, правив у Києві до 1019 р., тобто до повернення Святополка й битви на р. Альті.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Ярослав Мудрий (978–1054) – великий князь київський, ростовський і новгородський. За численні реформи й досягнення, що мали позитивний вплив на розвиток Русі, його прозвали Мудрим.

■ Зміцнення державних кордонів Русі-України за Ярослава

«Володимир землю зорав, Ярослав засіяв», – так образно літописець підсумував діяльність Ярослава Мудрого, який продовжив державотворчу політику батька, Володимира Великого.

Ярослав докладав чимало зусиль для збереження територіальної цілісності та єдності Русі-України. 1031 р. він повернув під владу Києва Червенські міста (Червен, Белз, Перемишль та ін.), захоплені під час князівських усобиць польським королем Болеславом I Хоробрим.

На Балтиці приєднав до своїх володінь землі ятвягів і обклав даниною балтійські племена литва, жмудь та інші. У Чудській землі 1030 р. заклав м. Юр'їв (нині м. Тарту в Естонії). Ярослав не полишав будівництва укріплень на південному кордоні Русі, уздовж річки Росі, яке розпочав Володимир. Були розбудовані Корсунь, Богуслав, Юр'їв (нині м. Біла Церква, засноване 1032 р.).

У 1036 р., за словами літописця, Ярослав Мудрий здійснив одну з найзначніших воєнних кампаній – поклав край нападам печенігів у битві під стінами Києва. Після поразки цей кочовий народ пішов за Дунай, а його місце в степу зайняли менш войовничі торки.



1. Роздивіться карту на с. 41. Яких меж на півночі, півдні, сході та заході сягали кордони Русі-України доби розквіту? **2.** Порівняйте кордони Русі на початку та в кінці князювання Ярослава Мудрого. Які територіальні зміни відбулися? **3.** З якими державами сусідила Русь на заході та півдні?

■ Розбудова Києва Ярославом Мудрим

Про Київ за Ярослава Мудрого казали, що він був окрасою Русі й суперником самого Константинополя. Площа «міста Ярослава» порівняно з дитинцем за Володимира зросла в сім разів. Вищими та потужнішими стали мури й вал.

Київ прикрашали Золоті ворота – парадний в'їзд до столяного града. Над воротами височіла надбрамна церква Благовіщення. Милували око храм Святого Георгія, споруджений на честь небесного покровителя київського князя (церковне ім'я Ярослава – Георгій, або Юрій), та церква Святої Ірини (на честь Ярославової дружини – Інгігерди-Ірини).



↑ Діорама «Місто Ярослава». Художник А. Казанський. Національний музей історії України



↑ Софійський собор. Сучасна реконструкція



↑ Золоті ворота в Києві. Сучасне фото

Найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого став собор Святої Софії. За літописом, князь наказав закласти храм на честь перемоги над печенігами на місці битви. Розповіддю про спорудження церкви Премудрості Божої, тобто Софії, у 1037 р. літописець ніби узагальнив величезні будівельні роботи, що розгорнулися в Києві за наказом Ярослава Мудрого. Однак, проаналізувавши археологічні й писемні джерела, історики дійшли висновку, що Софію Київську заклали ще 1011 р., тобто за Володимира Великого. Ярослав же завершив будівництво.

■ Культурно-просвітницька і правнича діяльність князя

Налагодження внутрішнього життя було неможливе без упорядкування законодавства. За Ярослава уклали перший писаний збірник руських законів. Той документ дослідники називають «Правдою Ярослава», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний збірник законів – «Руську правду».

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Доля бібліотеки Ярослава Мудрого донині невідома. Одні історики вважають, що вона зникла під час вторгнення монголів до Києва у 1240 р., інші – що книгозбірню сховали в одному з монастирів під Києвом, де вона могла зберегтися до наших часів.

Але найлогічнішою є думка, що це книжкове зібрання було розподілене між найбільшими церковними й монастирськими бібліотеками Києва. Частина книг згодом загинула у численних пожежах, а частина й донині зберігається у різних бібліотеках.

Поширення християнства в Русі-Україні потребувало освічених людей. Для церковних відправ були необхідні богослужбові книги. Щоб забезпечити потребу руських церков у книгах, Ярослав створив у Києві при Софійському



↑ Бібліотека Ярослава. Художник Ю. Нікітін

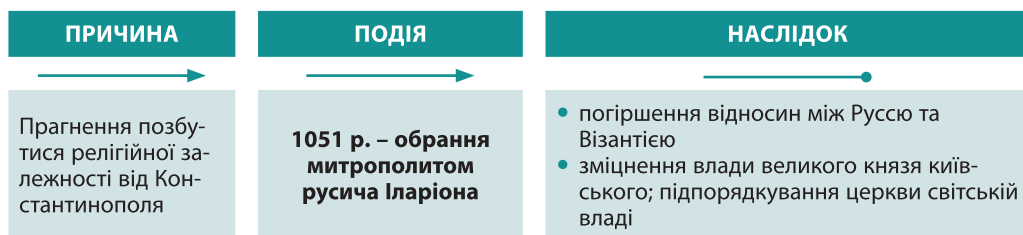
соборі **скрипторій** – майстерню з переписування книжок. Згодом такі майстерні з'явилися і в інших містах Русі. А ще в соборі Святої Софії за наказом князя було створено бібліотеку, у якій зберігали найцінніші книги. У Софії Київській навчали грамоти й ознайомлювали з основами наук дітей із заможних родин.

Виникали школи й при інших церквах та монастирях. Про поширення писемності серед різних верств свідчать **графіті** – написи, продряпані на стінах Софійського собору.

■ Поширення християнства

Ярослав Мудрий сприяв утвердженню й поширенню в руських землях християнського віровчення. Він не лише опікувався будівництвом церков, а й підтримував авторитетом князівської влади ще неміцну церковну організацію.

Прийнявши християнство від Константинополя, Русь мусила запросити й візантійських священників. Було створено церковно-адміністративну одиницю – **митрополію** з центром у Києві. Очільника (**митрополита**) Руської церкви призначав Константинопольський патріарх із числа візантійців (греків). Проте 1051 р. за сприяння Ярослава Мудрого було обрано першого митрополита з русичів – ним став **Іларіон**. Того самого року, сповіщав літописець, чернець Антоній заклав Печерський монастир – у недалекому майбутньому провідний осередок церковного й культурно-освітнього життя Русі-України.



Прочитайте уривок із джерела й роздивіться мініатюру на с. 53. Дайте відповіді на запитання. **1.** Які події, пов'язані з розбудовою монастиря, втілено в мініатюрі? **2.** Знайдіть у фрагменті з літопису слова, пов'язані з християнською церквою. **3.** Доберіть відповідні терміни до наведених визначень.

... – найвищий керівник церковного життя кожної церковної області-округи (епархії) в більшості християнських церков.

... – керівник-настоятель монастиря.

... – віряни, які зреклися звичайного світського (мирського) життя на користь служіння Богові.

... – дім Божий, святе місце, призначене для християнських богослужінь та молитов.

... – осередок церковного та культурно-освітнього життя, місце (комплекс споруд) для проживання ченців (черниць), відправлення ними релігійних обрядів, навчання тощо.

... – усталений текст, який промовляють віряни, звертаючись до Бога, Ісуса Христа, Святого Духа, Пресвятої Богородиці, святих; спілкування людини з Богом.

«Поставив Ярослав русича Іларіона митрополитом Русі у Святій Софії, зібравши єпископів... І знайшовся один чоловік із города Любеча. І вложив йому Бог у серце

намір у землю Грецьку йти і монастирі, що є там, подивитися. Він і подався йти на Святу Гору (Афон у Греції). І прийшов він у один монастир і вмовив ігумена (настоятеля) його, щоб возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарік його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: "Тож іди назад у Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями (монахами) стануть". Антоній ото прийшов до Києва і думав: "Де жити?". І прийшов він на пагорб, де ото Іларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися Богові. І став він жити тут... Коли ж згуртувалася братія (навколо нього), сказав їм Антоній: "Се Бог вас зібрав, братія. Живіте осібно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамітнившись, як ото і раніш я був звик". Братія ж та ігумен жили в печері... І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: "Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів Бог і твоя молитва, то поставили б ми церкву малу зовні печери". І повелів їм Антоній. ...І почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері...».



↑ Закладення Печерського монастиря Антонієм. Обрання Антонія настоятелем Печерського монастиря. Мініатюра XV ст.

«Повість минулих літ»

■ Ярослав Мудрий – «тесть Європи»

Виважена далекоглядна зовнішня політика Ярослава Мудрого сприяла зростанню міжнародного авторитету Русі-України. Князь унікав воєн, намагався підтримувати з європейськими країнами добросусідські відносини. Київський володар прагнув підкріплювати дипломатичні союзи шлюбними й породичався з найшляхетнішими європейськими родинами.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Анастасія Ярославівна,
королева Угорщини.
Сучасний портрет-реконструкція

Шлюб Анастасії з угорським королем Андрашем I був дипломатичним союзом її батька Ярослава. Він допоміг Андрашу відвоювати трон і тут-таки закріпив політичний зв'язок, видавши заміж наймолодшу доньку. Про неї відомо лише, що один із її синів – Соломон I – став згодом королем Угорщини. Також відомо, що Анастасія засновувала православні монастирі в Угорщині, сприяла заснуванню монастиря на Чернечій горі в Закарпатті. Місце її поховання, на жаль, загубилося у вирі історії.

Традиційно тісні, але непрості взаємини склалися між Руссю й Візантією. 1042 р. на імператорський трон зійшов Константин IX Мономах. Новий мирний договір Русі й Візантії скріпив шлюб Ярославового сина Всеволода з дочкою Мономаха Марією.

Активну «шлюбну дипломатію» провадила Русь із Польщею. Великий князь Казимир одружився із сестрою Ярослава Марією. Сестра польського володаря Гертруда вийшла заміж за Ізяслава Ярославовича.

Загалом успіхи «шлюбної дипломатії» Ярослава були настільки значні, що сучасники прозвали великого київського князя «тестем Європи».

Сам Ярослав був одружений зі шведською принцесою Інгігердою. Три його дочки стали королевами Норвегії, Данії, Угорщини та Франції.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Єлизавета Ярославівна,
королева Норвегії та Данії.
Сучасний портрет-реконструкція

Шлюбіві найстаршої Ярославівни, Єлизавети, з норвежцем Гарольдом передувала романтична історія. Юнак закохався в Єлизавету під час перших відвідин Києва. Але князь Ярослав погодився видати дочку лише за умови, якщо той стане королем. Гарольд вступив на службу до візантійського імператора. Домігшись висот на службі, він нарешті досяг заповітної мрії – одружився з коханою. А через два роки, у 1047 р., став норвезьким конунгом (королем) під ім'ям Гарольд III Суворий. Проте Гарольд загинув в Англії 1066 р. По його загибелі Єлизавета Ярославівна вийшла заміж за короля Данії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Анна Ярославівна, королева Франції.
Венеційська гравюра
кінця XVIII – початку XIX ст.
З колекції академіка Бассена

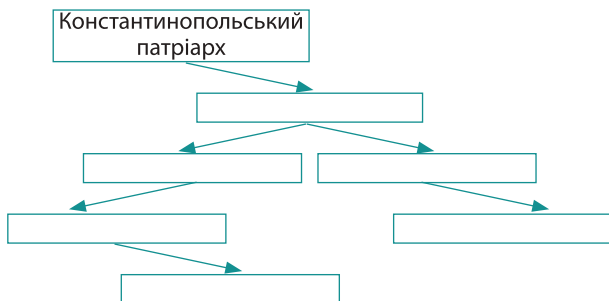
У Франції Анна була відома під іменем Анни Руфи (Рудої) і зажила великої поваги. Із собою вона привезла до Парижа давньоруське Євангеліє, яке потім було передане до Реймського собору. Цікаво, що саме на цій книзі французькі королі склали присягу, вступаючи на престол. Королева Анна славилася освіченістю і була шанована в середовищі католицького духовництва. Це підтверджують листи Пап Миколая II та Григорія IV до королеви. Після смерті короля Генріха в 1060 р. Анна стала регенткою при малолітньому синові Філіппі – спадкоємцеві французького престолу.

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Князь Ярослав Мудрий утвердився на київському столі унаслідок кількарічної міжусобної війни, жертвами якої стали три його брати. Одноосібно ж княжити в Русі почав тільки після смерті брата Мстислава 1036 р.
- Ярослав Мудрий розширив кордони Руської держави за рахунок підкорення балтійських племен і повернення втрачених під час князівських усобиць Червенських міст. Для зміцнення державних кордонів князь розгорнув будівництво міст-фортець, а також поклав край нападам племен печенігів у битві під стінами Києва.
- Дитинець Києва за часів правління Ярослава Мудрого зріс у сім разів порівняно з «містом Володимира».
- Князь уславився культурно-просвітницькою і правничою політикою, заснувавши першу бібліотеку в Русі-Україні, скрипторій. За його правління було засновано Печерський монастир і укладено першу писану збірку законів.
- У зовнішній політиці Ярослав надавав перевагу «шлюбній дипломатії». Одруживши синів і дочок із представниками монарших родів, отримав прізвисько «тесть Європи».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. На які роки припадає князювання Ярослава Мудрого в Києві? Яка з подій згадується в літописі раніше: спорудження Софійського собору чи заснування Печерського монастиря?
2. Розташуйте наведені слова в схемі відповідно до повноважень у діяльності церкви.



Єпископи, ігумени монастирів, київський митрополит, ченці (монахи), парафіяни – громада вірян одного храму, священники та дякони.

3. Дайте відповіді на запитання.
 - ◆ Як змінилася територія Київської держави за Ярослава Мудрого порівняно з початком правління Володимира Великого? ◆ З якими державами сусідила Русь на заході та сході?
4. Виберіть імена та країни, з якими пов'язана зовнішня політика великого князя Ярослава. *Візантія, Константин Мономах, Генріх I Капет, Анна Ярославівна, Єлизавета Ярославівна, Норвегія, Франція, Литва, Святослав Ігорович, Інгігерда, Швеція, Польща, Всеволод Ярославович.*
5. Дайте визначення понять. *Монастир, чернець, митрополит, собор, графіті.*
6. Доберіть факти, що конкретизують кожен із напрямів державної політики великого князя київського Ярослава Володимировича. Поясніть, чому нащадки прозвали його Мудрим.
7. Висловіть власне ставлення до князя Ярослава як до людини та державного діяча.

§ 7 Суспільне та господарське життя за доби розквіту Русі-України

■ Основні верстви руського суспільства

Ви вже знаєте, що групи населення із закріпленими за ними тогочасним законом правами та обов'язками, нормами поведінки й звичаями називають **верствами**. Зрозуміло, що представники різних верств руського суспільства мали неоднакові права. Це можна зобразити у вигляді піраміди, яку дослідники називають суспільною.



1. Роздивіться піраміду суспільних верств Русі-України. До якої з описаних верств давньоруського суспільства ви хотіли б належати? Уявіть себе обраним персонажем. Опишіть свій зовнішній вигляд. Які б ви мали права? Які обов'язки ви мусили б виконувати? **2.** Прочитайте уривок із давньоруської літературної пам'ятки «Слово о полку Ігоревім», де автор образно описує взаємини князя й держави. Як ви гадаєте, кого в уривку названо «головою», а кого – «тілом». На підставі уривку й інфографіки складіть схему політичного устрою Русі-України.



«Хоч і тяжко тій голові бути без пліч, зле і тілу без голови».

Верхівку суспільної піраміди Київської держави посідали **князі**. Спочатку князі-вожді були в кожному східнослов'янському союзі племен. Згодом на київському столі утвердився рід Рюриковичів, і з часом, поборовши місцеві князівські роди, саме ця династія стала володарювати в руських землях. Найвпливовішим князем був великий князь київський. У столицях земель-князівств сиділи удільні князі.



↑ Князь. Княгиня. Реконструкція З. Васиної

Важливо, що, на відміну від інших верств тогочасного суспільства, князівська верства була закритою, до неї можна було належати тільки за народженням. Лише син князя міг бути князем.

Князі мали в Київській державі найбільшу владу. Вони були не лише верховними правителями країни або землі-князівства, а й головними розпорядниками всього місцевого життя. Київські володарі опікувалися законодавством і судочинством, керували військом, ухвалювали рішення про оборону країни, беручи безпосередню участь у військових походах. Князі налагоджували відносини із сусідніми державами, укладали мир або оголошували війну.

До панівних верств належали **бояри**. У літописах їх згадують поряд із князем від X ст. Боярські роди формувалися з місцевої родоплемінної знаті, а також із впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів

СЛОВНИЧОК

Вотчина – феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати в спадок, продавати, дарувати тощо.

земельні мастки – **вотчини**, що їх могли передавати в спадок. Боярська верства, так само як і князівська, не була однорідною. З-поміж руських бояр були бояри великі й малі. Великі бояри ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, а малі – соцькими, десяцькими, тіунами (управителями мастків), дворецькими тощо.

Привілейованою групою руського суспільства були **дружинники** – професійні воїни. Вони не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали певні урядові посади. За вірну службу князеві дружинники отримували грошову винагороду, а також землю, що ставала їхнім умовним володінням, тобто належала доти, доки дружинник служив своєму сюзеренові-князю.

Із запровадженням християнства як державної релігії почала формуватися верства **духівництва**, до якої належали служителі церкви. Становище духівництва в суспільстві зміцнювалося в міру збільшення впливу церкви в державі. Духівництво – найосвіченіша верства тогочасного суспільства. Воно впливало не тільки на духовне життя, а й на світське, особливо на розвиток культури.

На середніх щаблях суспільної піраміди перебували представники міської заможної верхівки, а також **купці** й **ремісники**. Вони були особисто вільними, проте не належали до привілейованих верств суспільства і мусили сплачувати податок на користь князя.

Найчисленніша група тогочасного населення Русі – **селяни-смерди**. Вони були особисто вільними, мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві данину.

Стосовно багатьох русичів уживали назви «наймит», «челядин». Якщо наймити працювали в хазяїна за



↑ Бояри. Боярині. Реконструкція З. Васіної



↑ Дружинники. Реконструкція З. Васіної



↑ Священник. Реконструкція З. Васіної



↑ Міщани. Дівчина-міщанка. Купці. Ремісники. Реконструкція З. Васіної



↑ Заможні селяни та селянки. Селяни-смерди. Реконструкція З. Васіної



↑ Селяни-закупи. Реконструкція З. Васіної



↑ Челядник. Реконструкція З. Васіної

платню, залишаючись особисто вільними, то челядь не була вільною – її продавали, дарували, передавали в спадщину. Челядниками ставали здебільшого військовополонені.

У повній власності пана перебували й холопи. Проте холопство не було довічним. Із тогочасних джерел довідуємося, що за добру службу холопа могли відпустити на волю. Щоправда, невідомо, чи часто таке траплялося.

Якщо смерд через якісь обставини втрачав власне господарство, то міг позичити гроші – «купу» – у землевласника, але цю позику мусив відробити. Саме тому селянина, який працював «за купу» в господарстві пана, називали закупом. Відпрацювавши борг, такий тимчасово залежний селянин ставав вільним. Різновидом тимчасово залежних селян були й рядовичі – селяни-смерди, які уклади «ряд» (договір) з князем чи феодалом та працювали на умовах цього договору.

Особливу групу населення становили **ізгої**. Так називали людей, які з різних

причин «випадали» зі звичного середовища, втрачали з ним зв'язок. Ізгоями, зокрема, ставали смерди, які втрачали землю й господарство, проте не потрапили в залежність до феодала. Так само ізгоями називали князів, які не мали землі й княжінь.

■ Повсякденне життя давньоруського міста

Руські землі IX–X ст. у скандинавських джерелах називали «країною градів» – так багато виникло тоді укріплених поселень-фортець. Поява найдавніших східнослов'янських міст сягає кінця VIII – початку IX ст. Виникали вони здебільшого на основі племінних центрів – городищ. Щоправда, не кожному городищу судилося стати містом, а лише тим, де розвивалися ремесла й торгівля. Згодом вони ставали центрами управління навколишніми землями, місцем оборони від нападників. Так городища перетворювалися на міста. У IX – на початку XI ст. у Русі налічувалося вже близько 30 великих міських центрів з укріпленнями-фортецями.



1. Роздивіться малюнок-реконструкцію Києва на с. 59. Чим, на вашу думку, зумовлене осібне розташування князівських палаців і ремісничої й торгової частин міста? Чим зайняті мешканці міста? 2. Пригадайте, чому міста часто виникали на берегах річок. Яку роль відіграла міська гавань? 3. Складіть

розповідь про один день із життя когось із мешканців міста. 4. Роздивіться ілюстрацію на с. 10, де зображено Константинополь XV ст. Порівняйте зовнішній вигляд цих двох міст. Що побачили спільного та відмінного?

Великі міста склалися зазвичай із трьох частин.

1. Перша – це дитинець (1), фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. Дитинець у Києві також називали Горою або Верхнім містом. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут розташовувалися найважливіші церкви та собори.

2. Нижче від дитинця, уздовж Дніпра, розкинулася торгово-ремісничча частина міста – Поділ (2). Археологи встановили, що серед його мешканців були купці й ремісничий люд – гончарі, кожум'яки, ювеліри тощо. Велику частину Подолу займало торговище (3), де сходилися «гості», тобто купці з різних куточків світу. Саме на Подолі, у гавані (4), стояли їхні кораблі. Поділ, так само, як і Верхнє місто, оточували стіни з вежами і в'їзними воротами.

3. Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя або села (5). Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу на поверхню землі глини тощо.

У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, духовництво тощо. Князі й бояри жили у двоповерхових будівлях з багатьма покоями.

У князівських палацах (6), боярських хоробах (7) завжди було гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юрмилася челядь. Звідси віддавали накази, тут судили й урядували, сюди звозили данину. У просторих залах, де збиралися дружинники-охоронці князя, часто відбувалися бенкети. Садиби простолюду тулилися на невеликих ділянках землі (8). Помешкання городян (9) були здебільшого однокімнатними, з глиняною долівкою, заглибленою на



↑ Фрагмент реконструкції Києва. Автори О. Зорін, О. Кутовий, В. Розенберг; керівник-консультант П. Толочко

20–70 см у землю, площею не більше 18–20 м². Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви.

Забудова давньоруських міст була не такою щільною, як у Західній Європі й Візантії. Будинки зазвичай оточували пишні садки. Між рядами будівель залишали проїзд – вулицю. Напрямок вулиць давньоруського міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

■ Розвиток торгівлі

Землями Русі-України проходили кілька важливих міжнародних торговельних шляхів. Вам уже відомий шлях «із варягів у греки», або Грецький. Сухопутний шлях – Залозний – пролягав із Західної Європи через приазовські степи до Каспійського моря й далі до країн Закавказзя та Сходу. На початку XI ст. виник суходільний шлях із Києва до верхньодунайських міст, який пролягав через Південну Русь, Польщу, Моравію, Богемію.

Протягом XI–XIII ст. налагодилися жваві торговельні зв'язки між руськими землями-князівствами. Спершу в обігу в руських землях були карбовані гроші інших держав – здебільшого арабські срібні монети дирхеми. Першим почав карбувати златники й срібляники Володимир Великий. Згодом інші князі також почали карбувати монети. Від середини XI ст. набули поширення гроші у вигляді злиwkів срібла усталеної маси й форми – **гривні**. На наших теренах користувалися гривнями двох різновидів – київськими шестикутними та чернігівськими плескатими. Використовували також вагове срібло.



↑ Скарб давньоруських срібних гривень. Сучасне фото



Прочитайте уривок із джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** На що нарікають дружинники князя? Як ви гадаєте, про що це свідчить? Чому князь так легко погодився задовольнити вимоги дружинників? **2.** Як історики визначають згадані в джерелі стосунки між князем та його підлеглими? На які факти буденного життя князівського оточення звернули увагу?

СЛОВНИЧОК

Гридь – у Русі-Україні рядовий воїн княжої дружини.

Гридниця (гридня) – будівля при князівському дворі для зборів гридів або для прийому гостей. Входила в комплекс будов, відомих як «хороми».

«...Щонеділі установив Володимир Святославович на дворі своїм, у гридниці пир справляти і звелів приходити сюди боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам – і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому багато м'яса – і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: “Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!” І коли це почув Володимир, звелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, ска-

завши так: “Сріблом і золотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і золото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною золота і срібла”. Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі своєї, і про порядки землі, і про війни».

«Повість минулих літ»

Життя і побут селян у Київській державі

Більшість тогочасного населення Русі мешкала в **селах**. Так називали неукріплені поселення, згадки про які є вже в перших угодах русичів із візантійцями. Буденне життя, заняття мешканців села не змінювалися упродовж віків.

Чільне місце в господарстві, як і раніше, посідало землеробство. Русичі навчилися використовувати плуг – це поліпшило якість оранки, дало змогу успішніше боротися з бур'янами й відновлювати родючість ґрунту. Поряд із невибагливими ячменем та вівсом почали сіяти пшеницю й жито. На городах селяни вирощували різноманітні овочі: капусту, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряки, цибулю. У садках росли яблуні, груші, сливи, вишні. Розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней, різну птицю. У сільськогосподарських роботах застосовували найчастіше волів, рідше коней.

Займалися й промислами: мисливством, рибальством та бджільництвом. Мешканці тих чи інших сіл часто спеціалізувалися на певному промислі.



↑ Давньоруське село. Сучасна реконструкція



1. Роздивіться малюнок. Опишіть давньоруське село за цим малюнком. Що відрізняє село від міста? **2.** Поміркуйте, чи кардинально змінилося життя українських селян від тих часів. Що залишилося незмінним?

Розвиток ремесла

За підрахунками дослідників, у Русі-Україні було відомо близько 70 ремісничих спеціальностей.



Роздивіться малюнки на с. 62, що зображають ремісників різних спеціальностей. Дайте відповіді на запитання. **1.** Яке з описаних ремесел ви обрали б для себе? Чому? **2.** Чи існують ці ремесла нині? Що замінило їх? **3.** Чи знаєте ви легенди, пісні, казки, у яких згадуються майстри якогось із описаних ремесел?

Залізо здавна добували з болотяної руди, плавлячи її спочатку в земляних печах. З VIII ст. з'явилася досконаліша споруда – *домниця*. Домницю наповнювали деревним вугіллям та подрібненою рудою і подавали в неї за допомогою



↑ Видобуток залізної руди. Сучасна реконструкція



↑ Кузня. Сучасна реконструкція

спеціальних шкіряних міхів повітря. Так одержували *крицю* – метал зі шлаками, окалиною та іншими домішками.

Надзвичайно розвинене було *ковальство*. Археологи твердять, що в руських землях ковалі виготовляли із заліза 150 різних виробів – знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, предмети хатнього начиння. Майстри ковальської справи досконало володіли різними способами обробки заліза: куванням, зварюванням, обточуванням, поліруванням тощо.

Удосконалювалася обробка міді, срібла й золота. Вироби давньоруських ювелірів, майстерно й вишукано оздоблені, досі викликають захват. Із прикрас найпопулярнішими були сережки, браслети, колти, персні. Вичинка шкіри волів і коней, з якої шили взуття, була відома у Русі під назвою *чинбарство*, вичинка шкіри овець для одержання овчини називалася *кушнірством*.



↑ Майстерня бондаря. Сучасна реконструкція



↑ Майстер плете кошики. Сучасна реконструкція



↑ Кушнір за роботою. Сучасна реконструкція



↑ Тпання конопель. Сучасна реконструкція



↑ Майстерня гончаря. Сучасна реконструкція

Поважною справою було *гончарство*. Гончарі виробляли з глини безліч речей, зокрема дитячі іграшки. А від X–XI ст. навчилися виготовляти кераміку, вкриту поливою. Чимало речей для господарства виготовляли *плетінням*. Як сировину використовували лозу, верболіз, хвойну та дубову скіпку, коріння ялини, сосни, кору дерев – молоді липи та берези тощо.

Ткацтво – чи не найдавніше ремесло. Слов'янські жінки виготовляли із конопель і льону тканини спочатку для власного вжитку, а з IX–X ст. вже й на продаж. *Бондарство* відоме в Україні-Русі вже в X ст. Бондарі виготовляли місткий посуд: діжі, барила, відра, коновки, балії, дійниці та ін. Майстри, крім звичайних теслярських інструментів, користувалися спеціальними рубанками, фуганками, циркулями, лінійками, кривим стругом.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Київська держава у X–XI ст. була централізованою монархією із сильною князівською владою.
- У русичів склалося суспільство, у якому співіснували привілейовані й непривілейовані верстви, особисто вільні, тимчасово залежні й невільники. Переважну більшість населення Русі-України становили вільні селяни – смерди. Найбільш закритою верствою були князі, які набували свого соціального статусу за народженням.
- Давньоруські міста, що їх у X–XI ст. на теренах Русі налічувалося кілька десятків, мали вигляд захищених оборонними мурами фортець, що поділялися на кілька районів. Міста, які часто виникали біля водойм, виконували функції не лише князівських резиденцій, а й були центрами торгівлі й ремесла.
- Життя і побут селян мало змінювалися. Проте удосконалення знарядь праці сприяло покращенню землеробства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Запровадження християнства як державної релігії; правління першого князя з династії Рюриковичів; князювання Ярослава Мудрого.
2. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються господарського життя Русі-України.
Рільництво, плуг, Перун, Велес, Мокош, жито, пшениця, мисливство, рибацьтво та бджільництво, Золоті ворота, Софійський собор, капуста, ріпа, огірки, ковальство, гончарство, «із варягів у греки».
3. Дайте визначення поняттям.
Князі, бояри, духівництво, купці, смерди, ізгої.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ *Хто в руських землях мав найбільшу владу? У чому це проявлялося? ♦ Які зміни відбувалися в землеробстві? ♦ Що вирощували русичі і яку худобу розводили? ♦ Які ремесла були поширеними за часів Русі-України? ♦ Чим торгували русичі? Які гроші використовували?*
5. Що в матеріалах параграфа про суспільне та господарське життя Русі-України за часів розквіту зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше? Як ви гадаєте, чому тогочасні джерела багаті на свідчення про життя князів, проте мало розповідають про життя простолюду?

§ 8 Культура Київської держави доби розквіту

■ Українська мова і писемність

На думку вчених, витoki української писемності слід шукати в IX ст. Відомо, що влітку 863 р. візантійські брати-просвітители Кирило і Мефодій переїхали до Моравії на запрошення князя Ростислава і там почали проповідувати християнство. Згодом їхня просвітницька діяльність поширилася на Балкани. Кирило і Мефодій зробили переклад Біблії з грецької на слов'янську мову й почали навчати слов'ян богослужіння рідною мовою. Для цього брати створили слов'янську абетку (глаголицю). Учні просвітників у Болгарії згодом удосконалили її, назвавши кирилицею (на честь одного з братів).

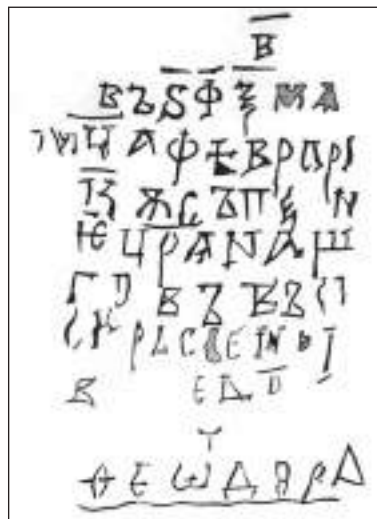
Незабаром абетка почала проникати в Русь. Згодом кирилична система письма лягла в основу сучасної української, білоруської, болгарської, російської абеток.

Мову, якою писали богослужбові книги, почали називати церковнослов'янською. Писемна мова дуже відрізнялася від тогочасної давньоукраїнської, якою послуговувалися в усному мовленні. Її знали тільки освічені (письменні) люди – ченці, книжники, князі. Використання для письма іншої, ніж розмовна, мови було в ті часи звичним явищем. У Європі писемною (книжною, літературною) мовою для багатьох народів була латина, у Візантії – грецька.

Про рівень письменності населення Київської держави ми знаємо не стільки завдяки збереженим книжковим пам'яткам (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки написам на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо. Ви вже знаєте, що такі видряпані на поверхні написи називають графіті. У київських храмах пощастило знайти 170 написів-графіті XI–XII ст. Археологи виявляють написи й на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах тощо. На пряслицях найчастіше

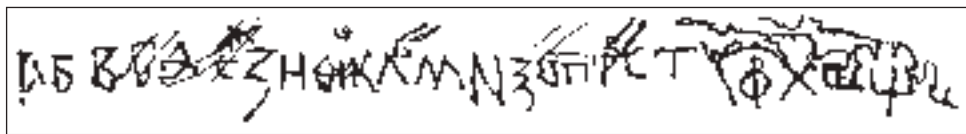


↑ Пам'ятник Св. Кирилу та Мефодію у м. Мукачеві. Закарпатська обл. Скульптор І. Бровді



↑ Повідомлення про смерть великого київського князя Ярослава Мудрого. Графіті з Софійського собору в Києві

зазначали імена власників: «Княжо єсть», «Молодило»; на посудинах писали про їхній вміст або називали ім'я власника.



↑ Абетка, виявлена на стіні Софійського собору в Києві

Розвиток освіти

Київська держава потребувала освічених людей. Їх готували в школах при церквах і монастирях. За князювання Володимира Святославовича в Києві вже була школа для навчання дітей з найближчого оточення князя. Ви дізналися й про школу при Софійському соборі, засновану Ярославом Мудрим, де навчалося 300 дітей бояр та священників. На підставі джерел учені припустили, що наприкінці XI ст. онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала в київському Андріївському монастирі школу для навчання дівчат. Навчалися в Києві й приватно. Русич на ім'я Піщан залишив на стіні Софійського собору в Києві графіті: «Піщан писав, ходивши до дяків учеником».

Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика й граматика. Вивчали в Русі й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод самостійно опанував п'ять іноземних мов.

Література

До нашого часу від доби Русі-України збереглося дуже мало книг. Найдавнішими з-поміж них є **Реймське** та **Остромирове Євангелія**.

Ви вже знаєте, що Реймське Євангеліє привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна. Точна дата створення книги невідома: учені датують її 40-ми роками XI ст. Реймським Євангеліє назване тому, що зберігається в м. Реймс у Франції. Проте створили його київські книжники спеціально для княжої родини.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Виготовлення великої рукописної книги потребувало чималої праці. На її оздоблення використовували багато коштовних матеріалів – шкіри, золота, фарб. Розчинене або листовне золото йшло на тло в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на яечному жовтку. Оправу книжки робили з дощечок та обтягували шкірою. Були оправы зі срібла, золота, прикрашені коштовним камінням.

Остромирове Євангеліє є найдавнішою зі збережених до наших днів датованою книжковою пам'яткою Русі. Створили цю книгу (власне, переписали)



↑ Сторінка з Реймського Євангелія

СЛОВНИЧОК

Книжкові мініатюри – ілюстрації, які оздоблювали рукописну книгу.

Книжковий ініціал, або буквиця – більша, ніж решта літер у тексті, початкова буква розділу в рукописних і друківаних текстах.



↑ Сторінка з Остромирового Євангелія. Євангеліст Лука

хрестителя Русі – князя Володимира, адже поява власного святого сприяла б зміцненню авторитету молодій християнській державі. У своїй проповіді Іларіон палко обстоював інтереси Русі.

Самобутніми пам'ятками давньоруської творчості є **билини**. Найдавнішими з них вважаються биліни Володимирового циклу, що виникли в X–XI ст. Оповіді в них пов'язані зі стольним градом Києвом і його князем Володимиром Великим, якого часто іменували «Красним сонечком». Героями биліни були богатирі-русичі, котрі самовіддано боронили рідну землю від ворогів.

СЛОВНИЧОК

Биліни (старіни) – жанр героїчного епосу. Биліни прославляють подвиги народних героїв та богатирів.

у київському великокняжому скрипторії писар, дяк Григорій, та його помічник. Замовив книгу новгородський посадник Остромир, родич великого київського князя Ізяслава Ярославовича. Книгу переписували впродовж неповних семи місяців (з жовтня 1056 р. до травня 1057 р.), про що свідчить спеціальний запис. Чудово зберігся пергамент: йому вже скоро тисяча років, а він ніби щойно виготовлений. У книзі є три **мініатюри** із зображенням авторів Євангелій – Іоанна, Луки і Марка, для четвертого, Матвія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Крім мініатюр, Євангеліє розкішно оздоблене великою заставкою, 17 малими заставками та 207 **ініціалами**.

Оригінальну, тобто власну, незапозичену літературну творчість за часів Русі-України започаткував митрополит київський Іларіон, який створив урочисту проповідь «**Слово про закон і благодать**». Твір було написано між 1037 і 1050 рр. у період воєнних сутичок Русі з Візантією, напружених відносин між руською та візантійською церквами. Константинополь доклав неабияких зусиль, аби не дозволити руській церкві канонізувати

■ Церковна архітектура та образотворче мистецтво Русі-України кінця X – першої половини XI ст.

Архітектурі належало чільне місце в культурі Київської держави. Упродовж багатьох століть основним будівельним матеріалом у наших предків було дерево. У давньоруських містах споруджували князівські палаци, боярські хорони, оборонні укріплення.

Із запровадженням християнства почали активно будувати храми. Багато церков споруджували з дерева, але до наших днів вони не збереглися. Камінь у будівництві храмів почали застосовувати від X ст. Найдавнішою кам'яною спорудою (якщо не брати до уваги будівлі у візантійському Криму) була церква-ротонда Пресвятої Богородиці, зведена за княгині Ольги в 961–962 рр. на зразок каплиці палацу Карла Великого в Аахені. До нашого часу храм не зберігся.

Протягом 989–996 рр. у Києві з каменю збудували ще один храм, присвячений Богородиці, який відомий під назвою **Десятинної церкви**. Десятинна церква стала зразком для багатьох кам'яних храмів Русі-України. Стіни церков почали зводити з особливої пласкої цегли-плінфи, чергуючи її з каменем і скріплюючи розчином із вапна, піску й битої цегли. Від Десятинної церкви бере початок і своєрідне планування храму, яке дослідники називають хрестово-банним.

Часів Володимира Святославовича сягає й будівництво князівських кам'яних палаців. Вони не збереглися, але археологічні дослідження й літописні відомості дають змогу реконструювати їхній вигляд. Найбільша палацова споруда завдовжки була до 70 м, а завширшки – 13 м.

Упродовж майже всього XI ст. кам'яне будівництво Русі зосереджувалося здебільшого в Києві. Винятком став **Спaso-Преображенський собор у Чернігові**, закладений братом Ярослава Мудрого – Мстиславом Володимировичем. Це єдина мурована пам'ятка Лівобережної України часів розквіту Київської держави, що збереглася до наших днів у первісному, хоча й дещо перебудованому вигляді. На час смерті Мстислава Володимировича у 1036 р., згідно з літописом, «церкву святого Спаса» зведено на висоту, що дорівнювала висоті вершника з піднятою рукою. Князя – засновника собору, який помер, застудившись на полюванні, поховали в тоді ще не добудованому храмі.

Найдавнішим християнським храмом, який зберігся на східнослов'янських теренах, є **Софія Київська**. В XI ст. його було увінчано 13 банями, що утворювали пірамідальний силует. З трьох боків собор оточували два ряди відкритих галерей, з яких внутрішній мав два яруси. Собор був однією з найбільших тогочасних споруд. Зводили його як головний храм держави, призначений не лише для богослужінь, а й для проведення урочистих державних церемоній: сходження на великокнязівський стіл, посвячення в митрополити, проведення церковних соборів, зустрічей чужоземних послів тощо.



↑ Десятинна церква. Сучасна реконструкція



↑ Спaso-Преображенський собор у Чернігові. Сучасне фото



1. Порівняйте реконструкцію Софійського собору XI ст. із сучасним виглядом. Що змінилося? 2. Поміркуйте, яка всесвітньовідома споруда вважалася прототипом Софії Київської.



↑ Софія Київська. Макет-реконструкція



↑ Софія Київська. Сучасний вигляд

Вражало внутрішнє оздоблення храму, прикрашеного, за словами літописця, «всякими красотами... золотом, сріблом і коштовним камінням». Вабили око **фрески** та **мозаїки**, розташовані на склепінні, стінах, стовпах, арках.



↑ Фреска Софійського собору із зображенням музик. Кожен музикант має власний музичний інструмент: ліру, орган і флейту

→ Мозаїка Богоматір Оранта (загальний вигляд).

Велична шестиметрова постать Богоматері Оранти (з грецької – «та, що молиться») на ввігнутій поверхні ніби оточена божественним світлом, яке створює навколо неї ореол вічного сяйва. Віками Оранту шанували як Молитовницю за землю Руську. У Софійському соборі за десять століть збереглася незмінною саме стіна з образом, тому мозаїку стали називати «Нерушимою Стіною». Під Орантою сяє барвами мозаїчна «Євхаристія» – символічна сцена причащення апостолів

СЛОВНИЧОК

Фреска – малюнок мінеральними фарбами на сирій шпукатурці.

Мозаїка – жанр монументального мистецтва; зображення, викладене з різнобарвних шматочків смальти – сплаву свинцю та скла.

Монументальне мистецтво – архітектурні та скульптурні монументи й пам'ятники на площах і вулицях, настінні розписи в громадських спорудах тощо.



➔ Христос Вседержитель. Мозаїка на головному куполі Софійського собору

Христос однією рукою притискає до себе Євангеліє, другою – благословляє вірян. Постаць оточена чотирма архангелами (збереглося мозаїчне зображення лише одного з них. Інших дописав фарбами видатний художник Михайло Врубель у 1884 р.). На архангелах – шати візантійських імператорів, на головах – діадеми



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Витоки української писемності сягають IX ст. і пов'язані з християнською місією братів-просвітителів Кирила і Мефодія до слов'ян. Брати і їхні учні створили слов'янську абетку – кирилицю, яка почала проникати на терени Русі після її хрещення. Нині вона становить основу кириличного письма українців.
- Християнізація Русі сприяла появі освіти. Бурхливий розвиток шкільної освіти у слов'янських землях припадає на часи князювання Ярослава Мудрого і його нащадків.
- Рукописну літературу, що з'явилася на наших землях у часи розквіту Русі, умовно поділяють на дві групи. Це перекладені з інших мов книги, основу яких становили переважно біблійні тексти, і оригінальна, тобто створена на наших землях, література. Дійшли до нас і пам'ятки усної народної творчості, насамперед пісні героїчного епосу – билини.
- Запровадження християнства в Київській державі сприяло бурхливому розвитку церковної архітектури. З'являлися дерев'яні храмові споруди, проте дедалі частіше для зведення церков почали використовувати камінь. Часто запрошували візантійських майстрів, досвід яких у поєднанні з місцевими традиціями сформував самобутню архітектуру Русі.
- З-поміж пам'яток образотворчого мистецтва, що збереглися з давньоруських часів, переважно більшість становлять фрески, мозаїки, книжкові мініатюри.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Спорудження Софійського собору, створення Остромирового Євангелія, спорудження Десятинної церкви.
2. Дайте визначення поняттям.
Церковнослов'янська мова, монументальне мистецтво, книжкові мініатюри, мозаїки, фрески.
3. Заповніть у зошиті таблицю. Установіть, які з наведених термінів стосуються кожного з видів мистецтва: *мініатюра, мозаїка, дитинець, садиба, храм, палаци-хорони, буквиця, житія, заставки, фреска.*

Архітектура	Монументальне мистецтво	Мистецтво рукописної книги

4. Дайте відповіді на запитання.
 - ◆ Яку мову й чому використовували для написання книг? ◆ Які факти свідчать про поширення писемності за доби розквіту Київської держави? ◆ Де за часів Русі-України виготовляли книги? Що відомо про найдавніші з них? ◆ Що споріднювало види монументального мистецтва Київської держави? Чим вони відрізнялися? ◆ Які споруди зводили руські будівничі?

Перевірте, чого навчилися з теми

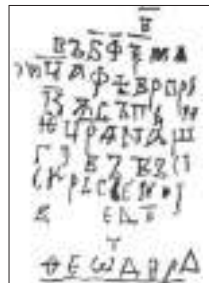
- Скільки років минуло від запровадження християнства як державної релігії до утвердження Ярослава Мудрого на великокнязівському столі? Скільки років тому відбулися ці події? Дати та обчислення позначте на лінії часу.
- З наведеного переліку доберіть терміни для розповідей про утвердження християнства на наших землях, розвиток освіти, культури Русі-України. Відповідь оформіть у вигляді таблиці.
Билини, буквиця, графіті, дитинець, єпископ, ікона, книжкові мініатюри, митрополит, мозаїка, монастир, палаци-хорони, проповіді, священник, собор, фреска, церква, чернець.
- Підготуйте розповідь про Володимира Великого чи Ярослава Мудрого за планом: 1. Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її? 2. Опишіть зовнішність історичного діяча, схарактеризуйте його вдачу. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру? 3. Висловіть власне ставлення до історичного діяча (які вчинки й справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).
- Роздивіться ілюстрації із зображенням історичних пам'яток. Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого/для чого, на честь кого/чого) було створено наведені пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва? Що відомо про їхнє призначення? Яка країна, на вашу думку, мала найбільший вплив на розвиток культури Русі-України? Відповідь обґрунтуйте. Зробіть висновок про рівень розвитку культури Русі-України періоду Володимира Великого і Ярослава Мудрого.



1



2



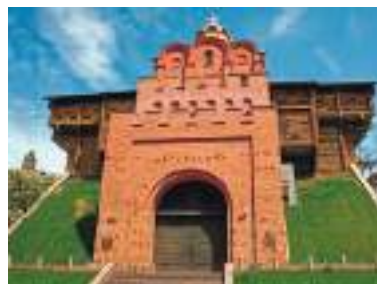
3



4



5



6

- Використовуючи наведені дані, вкажіть подію і / або установіть причинно-наслідковий зв'язок.
Причина Подія Наслідок

→ → —

988 р., Русь-Україна
1051 р., Іларіон
1016 р., «Руська правда»

6. Роздивіться картину П. Андрусіва «Французькі послы в Ярослава Мудрого» (1978).



Поміркуйте, де й коли могли відбуватися зображені події. Які наслідки мали події, змальовані на картині? Представники яких професій і верств суспільства присутні в сюжеті? Спробуйте впізнати відомі вам історичні постаті, складіть діалог між героями картини.

7. Установіть, про що йдеться в уривках з літопису, розташуйте події в хронологічній послідовності.

А. *«І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їм цим бісам, і оскверняли землю требами своїми».*

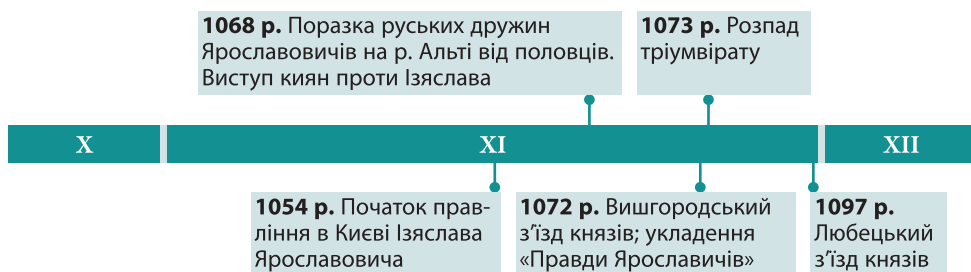
Б. *«Бояри ж, відповідавши, сказали: “Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей”. А Володимир, відповідавши, мовив: “То де ми хрещення приймемо?”. І вони сказали: “Де тобі вгодно”».*

В. *«Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, то передали йому віру християнську, кажучи так: “Хай не спокусять тебе деякі з еретиків. А ти віруй, так говорячи: “Вірую во Єдиного Бога, Отця Вседержителя, Творця неба і землі”...».*

Г. *«І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а інших вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями».*

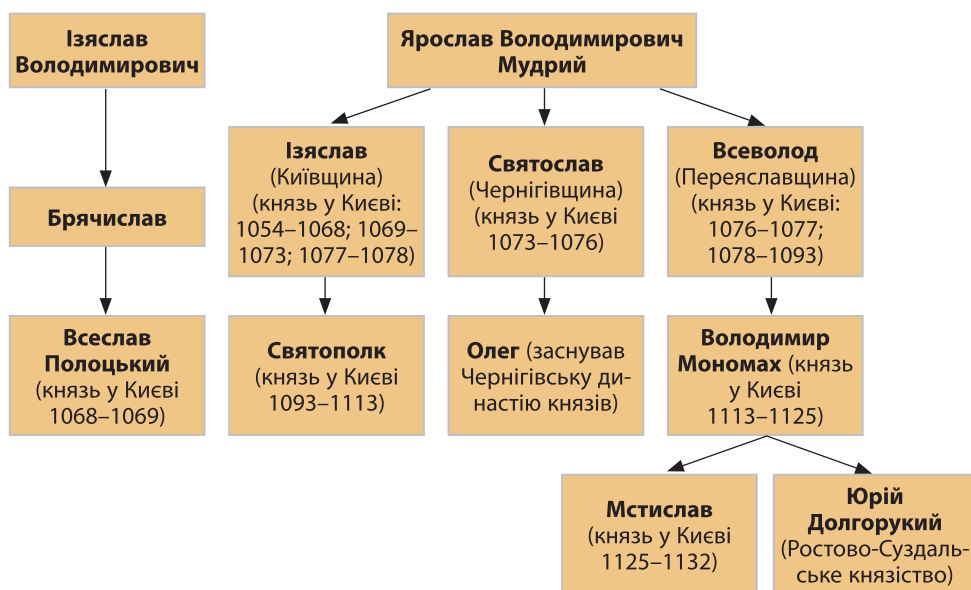
Д. *«Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його у Чернігові в церкві святого Спаса, що її він спорудив був сам; було бо зведено її при ньому так заввишки, як, на коні стоячи, можна рукою досягти. Після цього ж узяв волость його всю Ярослав і став єдиновладником Руської землі».*

Е. *«А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і леве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати».*



§ 9 Київська держава за наступників Ярослава Мудрого

■ Заповіт Ярослава. Правління тріумвірату



Як ви пам'ятаєте, Ярославові Мудрому довелося тяжко виборювати право на київський стіл. Аби його сини уникали князівських усобиць, він запровадив принцип наслідування княжінь (столонаслідування), що ґрунтувався на старшинстві. Літописець під 1054 роком повідомляє, що Ярослав віддав Київ старшому синові Ізяславові, Чернігівщину – Святославу, Переяславщину – Всеволодові, Володимир-Волинський – Ігореві, а Смоленськ – В'ячеславу і заповів їм «не переступати братнього **уділу**». Головним, за розпорядженням Ярослава, мав бути старший із братів.

СЛОВНИЧОК

Уділ – у Русі-Україні так називали адміністративно-територіальну одиницю, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

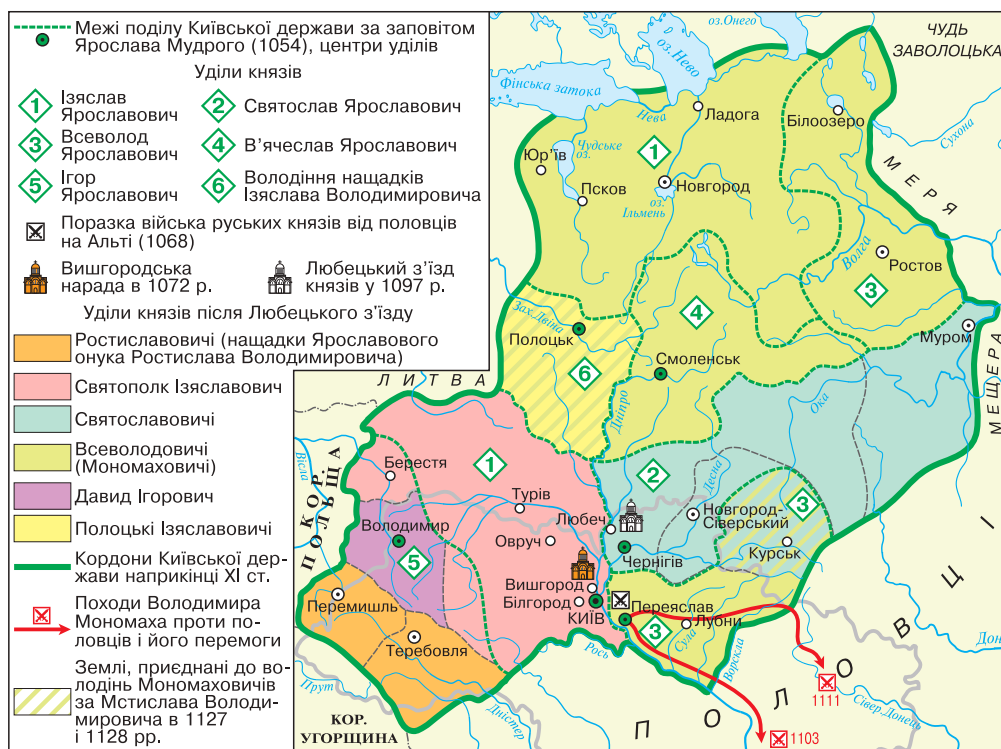
Найважливіші землі було зосереджено в руках старших Ярославовичів – Ізяслава, Святослава й Всеволода. Таким чином, виконуючи волю Ярослава Мудрого, його старші сини утворили **тріумвірат**. Спершу вони правили державою досить злагоджено. Київським князем вважався Ізяслав, однак, за свідченням літописця, він охоче радився з молодшими братами.

СЛОВНИЧОК

Тріумвірат – союз між трьома практично однаково могутніми політичними чи військовими лідерами.



Роздивіться карту і дайте відповіді на запитання. **1.** Які князівські уділи розташовувались у межах сучасної України? **2.** На які з руських земель поширювалося правління тріумвірату? **3.** Які з руських земель межували з половецьким степом? **4.** Поміркуйте, чому Ярослав Мудрий у заповіті здійснив саме такий розподіл руських земель між синами. До яких наслідків, на вашу думку, міг призвести такий поділ?



↑ Київська держава за правління Ярославовичів

■ Поразка русичів на Альті. Повстання киян 1068 р.

Найбільшим клопотом Ярославовичів були кочовики. Спершу довелося боронитися від торків, які, щоправда, й самі потерпали від войовничих **половців**.

До руських кордонів половці вперше наблизилися 1055 р. Переяславський князь Всеволод зумів тоді розійтися з половцями мирно. Справжня битва від-

СЛОВНИЧОК

Половці – середньовічний народ, тюркомовні кочовики. Із початку XI ст. і до монгольської навали панували в євразійських степах (від Алтаю до Нижнього Дунаю).



СЛОВНИЧОК

Поруб – застаріла назва в'язниці; погріб, що служить в'язницею.

вове княжіння тривало в Києві трохи більше семи місяців і становить цілковиту загадку для істориків.

булася 1068 р. на річці Альті. Об'єднане військо трьох Ярославовичів зазнало нищівної поразки.

Нестор свідчить: «Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив Бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці».

Князі рятувалися втечею. Всеволод побоювся залишатися в Переяславі й подався до Ізяслава в Київ. Безпорадність князів обурилася киян. Спалахнуло повстання.

Кияни зібралися на віче й вирішили боронитися від половців самотужки. З вимогою надати їм коней і зброю, як сповіщав літописець, вони рушили до князівського палацу. Ізяслав відмовився виконувати волю повстанців – і змушений був тікати. Натомість кияни «пригадали» про ув'язненого в **порубі** полоцького князя Всеслава, звільнили його та оголосили київським володарем. Всесла-

■ Повернення Ізяслава до Києва. Вишгородський з'їзд князів

Старший Ярославович утік від розгніваних киян аж до Польщі, до далекого родича – короля Болеслава II Сміливого. Трохи оговтавшись, Ізяслав 1069 р. повів військо на Русь. Всеслав утік із Києва до Полоцька. Кияни, налякані наближенням польських вояків, звернулися по допомогу до Святослава та Всеволода. Молодші Ярославовичі намагалися умовити Ізяслава не вести на Київ чужинців і не шкодити киянам. Та кровопролиття все ж не уникли. Літописець розповідав, що здійснити розправу Ізяслав доручив синові. Княжич помстився за батька, жорстоко покаравши найактивніших учасників повстання.

Ізяслав повернувся до Києва. Щоб запобігти повстанням у майбутньому, наказав перенести торг, на якому відбувалися віча, до дитинця – під нагляд князя й дружини. Не уникнув відплати і Всеслав: того ж року Ізяслав вигнав його з Полоцька, віддавши місто власному синові.

Невдовзі, 1072 р., відбулася непересічна подія в державному житті Русі – Вишгородська нарада князів. Історики вважають це зібрання першим зі згаданих у літописах князівських з'їздів. Приводом до наради стало перенесення мощей святих Бориса і Гліба до новозбудованої церкви. Крім князів, до Вишгорода з'їхалися митрополит, єпископи, ігумени найбільших монастирів. Ушану-

вавши святих, князі порадилися і в мирських справах. Саме тоді було схвалено звід руських законів – «Правду Ярославичів», що разом зі статтями Ярослава Мудрого становив «Руську правду».



Роздивіться картину П. Андрусів «З'їзд князів». Уявіть, що зображені події відбуваються на Вишгородській нараді князів 1072 р. Представників яких верств суспільства – учасників зібрання – зображено на картині? Підготуйте короткий виступ від імені учасника з'їзду.



↑ З'їзд князів. Художник П. Андрусів. 1977 р.

■ Боротьба за київський стіл між Ярославовичами в останній чверті XI ст.

Вишгородська нарада не поклала край суперечкам між Ярославовичами. У 1073 р. між ними стався відкритий розкол. Заручившись підтримкою Всеволода, Святослав пішов на Київ, вигнав Ізяслава і став великим князем київським. Протягом трирічного князювання він перерозподілив землі на користь своєї родини, утвердився на чолі численних родичів, виявивши здібності сильного володаря. Святослав зумів завоювати прихильність настоятеля Печерського монастиря Феодосія, узявши монастир під свою опіку.

Несподівана смерть князя 1076 р. відкрила шлях до Києва молодшому Ярославовичу – Всеволодові.

Усобиці розгорілися з новою силою. Дошкуляли й зовнішні вороги – половці. У братовбивчій війні в серпні 1078 р. загинув князь Ізяслав. Повновладним київським володарем став Всеволод. Головним його завданням було подолання князівських чвар. У зовнішній політиці питанням життя й смерті лишалася половецька загроза.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Ізяслав Ярославич (1024–1078) – великий князь київський, князь турівський і новгородський. Зять польського короля Мешка II.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Святослав Ярославич (1027–1076) – великий князь київський і чернігівський. Крім Чернігова з волостю, володів Муромом, Білоозером і Тмутороканню.

Попри несприятливі обставини, князювання Всеволода в Києві було успішним. І тим успіхом немолодий уже володар мав завдячувати своєму синові Володимирові, знаному як Мономах. Сам же Всеволод, який «сидя вдома, вивчив п'ять мов», опікувався духовним життям. Його – єдиного з Ярославовичів – поховали в Софійському соборі.

Після смерті Всеволода 1093 р. ніщо, здавалося б, не перешкоджало Володимирові Мономаху посісти київський стіл. Проте, щоб уникнути кровопролиття, Володимир Мономах відмовився від цього й посів Переяславське князіння. Протягом двадцяти років князювання в найпівденнішій руській землі головною турботою Мономаха була боротьба з половцями.



Використовуючи літописне свідчення, поясніть, якими були наслідки половецьких набігів на Русь.

«Року 1093. Половці ж, узавши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: “Я був зі сього города”, а другий: “Я із сього села”. І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне».

«Повість минулих літ»

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Князівські з'їзди (снеми) – колегіальні органи влади в Київській державі. Їх скликав великий князь київський. Учасниками з'їздів, окрім київського князя та його двору, були удільні князі в супроводі найближчих однодумців, «синів» (васалів), «думців» (членів боярської ради), церковних служителів. На з'їздах вирішували питання укладення або розірвання військових союзів, проблеми законодавства, відносин з іншими державами та розвитку державного устрою. Ішлося і про надання дозволу на князіння, добровільну відмову від столу та обмін княжими столами.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Всеволод Ярославович (1030–1093) – великий князь київський, князь переяславський і чернігівський. Зять візантійського імператора Константина Мономаха.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Святополк Ізяславович (1050–1113) – великий князь київський. Зять половецького хана Тугоркана. Провів Любецький (1097) і Витичівський (1100) з'їзди князів. Після його смерті спалахнуло Київське повстання.

■ Любецький з'їзд князів 1097 р.

Боротьба проти половців потребувала залучення дружин інших князів. Лише злагодою можна було покласти край князівським чварам. Розуміючи це, Володимир Мономах ініціював організацію з'їзду князів у Любечі 1097 р.

На Любецькому з'їзді було схвалено принцип князівської вотчини – спадкового володіння. Вотчинні землі закріплювали за певними гілками князівського роду. Їх можна було передавати в спадок дітям та онукам. Так, Київ було визнано вотчиною нащадків Ізяслава в особі київського князя Святополка Ізяславовича. Чернігів належав Святославовичам, а Переяслав – Володимирові Всеволодовичу (Мономаху). Це мало б запобігти усобицям і зміцнити владу великого київського князя.

Та попри однакостайність, з якою, за свідченням літописця, князі дійшли згоди на Любецькому з'їзді, суперечки князів тривали. Адже право вотчини закріплювалося лише за дітьми та онуками трьох Ярославовичів – Ізяслава, Святослава і Всеволода. Решта князів мали задовольнятися мізерними володіннями. До того ж розпорядниками цих володінь визнавалися власники вотчин. До гурту «обділених» князів, крім численних Ярославових небожів, потрапив і його онук Давид Ігорович. Він узяв активну участь у жорстокій міжусобиці, що спалахнула одразу після з'їзду в Любечі. Жертвою усобиці став теребовлянський князь Василько, якого осліпили з волі Давида Ігоровича і з дозволу великого київського князя Святополка Ізяславовича.



1. Прочитайте уривок із літопису на с. 78. Які два питання обговорювали князі на з'їзді в Любечі? Яке рішення ухвалили?
2. Порівняйте принцип вотчини з тим порядком стілонаслідування, який заповів Ярослав Мудрий. Що в них спільного, а що відмінного? Яка проблема залишилася нерозв'язаною?
3. Роздивіться мініатюру з літопису на с. 78. У якій її частині зображено складання присяги відповідно до ухвали припинити усобиці, а в якій – змову Давида Ігоровича?



↑ Любецький з'їзд князів 1097 року. Мініатюра XV ст.

хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів уділ (Переяслав); Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів уділ (Чернігів); іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теребовля – Василькові". І на цім вони цілували хреста: "А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест". І, поцілувавшись, пішли вони до себе. І прийшли Святополк із Давидом у Київ, і раді були всі люди, і тільки диявол засмучений був доброю згодою цією, і проник сатана у серце деяких мужів, і почали вони підбивати Давида Ігоровича такими словами: "Володимир змовився з Васильком проти Святополка і проти тебе". І повірив Давид брехливим словесам».

«Повість минулих літ»



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

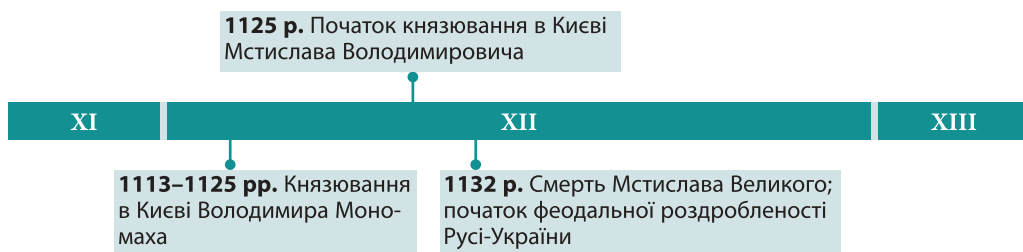
Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Щоб уникнути князівських усобиць у Київській державі, князь Ярослав Мудрий уклав заповіт, за яким кожен із його синів отримував уділ. Проте головним визнавався найстарший син Ярослава Ізяслав. Старші сини Ярослава по смерті батька утворили тріумвірат, зосередивши у своїх руках найбільші земельні володіння Русі.

- Половецька навала на руські землі у 1068 р. довела слабкість триумвірату. Ізяслава, який був неспроможний організувати оборону столиці й захист киян, вигнали з Києва.
- У 1072 р. князі вирішили об'єднати зусилля в боротьбі з половцями й скликали перший в історії Русі князівський з'їзд у Вишгороді. З'їзд не поклав край міжусобицям, а сприяв початку нової боротьби за владу між родичами Ярослава. Наступні двадцять років Київ кілька разів захоплювали Святослав і Всеволод, а Ізяслав, намагаючись повернути втрачене, загинув.
- Після смерті Всеволода київським князем став Святополк Ізяславович. Проте усі державні справи вирішував його двоюрідний брат Володимир Всеволодович Мономах. Саме він став ініціатором Любецького з'їзду князів у 1097 р. З'їзд закріпив вотчинну систему землеволодіння, коли за кожним із родів у спадок утверджувалося певне князівство. Утім, після з'їзду невдоволення родичів Ярослава Мудрого посилилося, адже більшість земель опинилася в руках нащадків трьох старших Ярославовичів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Любецький з'їзд князів, поразка руських дружин Ярославовичів на р. Альті від половців, князювання Ярослава Мудрого.
2. Дайте визначення понять.
Триумвірат, уділ, князівський з'їзд, князівська вотчина, «Правда Ярославичів».
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються доби правління Ярославовичів.
Князівські міжусобиці, походи проти Візантії, запровадження християнства як державної релігії, Вишгородська нарада князів, будівництво Десятинної церкви, половецька загроза.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ *Що передбачав новий принцип столонаслідування, запроваджений Ярославом Мудрим?* ♦ *Як розпочалося правління Ярославовичів?* ♦ *Яку роль у житті Київської держави відіграли події 1068 р. на річці Альті?* ♦ *Як розгорталася боротьба за київський стіл між Ярославовичами, якими були її наслідки?* ♦ *Які проблеми обговорювали князі на Любецькому з'їзді? Назвіть наслідки цієї події.*
5. Спростуйте або аргументуйте твердження істориків.
«Правління Ярославовичів ознаменувалося посиленням усобиць, послабленням єдиновладдя, зростанням політичної ролі місцевих князів».
6. Висловіть власне ставлення до рішень Любецького з'їзду. Чому він не поклав край князівським усобицям?
7. Пригадайте з історії європейського середньовіччя, що відбулось у Франкській імперії після смерті Карла Великого.



§ 10 Русь-Україна за Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича

■ Утвердження Володимира Мономаха на київському столі

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Володимир Мономах (1053–1125) – великий князь київський, смоленський, чернігівський і переяславський. Син князя Всеволода Ярославовича і візантійської княжни Марії з роду Мономахів. Засновник князівської гілки Мономаховичів. Автор твору «Повчання дітям».

Перше десятиліття XII ст. збігло в боротьбі з половцями. Руські князі навчилися протистояти кочовикам і перемагали дедалі впевненіше. Найактивнішим учасником боротьби проти половців був переяславський князь **Володимир Мономах**. Блискучими перемогами він зажив слави оборонця Руської землі. Тож коли 1113 р. в Києві помер князь Святополк, кияни, розчаровані його володарюванням, підняли повстання, вимагаючи собі за князя Володимира Мономаха. Як свідчить літопис, той спершу відмовлявся від київського столу, проте коли повстанці почали погрожувати масштабним свавіллям, погодився. Київ зустрів Володимира Мономаха «із честю великою».

Іменем Мономах Володимир Всеволодович завдячував своєму діду – візантійському імператору Константинові Мономаху. Тринадцятилітнім підлітком Володимир Мономах почав брати активну участь у державних справах, а невдовзі став «мечем у руках батька свого» – мудреця й книжника. Не цурався юний князь і книжної мудрості, залишивши по собі видатний твір – «Повчання дітям».



Роздивіться репродукцію картини І. Їжакевича на с. 81. Пригадайте ілюстрації на с. 14–15, 33 і 59, на яких зображено давньослов'янське поселення, Русь за перших князів та фрагмент реконструкції Києва. Дайте відповіді на запитання. **1.** Чи помітили ви спільні риси у типах жител та одязі слов'ян часів

розселення (V–VII ст.) та доби, відображеної на ілюстрації? Чому для міської забудови русичі використовували дерево? **2.** Яка частина міста, охоплена повстанням, зображена на ілюстрації? Як гадаєте, представники яких верств руського суспільства беруть участь у повстанні? Поміркуйте, чому художник зобразив саме їх.



→ Повстання киян у 1113 р.
Художник І. Їжакевич. 1941 р.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ



1. Роздивіться золотий змійовик Володимира Мономаха. Як ви гадаєте, чому русичі не поспішали відмовлятися від подібних оберегів попри те, що прийняли хрещення? **2.** У міфах яких народів є образ змії? **3.** З матеріалів попередніх параграфів пригадайте, у яких давньоруських легендах згадувався змії або змія. Яку роль – позитивну чи негативну – відводила легенда цьому персонажеві? Чому?

З поширенням християнства у Русі люди почали носити натільні хрести – не тільки як свідчення того, що вони є християнами, а і як амулети-обереги від злих сил. Не цуралися й амулетів, поширених іще за язичництва. Здебільшого ті мали круглу форму й містили зображення «поганських» богів. Одним із найвідоміших таких амулетів є золотий змійовик Володимира Мономаха, знайдений у 1821 р. біля села Білоуса на Чернігівщині. На лицьовому боці амулета зображений покровитель київських князів архангел Михаїл у пишних шатах. На зворотному боці – жіноча голова, на якій замість волосся – змії. По колу нанесено напис: «Господи, поможи рабу своєму Василю. Амінь».

Як вважають дослідники, цей амулет-змійовик належав Володимирові Мономаху, який у хрещенні мав ім'я Василій. Імовірно, князь загубив його під час полювання.



↑ Золотий змійовик Володимира Мономаха

■ Правління Володимира Мономаха в Києві

Основну мету свого князювання Володимир Мономах убачав у зміцненні великокнязівської влади та посиленні державної єдності Русі. У його володіннях перебували величезні території. Крім Переяслава, Новгороду і Києва, у державу Мономаха увійшла Турово-Пінська земля, трохи згодом – Волинь.

Авторитет князя був незаперечним, тож ніхто не наважувався противитися його волі. Він на власний розсуд міг перемістити князів з однієї волості до іншої. Для зміцнення мирних відносин між руськими князями Володимир Мономах, як і його видатні попередники, вдавався до «шлюбної дипломатії».

Щоб уникнути спалахів народного гніву, було необхідно законодавчо владнати відносини між різними верствами давньоруського суспільства. Тому невдовзі після Київського повстання 1113 р. було ухвалено «Устав», який доповнював «Руську правду». Нові статті обмежували дії **лихварів** і землевласників, сприяли поліпшенню становища міщан і селян. «Устав» заохочував також купців. Було передбачено пільги тим із них, хто втратив майно під час війни чи пожежі.

Правління Володимира Мономаха стало часом розбудови Києва. У столиці, зокрема, постав перший відомий в історії міст через Дніпро.

Зовнішньополітичні зв'язки Руської держави часів Мономаха були різноманітними. Як і його видатний попередник Ярослав Мудрий, Володимир укладав династичні шлюби. Міждинастичні зв'язки поєднували Київ із Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Священною Римською імперією, Угорщиною. Князювання Володимира Мономаха в Києві відоме й кількома успішними походами проти половців. Утім, за часів Мономаха вони вже втратили войовничість, тож суперечки часто розв'язувалися в мирний спосіб – тими-таки династичними шлюбами. Ім'я Володимира Мономаха увічнили половецькі співці – про нього склали легенди й пісні, відгомін яких зберігає літописне оповідання про євшан-зілля.



1. Пригадайте матеріал минулого параграфа. Якими князівствами правили названі в джерелі князі? Чому саме вони вирушили в похід проти половців? 2. Знайдіть на карті (с. 73) вказані в джерелі географічні назви – Сулу, Лубни. Чи залишилися назви незмінними нині?



↑ Лихвар. Художник М. ван Реймерсвале. 1539 р.

СЛОВНИЧОК

Лихварство – надання грошей у борг з умовою сплати відсотків при погашенні боргу.



↑ Будівництво мосту через Дніпро Володимиром Мономахом. Художник Ю. Логвин. 1979 р.

«...У тім же році (1107) прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони навколо города Лубна. Святополк же Ізяславович і Володимир Всеволодович, і Олег Святославович, і син його Святослав, Мстислав Всеволодович, В'ячеслав і Ярополк Володимировичі пішли на половців до Лубна, о шостій годині дня перебрели через Сулу і зняли клик на них. Половці ж перелякалися і од страху не змогли навіть стяга поставити, а побігли, хватаючи коней, і другі, піші, побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і гнали їх до ріки Хорола».

«Повість минулих літ»

■ Правління Мстислава Володимировича (1125–1132)

Володимир Мономах помер 1125 р. Літописець, підводячи ризику під його земними справами, вдався до образного порівняння. «Благовірний і христоролюбивий той князь, – читаємо в “Повісті минулих літ”, – просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях». Поховали князя в Софійському соборі, що також було виявом неабиякої пошани.

По смерті Володимира на київському столі утвердився Мстислав, старший із Мономахів.

Мстислав виявився гідним батька. За семирічне володарювання в Києві його згодом ушанували ім'ям Великий. Мстислав уміло керував державою, зміцнював великокнязівську владу, тримаючи в покорі норавливих родичів. Кілька успішних походів проти половців, які спробували «підвести голову» після смерті Мономаха, забезпечили спокій на південних рубежах держави. За Мстислава поживався західний напрямок зовнішньої політики. З літопису довідуємося, що київський князь ходив із військом на Литву.

Про мир і спокій у державі свідчила будівнича діяльність князя. За Мстислава в Києві було закладено кам'яні церкви Святого Федора та Богородиці Пирогощої на Подолі, освячено церкву Святого Андрія Первозваного в Янчиному монастирі. Мстислав залишився в пам'яті нащадків Великим ще й тому, що був останнім єдиновладним правителем Київської держави. По його смерті почалася доба роздробленості України-Русі. «І роздрася (розірвалася) вся Руська земля», – з гіркотою свідчив літописець.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Мстислав Володимирович (1076–1132) – великий князь київський. Найстарший син Володимира Мономаха та його першої дружини Гіти (дочки англійського короля Гарольда II Годвінсона). Останній князь, що утримував єдність Київської держави.



Роздивіться карту на с. 86, дайте відповіді на запитання. **1.** Покажіть на карті території князівств, що входили до складу Київської держави від середини XII до середини XIII ст. **2.** Порівняйте їх із територіями колишніх племенних союзів східних слов'ян. **3.** Території яких князівств перебували у межах сучасної України?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Мстиславове Євангеліє – давньоруський кириличний пергаментний рукопис кінця XI – початку XII ст. Найдавніший збірник євангельських читань на всі дні тижня. Книгу виготовлено на замовлення князя Мстислава Володимировича.



↑ Сторінка із Мстиславового Євангелія

■ Причини, суть і наслідки феодальної роздробленості Русі-України

Час від середини XII до середини XIII ст. в історії Русі дослідники називають **добою роздробленості**. Сутність її полягала не в суцільній смузі князівських міжусобиць. Усобиць не бракувало, проте це не було щось нечуване –

траплялися вони й у попередні часи. Та якщо раніше Руська держава, переживши чвари й розбрат, лишалася **централізованою монархією**, то від середини XII ст. нею почало керувати об'єднання найсильніших князів – правителів удільних князівств. Узаконена Любецьким з'їздом 1097 р. вотчинна система так розвинулася, що удільні князі дедалі більше почувалися у своїх володіннях незалежними господарями. У появі самостійних князівств-держав і полягає сутність роздробленості.

Сучасні історики витлумачують роздробленість не як розпад держави, а як зміну її устрою: замість централізованої монархії постала **федеративна**.

СЛОВНИЧОК

Монархія – держава, у якій найвища влада зосереджується в руках одноосібного володаря й у більшості випадків передається спадково представникам правлячої династії. Монархію, у якій усі частини держави підпорядковувалися одному правителю, називають централізованою.

Федерація – держава, що складається з кількох самоврядних утворень, за якими зберігається певна самостійність.

ПРИЧИНА

- великі розміри території держави
- різний етнічний склад населення Русі
- князівська боротьба за владу в Києві
- відсутність сталого порядку столонаслідування
- зміцнення вотчинної форми землеволодіння (удільні князі не були зацікавлені у сильній владі київського князя)
- постійна загроза нападів кочовиків
- занепад торговельного шляху «із варягів у греки»

ПОДІЯ

Роздробленість Русі-України

НАСЛІДОК

- перетворення Русі із централізованої на федеративну монархію
- управління державою перейшло до групи найвпливовіших князів
- зростання самостійності удільних князівств
- розгортання боротьби за владу в Києві між князями різних родів
- збільшення ролі князівських з'їздів у політичному житті держави

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- По смерті князя Святополка Ізяславовича на запрошення киян князем київським став Володимир Всеволодович Мономах. При цьому було порушено угоди, ухвалені Любецьким з'їздом.
- Володимир Всеволодович уславився не лише як вправний воїн, котрий здійснив низку переможних походів проти половців, а і як князь, який зумів централізувати владу в Русі, припинив усобиці і приборкав непокірних родичів.
- Серед заходів внутрішньої політики князя: укладання «Уставу» – доповнення до «Руської правди», який покращував становище міщан і купців; розбудова Києва; твір «Повчання дітям». У зовнішній політиці князь дотримувався принципу «шлюбної дипломатії».
- По смерті Володимира Всеволодовича київський стіл посів його старший син Мстислав, якого за далекоглядну, справедливу державну політику назвали Великим. По смерті Мстислава Русь як централізована монархія з міцною владою київського князя припинила існування.
- Феодальну роздробленість Київської держави учені витлумачують як зміну форми правління, тобто перетворення з централізованої на федеративну монархію. Нині учені виділяють низку причин феодальної роздробленості, найважливіші з яких – зміцнення вотчинного землеволодіння і прагнення удільних володарів позбутися залежності від Києва.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Любецький з'їзд князів, правління Володимира Мономаха в Києві, поразка військ трьох Ярославичів від половців на р. Альті.
2. Які князівства за доби роздробленості Київської держави розташовувалися на території сучасної України? Землі яких князівств лежали безпосередньо уздовж Дніпра?
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються князювання Володимира Мономаха в Києві.
Десятинна церква, «Руська правда», «Повчання дітям», «шлюбна дипломатія», міст через Дніпро.
4. Дайте визначення понять.
Доба роздробленості, удільні князівства, федеративна монархія.
5. Дайте відповіді на запитання.
♦ Як відбулось утвердження Володимира Мономаха на київському столі? ♦ У чому Володимир Мономах убачав мету свого князювання? ♦ До яких заходів вдалися Володимир Мономах та його син Мстислав, щоб відновити могутність Русі? ♦ У чому сутність та причини роздробленості?
6. Чи має історичне підтвердження образний вислів літописця, який назвав Володимира Мономаха правителем, «слава якого розійшлася по всіх землях»? З політикою якого з великих князів України-Русі мала спільні риси політика Володимира Мономаха? Висловіть власне ставлення до діяльності цього князя.

1073 р. Створення «Ізборника Святослава»

1132 р. Початок феодальної роздробленості Русі-України

1185 р. Похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців

XI

XII

XIII

1113 р. Укладення «Повісті минулих літ»

1169 р. Розорення Києва військами Андрія Боголюбського

1187 р. Найдавніша згадка назви «Україна»

§ 11 Політичне і культурне життя Київського, Чернігівського й Переяславського князівств у другій половині XI – на початку XIII ст.

■ Суспільно-політичне та господарське життя Русі-України у другій половині XII – першій половині XIII ст.



- Знайдіть на карті і назвіть удільні князівства Русі-України другої половини XII – першої половини XIII ст., розташовані на західних і східних її кордонах.
- Які з цих князівств безпосередньо межували з половецьким степом?
- З якими удільними князівствами сусідило Київське князівство? Яку територію воно охоплювало?
- На якому боці Дніпра знаходилися Переяславське та Чернігівське князівства? Басейни яких річок охоплювали землі цих князівств?
- Поміркуйте, як місце розташування та природні умови князівств впливали на їхнє політичне й господарське життя.



↑ Руські князівства від середини XII до середини XIII ст.

Київське князівство

Найгостріші князівські суперечки впродовж XII – у першій половині XIII ст. точилися за київський стіл. Київ лишився на ті часи одним із найбільших і найбагатших європейських міст: там мешкало майже 50 тис. осіб. У Києві містилася й резиденція митрополитів. У Київському князівстві налічувалося найбільше в державі міст і містечок – близько 80. Найвизначнішими були Київ, Вишгород, Іскоростень, Овруч, Турів, Корсунь, Юр'їв.

Джерелом багатства київських земель були родючі чорноземи й корисні копалини. Вигідне розташування князівства сприяло розвитку торгівлі. Мережа річок пов'язувала Київську землю з найвіддаленішими куточками Русі та сусідніми країнами. Великі території, вигідне розташування, розвинене господарство Київського князівства приваблювали ласих до багатства князів – чернігівських, волинських, переяславських, ростово-суздальських, смоленських.

Правителі в Києві змінювали один одного через 6–8 років, а то й частіше. І жоден не мав спокійного князювання, адже був змушений відбиватися від збройних домагань інших претендентів. Траплялися й змови, у яких активну участь брало київське боярство і навіть половці.

У 1169 р. у боротьбу за київський

стіл включився владими́ро-суздальський князь Андрій Боголюбський – онук Володимира Мономаха. Зібравши велике військо й заручившись підтримкою половців, а також чернігівських і галицьких князів, Боголюбський рушив походом на Київ. Літопис свідчить, що після тривалої облоги місто здалося завойовникам і зазнало небачених руйнувань. Проте це не призвело до утвердження Боголюбського на київському столі.



↑ Київ у XIII ст. Сучасна реконструкція



Прочитайте уривок з літопису. **1.** Що, на вашу думку, спонукало Андрія Боголюбського так жорстоко обійтися з киянами і Києвом? **2.** Якою була мета загарбників? **3.** Поміркуйте, чи вплинуло походження й оточення Андрія Боголюбського (сина Юрія Долгорукого та половецької княжни) на його характер і князівські претензії. **4.** Підтвердьте або спростуйте висловлювання історика Л. Гумільова: «Наказ Андрія Боголюбського показує, що для нього і його дружини (себе суздальців, чернігівців та смолян) Київ був настільки ж чужим, як який-небудь німецький або польський замок».

«І грабували вони два дні весь город – Поділ, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а інших в'язали, дружин вели в полон, силоміць розлучаючи з чоловіками їх, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І узяли вони майна множину, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони з церков познімали... Запалений був навіть монастир Печерський святий Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберег його від такої біди. І був у Києві серед всіх людей стогін, і туга, і скорбота».

З Київського літопису

Найдовше за доби роздробленості тривало князювання в Києві співправителів Святослава (1177–1194) та Рюрика (1180–1202). Ці князі належали до двох найвпливовіших родів – чернігівських Ольговичів та смоленських Ростиславовичів. Домовившись про спільне правління, вони поклали край князівським чварам, організовували спільні походи проти половців і врешті домоглися, що кочовики відійшли в пониззя Сіверського Дінця. За наступників співправителів Київ почав втрачати політичний авторитет.

■ Чернігівське князівство

Чернігівщина належала до найдавнішого осередку Руської держави. У період роздробленості Чернігівське князівство розпалося на менші уділи. Найвпливовішим з-поміж них вважалося Новгород-Сіверське князівство.

У Чернігівському князівстві було чимало міст. Найбільші – Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ, Курськ, Стародуб – доволі часто згадуються в джерелах. Стольне місто Чернігів поступалося розмірами лише Києву.



↑ Середньовічний Чернігів. Сучасна реконструкція

Чернігів був добре укріпленим і мав чудове сполучення з іншими містами.

Чернігівські землі, за заповітом Ярослава Мудрого, належали Святославові. Його сини Олег і Давид стали засновниками династій чернігівських князів – Олеговичів (літопис їх називає Ольговичами) та Давидовичів. Представники цих династій, володарюючи в чернігівських землях, не полишали мрій здобути й Київ.

■ Переяславське князівство

Територія Переяславської землі порівняно з іншими князівствами була невеликою. На сході й півдні Переяславщина безпосередньо межувала зі Степом.



↑ Місто Воїнь у Переяславському князівстві. Сучасна реконструкція

Князівство служило щитом для Києва й решти руських територій. Саме тому в Переяславському князівстві зусиллями великих князів київських споруджували потужні захисні укріплення. Здебільшого як військові фортеці виникали й міста Переяславщини. Непроступною твердиною був і сам Переяслав. Через безпосередню близькість до Києва Переяславське князівство майже цілковито залежало від нього.

Піднесення Переяславського князівства за часів роздробленості пов'язують із князем Володимиром Глібовичем. Він був незмінним учасником численних походів проти половців, зажив слави хороброго воїна й талановитого полководця. Про Володимира Глібовича шанобливо згадує автор Київського літопису як про організатора оборони Переяславщини. Сповідуючи під **роком 1187** про смерть переяславського князя, літописець підкреслив: «Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же Україна багато потужила».

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ У розповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під 1187 роком літописець ужив назву «Україна» – це найдавніша згадка найменування нашої держави в джерелах. Характерно, що назва «Україна» походить з Київщини – того самого регіону, де вперше зафіксовано й назву «Русь».



Роздивіться зображення міст Києва, Чернігова й Воїня на с. 87, 88. Виділіть спільні й відмінні риси у забудові міст. Поміркуйте, з чим був пов'язаний вибір місця для закладення міста.

■ Архітектура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст.

У другій половині XI – на початку XII ст. не лише в Києві, а й у багатьох інших містах Русі будували чимало кам'яних храмів.



Роздивіться зображення церков, збудованих у 20–30-х роках XII ст. і наприкінці століття. Визначте спільні й відмінні риси споруд. З чим могли бути пов'язані зміни в спорудженні церков?

Успенський собор Києво-Печерського монастиря, зведений наприкінці XI ст., правив за зразок для храмів у багатьох містах Київської держави. Головну церкву найавторитетнішого монастиря Русі-України заклав навесні 1073 р. Феодосій Печерський, на той час ігумен Печерського монастиря, за підтримки князя Святослава Ярославовича.

За зразком Успенського храму великий князь київський Святополк-Михайло Ізяславович побудував 1108–1113 рр. **Михайлівську Золотоверху соборну**



↑ Успенський собор Києво-Печерської лаври. XI ст. Сучасний вигляд



↑ Михайлівський Золотоверхий собор. XII ст. Сучасний вигляд



↑ П'ятницька церква в Чернігові. Кінець XII ст. Сучасний вигляд



↑ Борисоглібський собор у Чернігові. XII ст. Сучасний вигляд

церкву Михайлівського монастиря. Пишний храм прикрашали розкішні фрески й мозаїки, які вважалися художніми перлинами світового масштабу. У 30-х роках XX ст. більшовицька радянська влада знищила чимало культових споруд на території України. Серед них був і Михайлівський Золотоверхий собор.

У 30–80-ті роки XII ст. архітектурні обриси храмів, споруджених у Київській, Чернігівській та Переяславській землях, змінювалися, набуваючи рис фортечних споруд, важких, з вікнами-бійницями й масивним декором. Прикладом таких пам'яток є церква **Богородиці Пирогошої (Заступниці) в Києві (1132–1136)** і **Борисоглібський собор у Чернігові (1128)**.

Від кінця XII ст. найпоширенішими стають храми з одним куполом (однобанні), пірамідальної побудови. Зразком таких храмів є **П'ятницька церква в Чернігові**, споруджена наприкінці XII ст.

■ Образотворче мистецтво Русі-України доби роздробленості

Храми оздоблювали, як і раніше, мозаїками, фресками та іконами. Щоправда, мозаїку через високу вартість і складність виготовлення використовували дедалі рідше. Михайлівський Золотоверхий собор у Києві був останнім храмом, інтер'єр якого, окрім фресок, прикрасили ще й мозаїки.

Доба роздробленості – час становлення й розвитку давньоруського іконопису. Слово «ікона» грецького походження. **Іконами** називають зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій Святого Письма, виконані за певними



◀ Мозаїка «Євхаристія» Михайлівського Золотоверхого собору Михайлівського монастиря в Києві. 1108–1111 рр.

Мозаїка «Євхаристія» – це символічна сцена причастя апостолів. Єдиний шматок стіни, що її вдалося врятувати під час зруйнування собору радянською владою



← Вишгородська ікона Богородиці

→ Свенська ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими є найдавнішою з відомих ікон київської мистецької школи



правилами (канонами). Їх суворо дотримувалися, не змінюючи. У цьому одна з основних відмінностей ікони від картини. Зазвичай ікони писали на кипарисових дошках.

Перші ікони привозили до Русі з Візантії. Шедевр візантійського малярства – **Вишгородська ікона Богородиці**. За переказами, Константинопольський патріарх подарував ікону київському князеві Мстиславові Великому в 1131 р. До 1155 р. ікона перебувала у Вишгороді – одній із резиденцій київських князів. 1155 р. суздальський князь Андрій Боголюбський, напавши на Вишгород, викрав і вивіз ікону до Суздаля. Пізніше, коли князь переніс столицю у Владимир-на-Клязьмі, він забрав туди й ікону, яка відтоді стала називатися «Владимирською».

Після запровадження християнства почали виникати й місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в майстернях при монастирях. Такі майстерні діяли в Києві, Чернігові, Галичі та інших містах. На жаль, переважну більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших руських майстрів – Аліпія (Алімпія). З його іменем пов'язують заснування малярської школи Києво-Печерського монастиря.

■ Розвиток літератури і наукових знань

Безцінним джерелом для вивчення давньоруської історії є літописи. Перший літопис, що дійшов до нас, – **«Повість минулих літ»**, укладений у 1113 р. ченцем Києво-Печерського монастиря **Нестором**. Укладаючи «Повість...», Нестор використав давніші літописи. Текст «Повісті минулих літ» відомий у багатьох списках – копіях пізнішого часу. У творі викладено події від 860 р. до 1111 р.

Продовженням «Повісті...» вважають Київський літопис, який охопив час від 1111 р. до 1200 р. Він розповідає про події в різних землях Русі, але в центрі оповідей – Київ і Київська земля. Основний зміст літопису – боротьба князів за київський стіл, а також оборона Русі-України від половців.

У монастирях, де укладали літописи, вели також реєстрацію астрономічних і метеорологічних явищ. Їх сприймали як «небесні знамення». Тому в літописах, окрім подій політичної історії Русі, оповідали й про сонячні та місячні затемнення, комети, зоряні дощі, падіння метеоритів і болідів («змії» та «вогняні стовпи»), північні сійва та інші незвичайні метеорологічні явища. Затемнення Сонця й Місяця справляли найбільше враження на людей. Їх вважали знаками, котрі Бог посилає людям для перестороги.



1. Спираючись на раніше вивчений матеріал, поміркуюте, яку біду віщувало описане знамення. 2. Чому, на вашу думку, русичі тлумачили астрономічні явища як недобрий знак? 3. Прочитайте уривок із джерела й роздивіться мініатюри. Поміркуюте, як у сучасному світі люди ставляться до новин про явища, зображені на малюнках.



↑ Місячне затемнення і метеоритний дощ. 1203 р. Мініатюра XV ст.



↑ Поява комети Галлея. Мініатюра XV ст.

«У ті ж времена було знамення на заході: зірка превелика, неначе з кривавими променями, сходила звечора після заходу сонця, і так було сім днів. Се віщувало не на добро. Після цього було усобиць багато і нашестя поганих на Руську землю, бо ця зірка була неначе кривава і віщувала кровопролиття... Перед цим же временем сонце перемінилося, було не світле, а ніби місяць; про нього невігласи говорили, що можна з'їсти. Так ото подібні знамення бувають не на добро... Такі знамення на зло бувають, віщуючи війну, чи голод, а чи смерть».

«Повість минулих літ» про комету Галлея (близько 1065 р.)

Перлиною давньоруської літератури вважають **«Повчання дітям» Володимира Мономаха**. Князь звертається у «Повчанні» до власних дітей. У першій частині Володимир подає їм приклад взірцевого правителя, навчає гідної цього високого звання поведінки та способу життя. На переконання Мономаха, князь мусить піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам стежити за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців карали на горло.

У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки з власного життя та власні добрі вчинки: як добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти міжусобиць, здійснив 83 великі походи, уклав 19 мирних угод із половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

Найвизначнішою пам'яткою руської літератури є **«Слово о полку Ігоревім»**. Головним учасником події був новгород-сіверський князь Ігор. Року 1185

він із дружинами брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава рушив походом на половців. Автор «Слова...» так вказав мету тієї військової операції: «Хочу чи списа зламати при полі Половецькому та й накласти головою, чи шоломом пити воду з Дону». Похід закінчився поразкою – такою ганебною, що подібних не пам'ятала Руська земля: військо майже все загинуло, а четверо князів потрапили в полон. Геніальний поет XII ст. скористався з невдалого походу марнославного новгород-сіверського князя, щоб звернутися до русичів із закликом до єдності й застереженнями про лихо, до якого підштовхували Руську землю князівські чвари й розбрат.

Шедевром давньоруського книготворення є «Ізборник Святослава», укладений на замовлення князя Святослава Ярославовича в 1073 р. У ньому вміщено перший груповий портрет реальних людей – Святослава та його родини. «Ізборник», перекладений із болгарської мови, став першою руською енциклопедією. Книга містить кілька сотень статей різних авторів не лише на релігійну тематику, а й з різноманітних галузей знань: астрономії, ботаніки, зоології, математики, медицини, фізики, граматики, історії, географії, етики, філософії. Серед малюнків розкішно ілюстрованої книги – знаки зодіаку: Діва, Риба, Рак, Козеріг.

Писемні джерела свідчать про діяльність у Київській державі лікарів. За видатні цілительські здібності шанували ченця Києво-Печерського монастиря **Агапіта**. **Євпраксії Мстиславівні**, онуці Володимира Мономаха, судилося стати першою жінкою-лікарем в історії Русі-України. Вона з юності вивчала народну медицину, лікувала хворих (через це її й називали Добродією, грецькою – Євпраксією).



← Євпраксія Мстиславівна. Сучасний малюнок



↑ Родина Святослава Ярославовича. Мініатюра з «Ізборника Святослава»

↓ Сторінка з «Ізборника Святослава»



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- У добу феодальної роздробленості Русі-України розгорілась активна боротьба за Київське князівство. У ній брали участь не лише різні князівські роди, а й бояри. Попри відсутність однієї князівської династії і постійні зміни влади, Київське князівство довго залишалося економічним і культурно-релігійним центром Русі.
У Чернігівському князівстві в добу роздробленості утвердилася династія Ольговичів, які часто претендували на київський стіл. Князівство згодом розпалося на менші уділи, найвпливовішим із яких став Новгород-Сіверський.
Переяславське князівство залишалося вотчиною київського князя й не мало власної династії. Через постійну половецьку загрозу князівство виконувало роль форпосту, який захищав інші землі від навали кочовиків.
- Друга половина XI – перша половина XIII ст. – доба активного розвитку культури. З'явилося чимало храмів, які зовні були скромнішого розміру, ніж за доби розквіту Русі, й почали набувати рис фортечних споруд. Із жанрів образотворчого мистецтва найпоширенішим був іконопис.
- Від другої половини XI – першої половини XIII ст. до нас дійшло небагато літературних пам'яток: літописи, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Ізборник Святослава». У літературних творах відображені світоглядні уявлення русів, міститься інформація про певні наукові знання.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Скільки років минуло від найдавнішої згадки назви «Україна» в літописі? Скільки минуло років від початку князювання в Києві Мстислава, сина Володимира Мономаха, до походу новгород-сіверського князя Ігоря проти половців?
2. Які з руських князівств межували з половецьким Степом? Які землі сусідили з Київським князівством на півночі й сході?
3. Які з названих пам'яток створено в другій половині XI – першій половині XIII ст.
Десятинна церква в Києві, «Ізборник Святослава», Софійський собор у Києві, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, Борисоглібський собор у Чернігові.
4. Поясніть, що спільного та відмінного мають названі пам'ятки.
Богоматір Оранта із Софійського собору в Києві, ікона Вишгородської Богоматері, ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими.
5. Дайте відповіді на запитання.
♦ Як особливості політичного життя Київського князівства другої половини XI – першої половини XIII ст. впливали на його історичний розвиток? ♦ Чим вирізнялося політичне життя Чернігівського та Переяславського князівств? ♦ Які характерні риси архітектури та образотворчого мистецтва доби роздробленості?
6. Як природно-географічні особливості впливали на політичне життя Київського, Чернігівського та Переяславського князівств? Відповіді узагальніть у зошиті в таблиці.

Князівство	Природно-географічні умови	Особливості князівського правління	Найвидатніші князі	Найважливіші події

7. Від давньоруських літописців нам залишилася традиція добу роздробленості в Русі-Україні оцінювати негативно. На підставі матеріалу параграфа й відомостей, які ви дізналися із всесвітньої історії, зробіть власний висновок, чи слушна така оцінка. Позицію обґрунтуйте.
8. Знайдіть додаткову інформацію про розвиток математичних знань у Русі. Підготуйте повідомлення.

1141 р. Об'єднання Галицького князівства Володимиром Володаровичем

1153–1187 рр. Князювання Ярослава Осмомисла в Галицькій землі

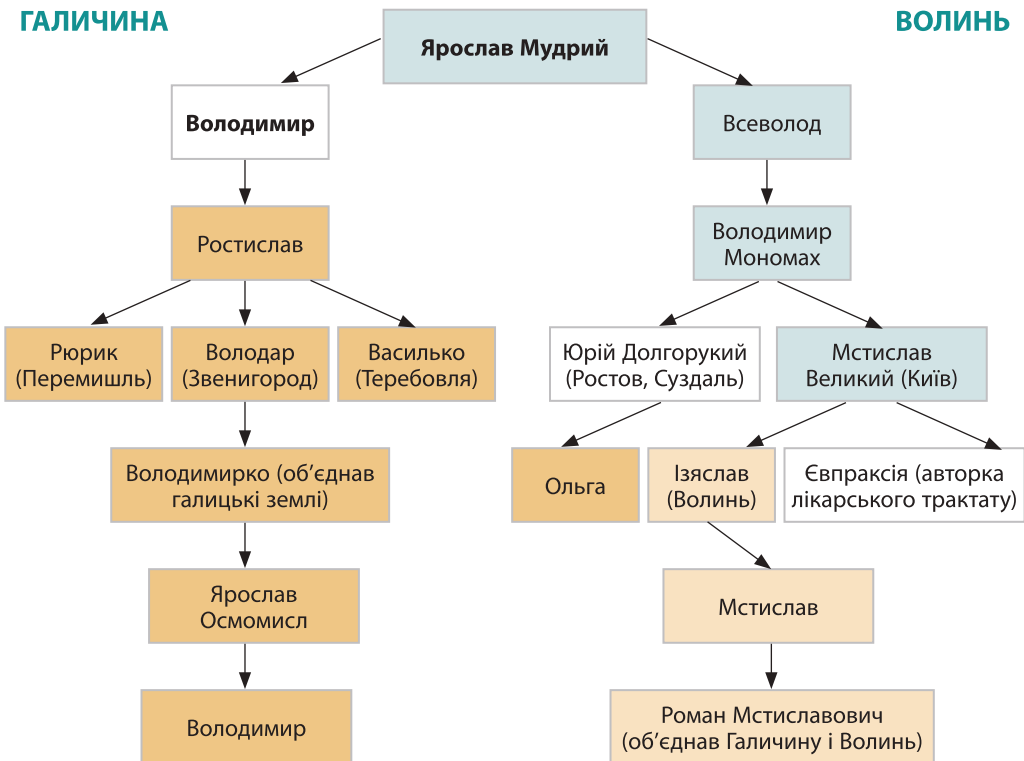
1199 р. Об'єднання Волинського та Галицького князівств князем Романом Мстиславовичем

§ 12 Галицьке та Волинське князівства у XII ст.

■ Галицька та Волинська землі за часів зростання могутності України-Русі

ГАЛИЧИНА

ВОЛИНЬ



На теренах, які належали Галицькому та Волинському князівствам, здавна оселилися східнослов'янські племена, які вже в VII ст. досягли високого рівня розвитку господарських і суспільних відносин. Проте з їхніх племінних об'єднань не постали держави.

Держава сформувалася навколо Києва. Як ви вже знаєте, володарі Київської держави прагнули розширити її межі, підкорюючи сусідні племена. З літопису довідуємося, що вже князь Олег воював проти уличів і тиверців, змусивши їх залишити обжиті місця й переселитися з Подніпров'я в межириччя

Дністра й Дунаю. Князь Володимир ходив на Волинь і приєднав до своїх володінь міста Перемишль і Червен, Ярослав Мудрий відвоював волинське місто Белз.



Роздивіться карту на с. 86. **1.** У басейнах яких річок лежали землі Галицького та Волинського князівств? **2.** Яких територіальних меж сягали землі князівств на півночі й сході? **3.** Який природний кордон відокремлював Галицьке князівство від сусідів на південному заході? **4.** З якими державами межували князівства на заході? **5.** Яким було розташування Галицького та Волинського князівств щодо Києва?

■ Галицьке князівство у XII ст. Ярослав Осмомисл

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Ярослав Осмомисл (1130–1187) – князь галицький (1153–1187). Син галицького князя Володимирка Володаровича й дочки угорського короля Коломана I. Зять князя Юрія Долгорукого. Зажив великого авторитету в Русі-Україні.

Перший правитель Галицької землі Ростислав мав трьох синів – Рюрика, Володаря й Василька, які отримали у володіння відповідно Перемишль, Звенигород і Теребовлю. Брати докладали неабияких зусиль, щоб закріпити за собою право вотчини на галицькій землі: адже їхній батько був обділеним, скривдженим князем. Трое Ярославовичів – Ізяслав, Святослав і Всеволод – не вважали його рівним собі й намагалися відправити у вигнання.

Тому Ростиславовичам доводилося воювати проти родичів. Жертвою міжусобної боротьби після Любецького з'їзду князів став, як ви пам'ятаєте, Василько теребовлянський. Дорогою ціною Ростиславовичі відвоювали собі право на Галичину. Край був переділений на Перемишльську, Галицьку, Теребовлянську й Звенигородську землі. Об'єднати землі Галичини зміг син Володаря Володимирко. 1141 р. він переніс свою резиденцію до Галича, підтвердивши намір одноосібно правити в об'єднаному Галицькому князівстві.

Ще успішнішим, але далеко не простим було князювання сина Володимирка Володаровича – Ярослава.

За 25-річне володарювання в Галичі Ярослав Володимирович зажив ім'я Осмомисла – князя мудрого, красномовного, і шанованого в усіх землях, і військами славного, як свідчив літописець. Величальну пісню склав йому й автор «Слова о полку Ігоревім».



1. Про які риси характеру й особисті якості князя розповідає уривок з джерела на с. 97? **2.** Що довідуємося про відносини князя з іншими державами? **3.** Використовуючи інформацію з джерела й карту на с. 86, з'ясуйте, які території охоплювало Галицьке князівство за часів Ярослава Осмомисла.

«Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками, заступивши королю дорогу, зачинивши ворота на Дунаї, через хмари каміння кидаючи, суд по Дунаї радячи.

Грози твої по землях течуть, одчиняєш ти браму Києву, стріляєш із отчого столу золотого на султанів у далеких землях».

«Слово о полку Ігоревім»

Серед основних здобутків Ярослава Осмомисла вчені називають розширення кордонів Галицького князівства аж до гирла Дністра, далекоглядну й виважену зовнішню політику: добросусідські відносини з Угорщиною, Польщею та Візантією, з одного боку, і найвпливовішими руськими князями – з іншого. Це забезпечило мир Галицькій землі й сприяло розвитку господарства.

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Що ж до подій, описаних у «Слові...», то Ярослав мав до них безпосередній стосунок, адже Ігор Святославович – ініціатор невдалого походу проти половців – був Ярославовим зятем. Славнозвісна Ярославна, яка вимолювала «в Путивлі на валу, на брамі» для Ігоря щасливий похід, була дочкою Осмомисла. Згадка про Ярослава Галицького в давньоруській поемі стала для дослідників твору ключем, що дав змогу більш-менш точно датувати твір, адже автор звертався до Осмомисла ще як до живого – князь помер 1187 р. Саме Ярослава Осмомисла деякі дослідники вважають автором «Слова о полку Ігоревім».

Галичина, на думку дослідників, відзначалася особливим політичним устроєм. Її вважають взірцем **олігархічного** правління.

Надзвичайно впливові й заможні галицькі бояри намагалися тримати під постійним контролем будь-яку діяльність князя – не лише його внутрішню й зовнішню політику, а навіть приватне життя. Ярославові Осмомислу вдалося дещо приборкати бояр, залучивши їх до державної служби. Однак після смерті князя Галичина знову поринула у вир усобиць і розбрату – особливо жорстоких по смерті Ярославового сина Володимира (1199). Володимир Ярославович був останнім представником династії Ростиславовичів на галицькому столі.



Роздивіться ілюстрацію. Це пам'ятний знак «Меч і Рало» неподалік сучасного м. Галича. Його вважають символом величчя давнього Галича. Що, на вашу думку, символізує меч і рало? Зверніть увагу, що на мечі, устромленому в землю, викарбувано назви галицьких міст, а на ралі зображено міфологічних героїв, давньоруських воїнів, орачів, літописця.



↑ Плач Ярославни. Сучасний малярюнок

СЛОВНИЧОК

Олігархія – правління нечисленної групи найбільш заможних і впливових людей.



Політичне життя Волинського князівства у XII ст. Князь Роман Мстиславович

Назвою Волинь завдячує давньому племінному центру Волиню. Проте стільним містом Волинського князівства став Володимир – місто, закладене князем Володимиром Святославовичем 988 р. на знак приєднання волинських земель до Києва.

В XI ст. Волинь залишалася володінням київських князів, а на спадкову вотчину перетворилася лише за онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславовича. Тож власна князівська династія почала формуватися там від середини XII ст. Тоді ж Волинь поринула у внутрішні міжусобиці й розпалася на кілька уділів. Найпочеснішими володіннями вважалися Володимирська та Луцька землі.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Роман Мстиславович (близько 1152 – 1205) – засновник Галицько-Волинського князівства і монаршого правлячого роду Романовичів. Галицько-волинський літописець титулує його «самодержцем вся Русі» та «володарем Руської землі». Сучасники вважали його наймогутнішим з усіх руських (давньоукраїнських) князів кінця XII – початку XIII ст., за що прозвали «Великим».

Край усобицям поклав син Мстислава Ізяславовича Роман. Він прийшов на Волинь, щойно отримав звістку про батькову смерть. Як старший із братів, зайняв володимирський стіл і крок за кроком почав об'єднувати удільні князівства. На жаль, джерела надзвичайно мало сповіщають про діяльність Романа Мстиславовича. З чужоземних свідчень довідуємося, що цей князь брав активну участь у боротьбі з половцями. На заході воював з племенами ятвягів. Тісні відносини підтримував із Польщею та Візантією. 1199 р. Роман блискавично скористався зі смерті галицького князя Володимира і приєднав Галичину до своїх володінь.

Недовзі Роман Мстиславович приєднав і більшу частину українських теренів, із Києвом включно. Під його владою опинилася величезна територія, якої на той час не мав жоден із монархів Європи. Отже, Романові належить слава творця **Галицько-Волинського князівства** – держави, що впродовж століття розвивала державотворчі традиції Русі.

1. Роздивіться макет Пересопницького городища в експозиції Археологічно-культурного центру с. Пересопниця (Рівненська обл.). Чи відрізнялася система містобудування Волині від Києва? Які відмінності ви знайшли? 2. Де на реконструкції розташований дитинець, князівські палаци, боярські хорони, торговище, житлові квартали ремісників?



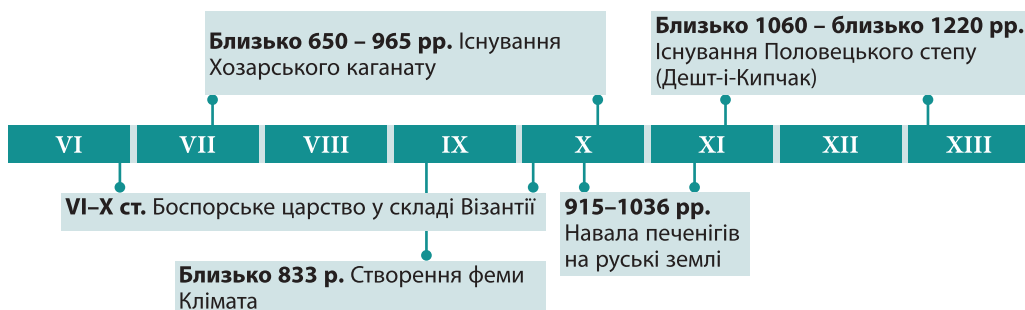
↑ Пересопницьке городище. Сучасна реконструкція

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Території Галичини й Волині, що їх заселяли слов'янські племена, останніми увійшли до Русі за часів Володимира Великого.
- На галицьких землях упродовж століть сформувався особливий політичний устрій, де панівну роль у державних процесах відігравали місцеві впливові бояри. Тому засновникові Галицького князівства – Ростиславові та його нащадкам доводилося постійно приборкувати бояр, що послаблювало позиції князя.
- Ярослав Осмомисл – найвідоміший галицький князь, який розширив кордони Галицького князівства і проводив далекоглядну зовнішню політику, підтримуючи добросусідські відносини з іншими країнами і з руськими князями. Князь Ярослав оспіваний у «Слові о полку Ігоревім» як мудрий і сильний державець. Це дає підстави дослідникам вважати, що автором твору міг бути сам Осмомисл.
- Волинь здобула незалежність від Києва за часів онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславовича. Проте зміцнення князівства і центральної влади князя пов'язане з іменем Романа Мстиславовича. Князь Роман уславився як активний учасник війн проти половців, однак найбільшої слави зажив завдяки походу на Галич і об'єднанню Волині й Галичини в одну державу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Скільки років минуло від найдавнішої згадки в літописі назви «Україна» до утворення Галицько-Волинської держави?
2. З якими державами межували Галицьке й Волинське князівства? Визначте місце розташування цих князівств відносно Києва.
3. Виберіть із переліку міста Галицького князівства.
Звенигород, Коломия, Кременець, Луцьк, Перемишль, Пересопниця, Тереховля.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ Як відбувалося формування земель-князівств на західних теренах Русі-України? ♦ Хто був засновником волинської та галицької династій князів? ♦ Про які особливості політичного життя Галицького князівства ви дізналися? ♦ Які особливості мало політичне життя Волинського князівства? ♦ Коли і за яких обставин було утворене Галицько-Волинське князівство?
5. Чому часи Ярослава Осмомисла визначають як добу піднесення Галицького князівства?
6. Порівняйте особливості політичного життя Волинського та Галицького князівств. Поміркуйте, як особливості політичного життя вплинули на те, що об'єднати ці два князівства пощастило волинському князю Романові Мстиславовичу.
7. Що мав на увазі літописець, переказуючи слова Романа: «Разом добре: коли небагато князів у Руській землі було і старшого слухали, тоді всі навколишні боялися й шанували, і не сміли воювати, як бачимо нині»?



§ 13 Кочові народи степів України X–XIII ст. Крим у складі Візантії

■ Хозари

Першою кочовою державою доби середньовіччя, що включала терени сучасної України, був Хозарський каганат (середина VII–X ст.). До його складу входили приазовський, почасти причорноморський степи і більша частина Кримського півострова. Літопис свідчить, що слов'янські племена полян, сіверян і деревлян сплачували данину хозарам.

На основних торговельних шляхах, що проходили через підконтрольні землі, хозари закладали укріплені зимовища. Поступово довкола них почали виникати поселення міського типу, заселені етнічно строкатим ремісничим та купецьким людом. Із зимовища-фортеці кагана виросло й столичне місто Ітиль у пониззі Волги, а згодом – Саркел на Дону.



↑ Саркел. Сучасна реконструкція

Каганат багатів завдяки міжнародній транзитній торгівлі, адже хозари контролювали основні торговельні шляхи, які зі Сходу й Візантії вели на землі балтів, фінів та слов'ян. У містах бурхливо розвивалося ремісництво, а в провінціях – землеробсько-скотарське господарство.

За віруваннями населення Хозарії не було однорідним: поряд із язичниками в містах мешкали християни, мусульмани та іудеї.

Перші київські князі також мусили сплачувати хозарам данину. Саме бажання позбутися залежності й підштовхнуло їх до війни з Хозарським каганатом. Перемігши у 965 р., русичі перестали бути хозарськими данниками, проте спустілий степ відкрив шлях на Русь ордам печенігів.



1. З іменем якого руського князя пов'язаний сюжет картини А. М. Булдакова «Розгром Хозарії»? Які деталі картини підтверджують причетність цього київського князя до зображених подій? 2. Які наслідки для Русі мали події, відображені на картині?

→ Розгром Хозарії. Художник А. Булдаков. 2009 р.



■ Печеніги

Перша згадка про печенігів у руських літописах датується 915 р.

Упродовж X – першої третини XI ст. Русь воювала зі степовими сусідами, а печенізькі орди підходили до самого Києва. За свідченням літописів, 972 р. печеніги на чолі з ханом Курею в засідці біля Дніпрових порогів розбили загін Святослава. У цьому бою загинув київський князь.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Печеніги не застосовували ні щитів, ні списів, користуючись переважно луками. Їхня легка кіннота перемагала завдяки ефекту раптовості – саме тому їх часто називали «летючими людьми». Звичними за середньовіччя методами відкритого зустрічного бою стрімку кінноту печенігів зупинити було неможливо. Тож наприкінці X ст. зародилася нова форма захисту – спорудження високих і довгих дерево-земляних стін-укріплень («Змієві вали»), які тяглися кількома смугами, відділяючи руське порубіжжя від Степу.



↑ Залишки «Змієвих валів». Сучасне фото

У 1036 р. печеніги зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого під стінами Києва. Частина розгромлених кочовиків перемістилася за Дунай, а звідти – на Балкани.

Однак взаємини Русі з печенігами не зводилися тільки до протистояння. Приміром, у 943–944 рр. Ігор Рюрикович використовував печенізький загін під час походу на Візантію. Є свідчення в літописі й про те, що у самому Києві вже наприкінці X ст. мешкали вихідці з печенігів.



Прочитайте уривок із джерела на с. 102 і дайте відповіді на запитання. 1. За часів якого з руських князів відбувалися події, описані в уривку з історичного джерела? Де перебував князь київський, доки печеніги брали Київ в облогу? 2. Що в уривку підтверджує факт співіснування на руських землях слов'янського і печенізького населення?

Прийшли печеніги вперше на Руську землю... І заперлася Ольга з онуками своїми – Ярополком, і Олегом, і Володимиром – у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою, – незчисленне множество [стояло їх] довкола города, – і не можна було вийти з города, ні вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І затужили люди в городі, і сказали: «Чи нема кого, який би на ту сторону міг дійти і переказати: “Якщо ви не приступите завтра під город, – ми здамось печенігам”». І сказав один хлопець: «Я можу перейти». Городяни ж, зрадівши, сказали хлопцеві: «Коли можеш ти якось іти – іди». Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?» – бо він умів по печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одягу з себе, скочив у Дніпро і побрів. І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому нічого зробити.



↑ Хлопчик пробирається через печенізький стан. Мініатюра з літопису XV ст.

«Повість минулих літ»

Половці

Словом «половець» у руських джерелах позначали тюркські племена кипчаків. Вийшовши у IX ст. з теренів сучасних Киргизстану й Казахстану, вони спершу витіснили печенігів із Приаралля, а згодом – і з Причорномор'я. Печеніги, відступаючи під тиском половців, попросили захисту київського князя. Тож після 1060 р. їм дозволили оселитися на прикордонні Київської та Переяславської земель. За це печенізька кіннота служила у війську київського князя.

За такою захисною лінією зі «своїх» кочовиків пролягало безмежне Половецьке поле (Дешт-і-Кипчак), що розпросторилося від Волги до Дунаю. Ця територія була розподілена між окремими родами. Кожен із них кочував у певних межах, облаштовуючи тут постійні укріплені зимовища.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

Половецькі баби – намогильні кам'яні статуї половців, пам'ятки мистецтва IX–XIII ст. Для них кипчаки вибирали місця на найвищих ділянках степу або курганних могильниках давніших часів. У центрі святилища, які іноді обгороджувалися камінням, ставили одну і більше чоловічих або жіночих статуй, повернутих обличчям на схід. Святилища з бовванами були місцем здійснення поминального культу предків, не пов'язаного безпосередньо з похованнями.

До початку XIII ст. половці здійснили більш ніж сорок великих походів на Русь, під час яких руські землі зазнавали нещадних розорень і людських втрат. Половці щоразу забирали з собою чимало полонених.

Проте торгові контакти з сусідами-половцями, а особливо – регулярні династичні шлюби, якими скріплюва-



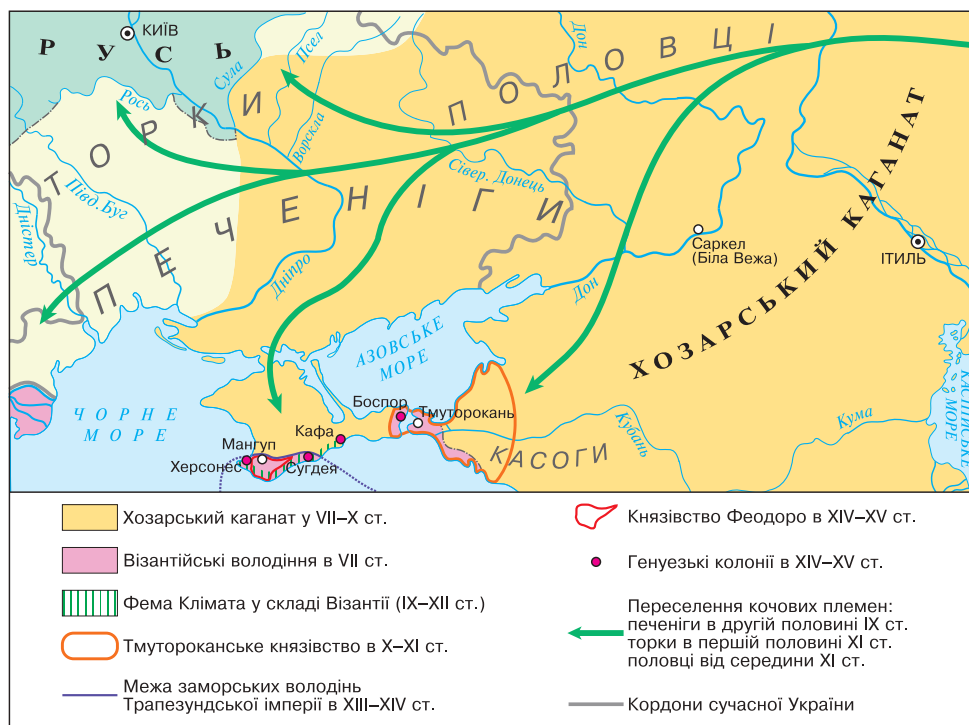
↑ Половецькі баби. Сучасне фото

лися мирні угоди між князями й ханами, призводили до поступового пом'якшення гостроти протистояння. Не дивно, що внаслідок такого інтенсивного родичання вже з XII ст. половецькі хани на запрошення своїх руських двоюрідних братів, свояків і родичів брали активну участь у князівських усобицях, дедалі ближче переймаючись внутрішніми проблемами Русі.

■ Крим у складі Візантії



1. Відшукайте на карті території, які входили до складу Тмутороканського князівства. Пригадайте, який із відомих вам великих київських князів правив у ньому. 2. Знайдіть на карті Херсонес. Яку руську назву мало місто? З якими подіями й історичними діями Русі-України пов'язане це місто? 3. Які території входили до феми Клімата?



↑ Крим у складі Візантії

З кінця VI ст. володіння Візантії в Криму включали територію Боспорського царства, Херсонеса та його околиць.

Боспорське царство сплачувало Візантії морський податок, який передбачав постачання кораблів, а також морського спорядження.

З кінця VII ст. на території Північного Причорномор'я поширив владу Хозарський каганат. У Боспорі інтереси кагана представляв спеціальний посадовець – *тудун*. Проте Візантія не втрачала влади над регіоном. Для воєнних потреб – виготовлення «грецького вогню» – візантійці почали розробляти нафтові родовища на Таманському півострові. Боспор став основним портом для вивезення цінної сировини.



↑ Таця «Лев і змія». Херсонес. X–XI ст.

З кінця X ст. територія Боспорського царства перебувала у складі руського Тмутороканського князівства. Після захоплення князівства половцями у XII ст. Боспор входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією Воспро.

Херсонес із IV ст. безпосередньо перебував у складі Візантійської імперії. Місто виконувало функції пункту спостереження за степами Північного Причорномор'я. Тому херсонесити отримували від Константинополя політичну й економічну підтримку. Імперія утримувала й тисячний військовий

гарнізон із місцевих жителів.

Стан решти візантійських володінь у гірських районах і на південному узбережжі Криму в часи панування Хозарського каганату відомий за вкрай уривчастими даними. Найімовірніше, Візантія зберігала суверенітет над цими територіями, проте Хозарський каганат збирав частину мит і податків на свою користь. У 833–834 рр. відбулася організація **фєми** – візантійської воєнно-адміністративної округи на півдні Криму, що дістала назву «фєми Клімата». Ця подія відбувалася водночас із воєнною співпрацею з хозарами – під проводом візантійського експерта будували фортецю Саркел на Дону. На сході до візантійських володінь у XI ст. увійшов порт Судак. Ця округа проіснувала до завойовання Константинополя хрестоносцями у 1204 р. Потім перейшла під владу Трапезундської імперії.



1. Пригадайте з вивченого матеріалу, хто такі Кирило і Мефодій. Який внесок вони зробили у розвиток культури Русі-України? **2.** Що в уривку з джерела може бути підтвердженням наявності писемної мови у слов'ян до створення кириличного письма? **3.** Що відбувалося на руських землях під час перебування Кирила і Мефодія у Херсонесі?

Пам'ятка свідчить, що за кілька років до Моравської місії (близько 860 р.) брати Кирило та Мефодій вирушили із просвітницькою місією до Хозарії.

«По дорозі зупинились на деякий час у Херсонесі, де вивчали мови, потрібні для проповіді серед хозар, навчали людей християнської віри, хрестили тих, що увірували, з допомогою херсонеського єпископа Георгія знайшли мощі святого Климента, Папи Римського, і частину їх узяли із собою. В Херсонесі [св. Кирило знайшов] Євангеліє і Псалтир, “руською” мовою написані, а також зустрів чоловіка, який розмовляв “руською” мовою, і розмовляв з ним, і зрозумів зміст цієї мови, і, порівнявши її зі своєю мовою, розрізнув літери голосні і приголосні, і, творячи молитву Богам, незабаром почав читати і викладати їх, і багато хто дивувався з нього, воздаючи хвалу Богам».

«Житіє Костянтина (Св. Кирила)»



↑ Святі Кирило та Мефодій. Мініатюра XV ст.

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- У середині VII ст. на причорноморські та приазовські степи України поширила вплив кочова імперія – Хозарський каганат. Слов'янські племена – мешканці українських земель, а також перші руські князі мусили платити данину хозарам.
- На початку X ст. на півдні України з'явилися кочові племена печенігів, які після загибелі Хозарії заповнили майже увесь степ. Печеніги постійно здійснювали грабіжницькі напади на прикордонні руські землі. Після того, як князь Ярослав Мудрий розгромив печенізькі загони під Києвом, частина кочовиків вирушила на Балкани, інші ж вступили на службу до київського князя.
- У другій половині XI ст. біля кордонів Русі з'явилися кочові племена половців. Територія, де вони розселилися, дістала назву Дешт-і-Кипчак, або Половецький степ. Від початку Русь і Половецький степ часто воювали між собою. За доби роздробленості Русі-України половецькі хани дедалі частіше втручалися у внутрішні справи Русі, родичаючись із князівськими родами.
- У VI ст. Візантія поширила вплив на Боспорське царство, перетворивши його на великий торговельний центр імперії. Упродовж VII–XIII ст. Боспор сплачував данину хозарам, а згодом перебував у складі Тмутороканського руського князівства й Трапезундської імперії. З початку XIV ст. перетворився на генуезьку торговельну колонію.
- У IX ст. на південному узбережжі Криму Візантія створила спеціальну військову округу – фему Клімата, яка мала обороняти візантійські території з боку причорноморських степів. Округа проіснувала до початку XIII ст.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Створення фему Клімата в Криму; виникнення Хозарського каганату; поява половців у південноруських степах.
2. Роздивіться карти на с. 86 та 103. Порівняйте, які території України входили до Хозарського каганату, Печенізького степу та Дешт-і-Кипчак. Пригадайте з вивченого у 6 класі матеріалу, які народи проживали на теренах Кримського півострова у різний час. Які держави існували на тих територіях?
3. Виберіть слова і словосполучення, які стосуються кочових народів степів України, і ті, що стосуються візантійських територій у Криму. Результати оформіть у вигляді таблиці.
Саркел, половці, Боспор, данина, візантійська провінція, Хозарія, боввани, фема, каган, степ, «грецький вогонь», військова округа.
4. Використовуючи додаткову літературу, інтернет-ресурси, а також текст параграфа, порівняйте державний устрій, спосіб життя (осілий чи кочовий), суспільний та господарський лад, релігійне життя і відносини із сусідами (зокрема, Руссю) кочових племен півдня України. Дані оформіть у вигляді таблиці.
5. Дайте відповіді на запитання.
♦ *Що спонукало руських князів вирушати у військові походи проти Хозарського каганату?* ♦ *Чи можна назвати залежність Боспорського царства від Хозарії васальною? Відповідь обґрунтуйте.* ♦ *Як, на вашу думку, формувалось мирне співіснування слов'ян і печенігів у руських землях?* ♦ *Що спонукало печенігів переходити до осілості?* ♦ *Чим керувалися руські князі, укладаючи династичні шлюби з половцями? Пригадайте з вивченого матеріалу приклади «шлюбної дипломатії» руських князів і половців.* ♦ *Які функції виконували візантійські провінції в Криму?*
6. З додаткових джерел інформації з'ясуйте, як перебування в різний час на теренах України різних народів могло вплинути на формування сучасної української мови. Які слова іношомовного походження ми використовуємо в повсякденному житті нині?

Перевірте, чого навчилися з теми

- Позначте на лінії часу вказані події.
 - Князювання в Києві Володимира Мономаха.
 - Любецький з'їзд князів.
 - Найдавніша згадка назви «Україна» в Київському літописі.
 - Утворення Галицько-Волинської держави.
 - Невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців, описаний у «Слові о полку Ігоревім».
- З іменами яких відомих князів/діячів пов'язане створення пам'яток, зображених на ілюстраціях? З якою метою створені ці пам'ятки? Що вплинуло на їх появу?



1



2



3



4



5



6

- Підготуйте розповідь про одного з визначних діячів доби за планом: 1. Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її. 2. Опишіть зовнішність історичного діяча, схарактеризуйте його вдачу. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру? 3. Висловіть власне ставлення до історичного діяча (які вчинки і справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).
- Установіть причинно-наслідковий зв'язок подій, зазначених у схемі.

Причина Подія Наслідок

→ → —

1068 р., поразка руських князів від половців на р. Альті –
1097 р., Любецький з'їзд князів –
Феодална роздробленість Русі-України –

5. Роздивіться картину П. Андрусіва «Княжа пристань у Києві» (1975). Розкажіть, що на ній зображено. Що продавали й купували тогочасні руські купці? Підготуйте розповідь про розвиток торгівлі в Русі від імені іноземного купця.



6. Назвіть події або явища, про які розповідають джерела, установіть їх хронологічну послідовність.

А. *«Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою...».*

Б. *«Перестали князі невірних воювати, стали один одному казати: “Се моє, а се теж моє, брате!” Стали вони діла дрібні вважати за великі, на себе самих підіймати чвари, – а невірні з усіх сторін находили, землю Руську долали».*

В. *«Що то шумить, що то дзвенить перед зорею ранньою? Ігор полки свої повертає, жаль йому брата любого Всеволода. Бились день та бились і другий, а на третій, в південну годину, похилились Ігореві стяги!».*

Г. *«Заснована ж була сія божественна церква Богородична [Успенський собор Києво-Печерського монастиря] в літо 1073. У дні благовірного князя Святослава, сина Ярославового, який своїми руками почав рів копати, стала будуватися церква ця».*

Д. *«Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же Україна багато потужила».*

7. Уявіть, що за умовами комп'ютерної гри ви маєте можливість опинитися в одному з князівств за часів роздробленості як представник однієї із суспільних верств Русі (князь, боярин, священник, дружинник, ремісник, селянин і т. д.). Яке князівство ви обрали б і чому? Розкажіть про свою фантастичну подорож у невеличкому творі.

1199–1205 рр. Князювання
Романа Мстиславовича

XII

XIII

XIV

1199 р. Утворення
Галицько-Волинської
держави

1223 р.
Битва на
р. Калці

1238 р. Утвердження Да-
нила Романовича в Галичі;
битва під Дорогочином

§ 14 Галицько-Волинська держава від створення до монгольської навали

■ Галицько-Волинське князівство за часів Романа Мстиславовича

Від 1199 р. розпочалася нова сторінка не лише в житті волинського князя Романа Мстиславовича, а й в усій історії українських земель. Саме цим роком датують утворення Галицько-Волинської держави. Столицею об'єднаного князівства Роман обрав Галич. Князь вважав найважливішим завданням подолання опору галицького боярства. Планував також Роман Мстиславович об'єднати під своєю рукою й решту українських земель. 1202 р. він примусив київського князя Рюрика Ростиславовича зректися київського столу.

Проте резиденцію до колишньої столиці Русі Роман не переніс, а посадив у Києві свого намісника. Уже як володар Київської землі галицько-

волинський князь організував походи для захисту Переяславщини й Київщини від половців.

Дослідники називають кілька причин, чому Роман, здобувши владу над Києвом, не оселився там.



← В'їзд Романа Мстиславовича в Київ. Мініатюра XV ст.



← Захоплення князем Романом Мстиславовичем половецьких вез. Мініатюра XV ст.

По-перше, необхідність тримати під постійним контролем свавільних галицьких бояр. По-друге, участь Романа Мстиславовича в європейських подіях. Він був активним учасником міжусобної боротьби в Польщі. 1205 р., імовірно, був утягнутий у протистояння німецьких династій Гогенштауфенів і Вельфів. У бою під Завихвостом на Віслі (територія сучасної Польщі) 1205 р. Роман загинув. Передчасна смерть перекреслила чимало величних задумів Романа Мстиславовича. Утім, у Галицько-Волинському літописі його змальовано як великого державця й героя: «Був він державцем всієї Руської землі, ...кидався був на поганих (половців), як той лев, ...і переходив землю їх, як той орел, а хоробрый був, як той тур, бо він ревню наслідував предка свого Мономаха».

Створення Галицько-Волинського князівства на чолі із «самодержцем усієї Русі» Романом Мстиславовичем – важливий етап в історії української державності.



1. Про які заходи внутрішньої політики князя Романа оповідає польський хроніст? 2. Поміркуйте, що означає вислів Романа Мстиславовича, наведений в уривку з джерела. 3. Зіставте образ Романа Мстиславовича, змальований Яном Длугошем, зі свідченнями Галицько-Волинського літопису, що наведені в тексті параграфа.

«Він винищує своїм тиранством майже всю галицьку знать, маючи звичай, на виправдання своїх злочинів, вживати прислів'я, що стало для нього свого роду урочистим оракулом небес: "Ніхто не зможе спокійно насолодитися медом, якщо спершу не пригнітить бджолиний рій". Своєю лютістю і тиранством він навів не тільки на своїх, а й на сусідів такий страх, здобув собі за короткий час таку славу і владу, що з легкістю володів усіма руськими областями і всі князі Русі були його данниками та підданими. Це часто пригнічувало поляків, що не пішло б діло до їх смерті, але вони зазвичай мовчали, побоюючись, щоб загроза тиранії Романа коли-небудь не впала і на них».

Польський хроніст Ян Длугош про Романа Мстиславовича

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Джерела свідчать, що 1204 р. Папа Римський Інокентій III вислав до великого князя Романа Мстиславовича посольство й запропонував надати йому королівську корону й титул короля Русі в обмін на окатоличення князя. Проте Роман відмовився. Вчені вважають причиною відмови те, що Роман, зять візантійського імператора, був союзником Візантії. З курсу всесвітньої історії ви пам'ятаєте, що саме того року в Константинополі безславно завершився IV Хрестовий похід (1202–1204). Такі походи організував і спрямовував особисто Папа Римський. Хрестоносці захопили й сплюндрували квітучу столицю колись могутньої Візантійської імперії.



↑ Роман галицький приймає послів папи Інокентія III. Художник М. Неврев. 1875 р.

Доля синів Романа Мстиславовича після його загибелі

Смерть Романа Мстиславовича ускладнила внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства. «...Велика смута сталася в землі Руській», – свідчив літописець. Бояри швидко спекалися Романової дружини Анни й малих синів, чотирирічного Данила та дворічного Василька. На галицький стіл запросили онуків Ярослава Осмомисла, синів його дочки Ярославни та новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича.

1206 р. Ігоровичі розділили Галицьку землю. У їхніх намірах було приборати до рук ще й Волинь. Над княгинею Анною, Данилом і Васильком, котрі знайшли притулок у Володимирі, нависла смертельна небезпека. Щоб урятуватися, княгиня подалася до Польщі. У політичну гру втрутився й угорський король: він обіцяв підтримку Анні, забравши до себе малого Данила. Проте втручання чужинців у галицько-волинські справи лише ускладнило внутрішнє становище: невдовзі з'ясувалося, що польський та угорський королі мають власні територіальні інтереси. Від 1208 р. чвари стали ще жорсткішими, бо ворогували між собою й Ігоровичі.

Данило і Василько Романовичі кілька разів намагалися повернути собі батьківський стіл. Проте бояри не бажали коритися малолітнім княжичам та їхній матері. Лише через вісім років старший Романович розпочав збирати батькову спадщину.



1. Землі яких князівств входили до складу держави Романа Мстиславовича?
2. З якими країнами межувала держава на заході та півночі? Яке з міст, позначених на карті, було найзахіднішим?
3. Порівняйте кордони Галицько-Волинської держави за Романа з кордонами сучасної України.



↑ Галицько-Волинська держава. Походи монголів на Русь

■ Боротьба Данила Романовича за воз'єднання Галицько-Волинського князівства

Союзником Данила були, крім брата Василька, волинські бояри та найвпливовіші міщани. Зумів порозумітися молодий князь і з новгородським правителем Мстиславом Удатним, якого запросили на князювання повсталі проти угорського поневолення галичани. Данило підтримував Мстислава військами в походах проти угорців. Союзницькі взаємини скріпив шлюб Данила з Мстиславою дочкою. Але незадовго до смерті Мстислав, не почувачись особливо впевнено в Галичі, віддав місто угорцям. Тож розрахунки Данила Романовича без клопоту повернути Галичину не справилися.

На той час Данило й Василько зібрали під своєю владою всю Волинь. Брати відвоювали загарбані польським королем землі, мали союзницькі угоди з Литвою і польськими князями. Протягом 30-х років XIII ст. Данило кілька разів відвойовував в угорців Галич, проте через непоступливість боярства закріпитися в місті не міг.

Ситуація почала змінюватися на краще лише наприкінці 30-х років XIII ст. У 1238 р. разом з Васильком Данило виступив у похід проти німецького Добжинського тевтонського ордену. Польський король віддав тевтонцям українське місто Дорогочин. Данило зрозумів небезпеку ситуації і вирішив: «Не гоже є держати отчину нашу крижевникам (тобто хрестоносцям)». Зібравши військо, князь несподівано напав на хрестоносців, переміг ворога й повернув під свій контроль Дорогочин. Цього ж, **1238 р.**, старший Романович нарешті оволодів Галичем.

Утвердився Данило і в Києві. Проте, як і батько, столицю до Києва не переніс, залишивши там намісником хороброго воїна, боярина Дмитра.

Отже, наприкінці 30-х років XIII ст. Романові сини Данило й Василько відновили батькову державу. Василько як молодший залишився на Волині, у всіх важливих справах підтримуючи Данила. Старший Романович столицю Галицько-Волинського князівства переніс до тільки-но закладеного м. Холма.

Літописець розповів про грандіозне будівництво, яке розпочав галицький князь. Холм зміцнили потужними укріпленнями.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Данило Романович (1201–1264) – руський король з династії Романовичів, правитель Галицько-Волинської держави. Син князя Романа Мстиславовича Великого та візантійської принцеси Єфросинії-Анни. Відновив і розбудував Галицько-Волинську державу. Час його правління – доба найбільшого економічно-культурного піднесення та політичного посилення Галицько-Волинської держави. Сподіваючись на допомогу західних союзників у боротьбі із Золотою Ордою, **1253 р.** прийняв від Папи Римського Інокентія IV пропозицію коронації і став королем усєї Русі.



← Перемога Данила Галицького над хрестоносцями під Дорогочином у 1238 р. Художник С. Серветник

У степах саме з'явився й потужно заявив кількома розгромними походами на Русь новий войовничий кочовий народ – **монголи**. Тому потужні укріплення для новозбудованої столиці виявилися вкрай необхідними.



Роздивіться картину М. Фіголя «Княжий Галич. 1221 рік». 1. Поміркуйте, кого зображено на передньому плані картини. Чому ви так думаєте? 2. Доберіть до картини іншу назву, аргументуйте її.

→ Княжий Галич. 1221 рік. Художник М. Фіголь. 1977 р.



■ Вторгнення монгольських орд у Русь-Україну

«І прийшла нечувана рать», – такими словами розпочав літописець розповідь про першу сутичку руських князів з монголами.

Монгольська держава виникла наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії. 1206 р. великим ханом усієї Монголії було проголошено Темуджина, який узяв ім'я Чингісхан. Унаслідок його завойовницької політики у XIII ст. постала одна з найбільших імперій у світовій історії.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Воїни Чингісхана звали себе монголами. Руські ж літописці називали їх татарами, не відаючи, що останні самі потерпали від монгольських луків і мечів. «Татарами» монголів звали і в Китаї, і в Європі. У XIX ст. в історичній науці набув поширення термін «монголо-татари», який, однак, останнім часом у науковій літературі майже не вживається.

1222 р. монголи через Кавказ вдерлися до причорноморських степів і завдали поразки половцям у битві на Дону. Половецький хан Котян відступив до Дніпра й звернувся по допомогу до руських князів. На з'їзді князів



↑ Хан усієї Монголії Чингісхан на соколиному полюванні. Мініатюра XIII ст.

у Києві було вирішено виступити разом із половцями проти монголів. У квітні 1223 р. у похід вирушила дружина руських князів, яку очолили Мстислав Романович київський, Мстислав Мстиславович Удатний галицький, Мстислав Святославович чернігівський, Данило і Василько Романовичі волинські.

Битва з основними силами монголів відбулася на берегах річки Калки (тепер Кальчик, права притока Кальміусу, сучасна Донеччина) **31 травня 1223 р.** Зрештою через незлагодженість воєнних дій, відсутність єдиного командування й зраду союзників-половців русичі зазнали нищівної поразки. Проте й монголи зазнали значних воєнних втрат. Того року вони не наважилися продовжувати похід углиб Русі, а повернули назад.

«На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов. Мстислав же [Романович] і другий Мстислав [Святославович] сиділи у стані, не знаючи цього, тому що Мстислав [Мстиславович] їм обом [нічого] не сказав – через зависть, бо велика незгода була mezi ними. Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар... Захотів води, і, пивши, відчув рану на тілі своєму, – в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, "од голови й до ніг його не було на нім вади". І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи, через зависть, бо велика незгода була mezi ними... за гріхи наші руські полки було переможено».

Галицько-Волинський літопис



1. Про які деталі битви на Калці дізналися з Галицько-Волинського літопису? 2. Чому, на вашу думку, літописець приділяє особливу увагу Данилові Романовичу? 3. У чому автор вбачає причини поразки русичів? 4. Проаналізуйте уривок із літопису відповідно до правил роботи з історичними джерелами. 5. Роздивіться картину художника П. Риженка «Калка». Які деталі картини свідчать про результати битви?



↑ Калка. Художник П. Риженко. 1996 р.



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- 1199 р. зусиллями волинського князя Романа Мстиславовича було об'єднано Галичину і Волинь у єдину державу. Роман відомий як видатний і хоробрий князь, який приєднав Київську землю до своєї держави і приборкав галицьких бояр. Военна слава про князя Романа прокотилася Європою, проте звитяга князя не врятувала його від передчасної загибелі у воєнному поході.
- По смерті великого князя Романа в Галицько-Волинській державі розгорілася боротьба за владу, учасниками якої стали угорці, поляки, галицькі бояри й руські князі. Відтак, Галицько-Волинська держава розпалася на два окремі князівства. Сини Романа Мстиславовича, втративши Галичину, оселилися на Волині, а згодом мусили переховуватись у Польщі.
- На початку 20-х років XIII ст. Данило Романович за підтримки литовських і польських князів здобув Волинь, проте утвердитись у Галичині зумів тільки 1238 р.
- На початку XIII ст. в азійських степах постала монгольська імперія Чингісхана. Володар монголів, маючи намір розширити кордони держави на захід, разом зі своєю ордою в 1223 р. вторгся у половецькі степи. Руські князі, об'єднавши дружини для відсічі ворогу, рушили на р. Калку. Через розбрат і усобиці битва на Калці виявилася трагічною для русичів. Князі зазнали поразки, більшість руської армії загинула.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Скільки років минуло від створення Галицько-Волинської держави до утвердження в Галичі князя Данила Романовича?
2. Які терени обіймала Галицько-Волинська держава на початку XIII ст.?
3. Виберіть літописні уривки, які стосуються Романа Мстиславовича.
«Був державцем всієї Руської землі», «...високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі...», «...ревню наслідував предка свого Мономаха...», «за ним же Україна багато потужила».
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ Яких заходів уживав Роман Мстиславович, розбудовуючи князівство? ♦ Як змінилася внутрішньополітична ситуація в Галицько-Волинському князівстві одразу після смерті Романа Мстиславовича? ♦ Якими були дії Данила Романовича для возз'єднання Галицько-Волинського князівства? ♦ Як князь Данило Романович торував собі шлях до галицького столу?
5. Хто такі монголи? Чому літописець із сумом розповідає про результати битви на Калці? Що мав на увазі літописець, коли пояснював перемогу монголів у битві на річці Калці як кару за гріхи русичів?
6. Поміркуйте, чому виникнення Галицько-Волинської держави було важливим етапом в історії української державності.



§ 15 Монгольська навала на Русь-Україну

■ Похід хана Батия на землі Переяславщини, Чернігівщини та Київщини



Роздивіться карту на с. 110 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які князівства на наших теренах першими зазнали нападу монголів під час навали 1239 р.? **2.** Якими містами пролягав шлях монгольських орд на захід після зруйнування Києва? **3.** Які сусідні держави зазнали ударів монголів у 1241 р.?

Після смерті Чингісхана його наступники не відмовилися від політики підкорення земель і народів. Похід на Русь очолив онук Чингісхана Бату, якого, услід за автором літопису, традиційно називають **Батием**. Його **орда** рушила на руські землі наприкінці 1237 р. і незабаром спустошила Північно-Східну Русь.

Навесні **1239 р.** монголи попрямували на південний захід. Першим на їхньому шляху був Переяслав, населення якого протягом кількох століть успішно боролось проти кочовиків. Однак того разу захисники руської твердині не змогли відстояти місто. Монголи захопили Переяслав, зруйнували й спалили його. Того самого року сумна доля спіткала й Чернігів. Наприкінці 1239 р. монгольська кіннота вдерлася в Крим, переслідуючи переможених половців. Завойовники захопили майже весь півострів.

Наприкінці **1240 р.** основні сили монголів на чолі з ханом Батием підступили до Києва й оточили місто. Ви вже знаєте, що Київ тоді перебував під владою Данила Романовича. Тож обороною міста від монгольської навали випало опікуватися тисяцькому князя – воєводи Дмитру. Такої великої армії для захоплення одного міста Бату не збирав ні до, ні після штурму Києва. Про тривалість облоги Києва, так само як і про точну дату падіння міста, у писемних джерелах збереглися різні свідчення. За одним літописним списком, монголи узяли Київ на Миколин день, тобто 6 (за «новим стилем» – 19) грудня 1240 р. В іншому списку дату не вказано, а лише зазначено, що місто трималося 10 тижнів і чотири дні. У будь-якому разі облога була тривалою, а штурм – запеклим.

СЛОВНИЧОК

Орда – у X–XVIII ст. тип суспільно-військової організації кочових народів Євразійського степу. Деякі успішні орди утворювали держави – ханства.



1. Який зовнішній вигляд воїнів? 2. Які пристрої використовували монголи для облоги фортець? 3. Як ви гадаєте, чому русичі, загартовані в протистоянні з половцями, не змогли відбити навалу монголів?



↑ Облога монголами середньовічного міста. Мініатюра зі збірки літописів Рашид-ад-діна Хазуллаха Хамадани

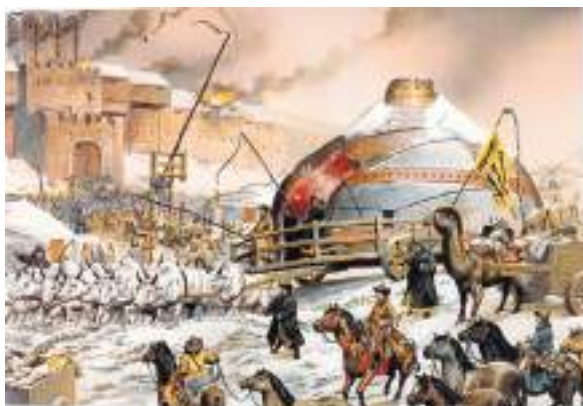


1. Прочитайте уривок з літопису та відновіть перебіг подій під час облоги Києва, доповнивши речення.

Основний удар Батий спрямував з півдня в районі... Безперервно, удень і вночі монголи били..., аж поки не захопили ділянку валу і не увірвалися в межі... Опір киян був настільки відчайдушним, що Батий мусив віддати наказ про... Цим скористалися захисники Києва: вони відійшли в межі... й укріпилися на нових позиціях. Останнім прихистком киян була...

2. Роздивіться малюнок-реконструкцію «Облога Києва». Який епізод оборони Києва, на вашу думку, зображено на картині? Знайдіть у тексті літописного джерела рядки, якими можна прокоментувати картину. Складіть розповідь від імені одного з учасників оборони Києва про події осені 1240 р.

«...Прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами... І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був.



↑ Облога Києва. Сучасна реконструкція

СЛОВНИЧОК

Пóрок – давньоруська загальна назва металних (стінобитних) машин, таранів.

Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної. А назавтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його».

Галицько-Волинський літопис

■ Похід монгольської орди на Галичину і Волинь

У перші місяці **1241 р.** орда Батия рушила на Володимир і Галич, тимчасом як інші монгольські загони залишилися плюндрувати Київщину. Розкопки Вишгорода й Білгорода, городищ по Тетереву, Случі, Горині, Південному Бугу та інших річках відтворюють картини героїчної оборони й загибелі цих міст. Усюди археологи виявили потужні шари згарищ; під фортечними мурами, спаленими будинками, а часто й просто на вулицях і площах виявлено сотні людських кістяків, безліч зброї, знарядь праці. Тривалою й запеклою була битва за Володимир. Ворог із великими труднощами здобув місто. Під Галич монгольська орда підійшла з'єднаними силами й після триденної облоги взяла його штурмом.

1241 р. монголи вийшли на західні рубежі Русі. Частина монгольського війська вторглася на територію Польщі. Основні ж сили вступили в межі Угорщини. Проте вже 1242 р. Батий припинив похід на Захід і через Боснію, Сербію, Болгарію та причорноморські степи вивів війська в пониззя Волги. Приводом до цього стала смерть головного хана Угедея: Батий прагнув узяти найактивнішу участь у виборах нового монгольського зверхника. Проте причини припинення походу були глибшими: Батий не мав сил тримати в покорі всі завойовані країни Східної та Центральної Європи, надто великих втрат зазнало його військо.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Деякі американські дослідники вважають, що Батия зупинила... погода. Вчені «прочитали» у річних кільцях дерев, що у 1242 р. в регіоні, який лежить на межі нинішніх Угорщини, Австрії і Польщі, випала аномально велика кількість опадів. Через паводки кіннота – основна ударна сила монгольської армії – була фактично виведена з ладу. Рівнинна Угорщина, де перебували основні сили монголів, перетворилася на суцільне болото. Заболочена місцевість позбавила монгольських вершників швидкості й маневреності. Але головною проблемою став брак пасовищ. Весна була дощовою, трава з'явилася пізніше, ніж зазвичай, і монголам стало просто нічим годувати коней. Відтак було вирішено відступити.

■ Наслідки золотоординського панування

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Монгольську імперію було переділено на чотири частини (улуси). Батиеві володіння становили найзахіднішу частину – улус Джучі: тут на підкорених територіях степової зони Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру було створено державу – **Золоту Орду** – зі столицею в місті Сарай на Волзі.

Унаслідок монгольської навали землі Південно-Західної Русі територіально не увійшли до складу Золотої Орди, проте потрапили у васальну залежність від монголів. Відтак, руські князі перестали бути повноправними володарями на власних землях і перетворилися на намісників монгольських ханів. Їх призначали в Сараї ханськими **ярликами** – грамотами-дозволами на володіння землями. Ярлики іноді давали князям право збирати на підвладних землях данину – **ясир** на користь хана. За свідченням джерел, монголи вимагали від усього населення сплати десятої частини – як продуктами та майном, так і, власне, людьми. До страшної «людської десятини» потрапляли й ті, хто не міг віддати встановлену данину.



↑ Монгольські урядовці в руському місті. Малюнок-реконструкція

половини XIV ст. воно розпадалося на нові й нові уділи.

Київський стіл перебував під зверхністю владимиристо-суздальських князів. Утім, призначені правителі ніколи не бували в київській землі. 1243 р. першим із князів визнав зверхність монголів та дістав ярлик на міста Київ і Владимир (на Суздалі) Ярослав Всеволодович. Проте до зруйнованого Києва князь не поїхав, а послав туди намісника. Після смерті князя Ярослава Всеволодовича право «на Київ і всю Руську землю» отримав його син Олександр, згодом названий Невським. Однак він відмовився від перебування в Києві. А пізніше золотоординські правителі не допускали до князівського столу в Києві будь-яких впливових князів.

Вдаючись до давнього правила «розділяй і володарюй», монголи на підвладних землях сіяли розбрат між князями. Зокрема, підбурювали їх до міжусобиць, на власний розсуд страчували претендентів, які прибували до ординської столиці по ярлик.



Прочитайте уривок із джерела на с. 119 і дайте відповіді на запитання. **1.** Через скільки років після монгольської навали посланець Папи Римського відвідав Київ? Яку картину він побачив? **2.** Пригадайте з вивченого матеріалу з історії Русі-України та всесвітньої історії, коли ще українські землі потрапляли в данницьку залежність від інших народів? Чи траплялися такі випадки з іншими країнами?

«Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови і кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто (Київ) це було досить великим і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві. (До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб)...

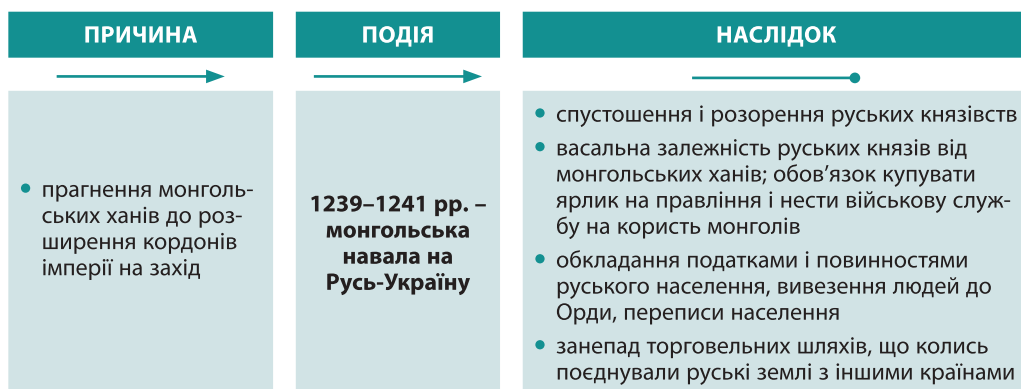
Вони (золотоординці) ні з ким не укладали мир, окрім тих, що підкорялися їм, бо... мають від Чингісхана наказ підпорядкувати собі всі народи... І ось, що вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм заманеться, на війну і давати десятину з усього – як з людей, так і з речей... Чоловіків, що не мають дружин, забирали з собою, так само чинили з жінками, у яких не було законних мужів... Іншим же, за ординськими звичаями, переписавши їх, наказували, щоб кожен, як малий, так і дорослий, навіть одноденне немовля, бідне й багате, платили данину... Хто не заплатить данину, залишається у рабстві...».

*Із записів італійського посланця Папи Римського
Плано де Карніні. 1245 р.*

■ Залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди

Віддалене від Орди Галицько-Волинське князівство перебувало в кращому становищі порівняно з іншими руськими землями. Романовичі розбудовували державу, зміцнювали фортеці та оборонні споруди, готуючись до нових зіткнень із монголами.

Заходи князів, спрямовані на зміцнення держави, спричинили невдоволення Батия, який викликав Данила Романовича в Орду. У жовтні **1245 р.** Данило виїхав до ханської столиці. Літописець згадував, що коли Данило проїжджав Київ, він відвідав Видубицький монастир, де молився за щасливе повернення додому. Данило пробув в Орді 25 днів. Батий затвердив владу Данила в Галицько-Волинському князівстві. Виплату данини не було передбачено, а залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди полягала в участі княжого війська в походах монгольської армії. Тож князь Данило, який щасливо повернувся з Орди, виграв час для зміцнення держави й війська.



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- У 30-х роках XIII ст. онук Чингісхана Батий продовжив завоювання діда й разом із монгольським військом вторгся на територію Русі-України. Під тиском орди у 1239 р. впали Переяслав і Чернігів, а 1240 р. – і Київ. Кількамісячна облога Києва військами Батія увійшла в історію як одна із найбільш відчайдушних і кривавих подій в історії Русі. Київ було знищено майже ущент разом із населенням міста.
- Після спустошення Київщини монголи рушили на Галицько-Волинські землі, оборону яких тримав князь Данило Романович. Проте і йому не вдалося уникнути розорення князівства монголами. Похід Батія на Польщу й Угорщину закінчився для монголів поразкою. Тож ординці, не зумівши просунути далі руських земель, мусили повернутися в степ, де хан Батий заснував державу – Золоту Орду.
- Землі Русі-України після розорень і пограбувань потрапили у васальну залежність від Золотої Орди. Руське населення потерпало від податків і поборів, князі – від обов'язку купувати дозвіл на правління (ярлик) і брати участь у військових походах на користь монголів. Київщина, Чернігівщина й Переяславщина перестали існувати як самостійні держави. Проте Галицько-Волинське князівство зусиллями князя Данила Романовича продовжило державотворчі традиції Русі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Битва союзного війська русичів і половців проти монголів на р. Калці; облога й розорення Києва військами хана Батія; утворення Романом Мстиславовичем Галицько-Волинської держави.
2. Якими були напрямки вторгнення орди хана Батія в князівства Русі та інших європейських країн під час походу 1239–1242 рр.?
3. Дайте визначення понять.
Орда, баскак, ярлик, улус.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ Які основні події Батієвої навали на руські землі? ♦ Як відбувалося захоплення монгольськими ордами Києва? ♦ У чому полягала залежність руських князівств від Золотої Орди?
5. Серед причин завоювання монголами Русі називають: символічний характер влади великого київського князя, на яку не зважали володарі удільних князівств; нехтування удільними князями загальнодержавних інтересів, відсутність об'єднаної армії; перевага монголів у чисельності, військовому вишколі та озброєнні.
Яка з причин, на вашу думку, була найвагомішою?
6. Які факти підтверджують думку, що Батієва навала завдала величезної шкоди Русі? У чому, на вашу думку, історичне значення Русі-України?

1245 р. Битва біля м. Ярослава

1340 р. Похід польського короля Казимира III на Львів

XIII

XIV

1238–1264 рр.
Правління Данила
Романовича1253 р. Коронація
Данила Романо-
вича1301–1308 рр.
Правління Юрія I
Львовича1325–1340 рр.
Правління Юрія II
Болеслава

§ 16 Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його нащадків



Роздивіться карту на с. 110. **1.** На які землі поширив владу Данило Романович напередодні монгольської навали? **2.** Порівняйте кордони держави Данила Романовича з кордонами Русі-України доби розквіту. Яку відмінність помітили?

■ Заходи внутрішньої і зовнішньої політики короля Данила Романовича



↑ Важкоозброєна кіннота королівства Руського. Сучасна реконструкція

виступала проти нього самого. Тому Данило Романович організував нове військо на основі народного ополчення, до складу якого входили селяни й дрібні бояри, котрі за службу одержували платню. Прибутки з прикарпатських солеварень князь йшли «на роздавання оружникам». Князь сам керував військом, призначав воевод і посилав їх у похід. Нова дружина Данила Романовича поділялася на важкоозброєних «оружників» та легкоозброєних «стріль-

«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...» – так літописець розповідає про риси характеру й діяльність князя-короля.

Одним із найнеобхідніших заходів Данила Романовича була військова реформа. Її проведення мало кілька причин. По-перше, під час битви на р. Калці проти монголів Данило зрозумів, що його армія не в змозі протистояти ординцям. По-друге – Данило не міг цілковито довіряти боярській дружині, яка час від часу ви-



↑ Легкоозброєний стрілець королівства Руського. Сучасна реконструкція

ців» (лучників). Оружники, у кольчугах і шоломах, зі списами, мечами й щитами ходили у бій на конях. Першими у хід йшли списи; коли вони ламалися, продовжували бій мечами. Часом «оружники» йшли у бій пішими. Удар важкоозброєного війська, як правило, вирішував перебіг битви. Легкоозброєні частини починали бій, вражаючи ворога стрілами.

Перед загрозою навали ординців Данило Романович опікувався також розбудовою нових міст і відновленням укріплень старих. Міста, захисні споруди яких раніше склалися із земляних валів із дерев'яними городницями й ворітьми, виявилися заслабкими проти новітніх засобів облоги, що їх мали монголи. Щоб захистити народ від ординців, Данило як далекоглядний володар почав будувати нові кам'яні міста-фортеці: Холм – нову столицю князівства (нині у складі Польщі), Львів (місто, назване на честь старшого Данилового сина – Лева), Данилів, Стіжок. Головним нововведенням було обладнання укріплень для використання метальної артилерії. Крім того, у фортецях почали встановлювати кам'яні вежі на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність оборони міст.



↑ Замок короля Данила в Холмі. Сучасні реконструкції

1238 р. Данилові вдалося об'єднати галицькі й волинські землі під своїм правлінням. Проте упродовж володарювання князеві доводилося долати водночас опір кількох супротивників: боротися з непокірними галицькими боярами, які воліли бачити на галицько-волинському столі Ростислава Михайловича із чернігівської династії та його союзників, протистояти монгольській навалі зі сходу, Литві – з півночі, Польщі й Угорщині – із заходу.

Джерела розповідають також про перемогу війська Данила Романовича в битві проти війська угорського короля та його союзників біля м. Ярослава на Сяні 1245 р. Угорці рушили на Галицько-Волинську державу на заклик чернігівського Ростислава. Перемогою в цій битві Данило зламав опір бояр, остаточно утвердився в Галичі й надовго поклав край зазіханню Угорського королівства. Тоді ж князь здійснив успішні походи проти литовців і ятвягів, 1243 р. узяв Люблін і Люблінську землю.

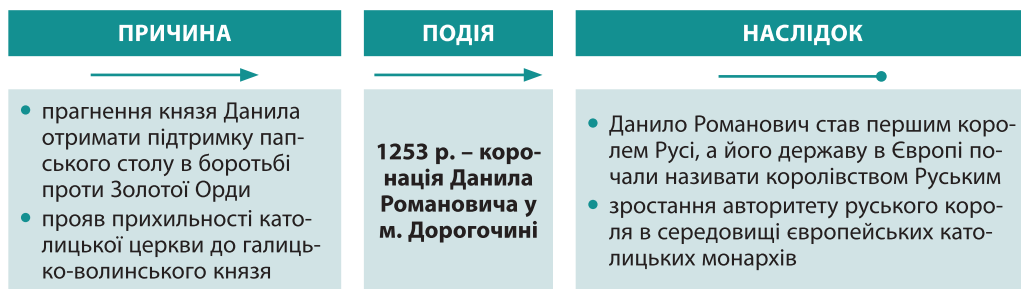
ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Битва під Ярославом була однією з найбільших на теренах Русі в XIII ст. У цій січі Данило проявив неабиякий талант полководця. Він розмістив війська так, аби навмисно послабити центр своїх позицій. Це дало змогу під час бою заманити угорське військо й дружину Ростислава під фланговий удар добірної Данилової

кінноти. Під час бою Данило бився в самій гущі, особисто захопив корогву командувача угорських військ і порвав її. Перемога була повною. У полон потрапили командувачі угорських та польських військ, а також багато ворожих Данилу бояр. Лише Ростиславові вдалося втекти. Спочатку він переховувався в Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

Проте Данило не тільки воював. Тогочасна зовнішня політика була неможлива без династичних шлюбів. Лев Данилович був одружений з дочкою угорського короля Бели IV. Інший син, Шварно, узяв шлюб із дочкою литовського князя Міндовга. Дочку Переяславу Данило видав за мазовецького князя Земовита. А син Роман, одружений із сестрою австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга Гертрудою, боровся за австрійську корону. Допмагаючи йому, Данило Романович пішов військом на Чехію та Сілезію.

Важливим напрямом зовнішньої політики Данила Романовича були відносини з монгольськими володарями. Ви вже знаєте про характер залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди і про подорож князя до хана Батия.

Повернувшись з Орди, князь почав шукати союзників у боротьбі з монголами. Із цією метою він налагодив відносини з Польщею, Угорщиною, Владимиро-Суздальським князівством. Зрештою Данило отримав пропозицію Ватикану розпочати переговори про участь русичів у хрестовому поході європейських держав проти монголів в обмін на прийняття католицизму Галицько-Волинською державою і самим володарем. Однак оголошений Папою похід не підтримали європейські монархи. Тож позбутися залежності від Золотої Орди за підтримки Папи Римського Данилові не вдалося. Ватикан на підтвердження своєї прихильності до галицько-волинського князя надіслав Данилові корону. **1253 р.** Данила Романовича було короновано в Дорогочині.



Водночас Данило не відмовлявся від боротьби проти ординців власними силами. Основні воєнні дії припали на 1254–1255 рр. Військо Данила неодноразово здобувало перемоги над монгольським військом хана Куремси. Пишаючи цими перемогами, літописець зазначив: «Данило мав рать з Куремсою і ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса». Занепокоєні зростанням могутності Руського королівства, золотоординські правителі вислали проти нього численну та сильну орду на чолі з досвідченим воєводою Бурундаєм. Під тиском несприятливих обставин Данило мусив прийняти вимоги Бурундая і зруйнував укріплення Львова, Володимира, Луцька та інших міст. Лише столичний Холм зберіг фортифікації.

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Пам'яткою, на яку спиралися ювеліри, відтворюючи корону, стала печатка онука Данила Юрія I: на ній є повне зображення корони. Вага золотої корони, оздобленої коштовним камінням і перлами, – майже три кілограми.

→ Корона Данила Романовича. Сучасна реконструкція



■ Правління Лева I і Юрія I в королівстві Руському

По смерті короля Данила найактивнішим з-поміж його синів був князь Лев. Він ділив галицько-волинський стіл із дядьком Васильком і двоюрідним братом Володимиром Васильковичем, які правили на Волині. До своїх галицьких володінь Лев приєднав Люблінську землю, частину Закарпаття з м. Мукачевим. У 1272 р. переніс столицю до Львова.

У зовнішній політиці Лев Данилович прагнув тісніших відносин із Польщею. Широко дипломатичні зв'язки підтримував також із Чехією і Тевтонським орденом. Лев мав зважати й на волю монгольських зверхників. Йому доводилося, навіть усупереч власним інтересам, ходити війною разом з ординцями на Польщу й Литву.

Землі королівства Данила Романовича зміг об'єднати онук Данила Юрій I Львович. Його правління (1301–1308) визначають як час розквіту, спокою та економічного добробуту держави. Про Юрія I сучасник написав як про «мужа мудрого і доброго, до духівництва щедрого, під правлінням якого Русь славилася досягненнями миру і достатку». Столицю королівства цей володар переніс до Володимира (нині Володимир-Волинський). За правління Юрія I Львовича Польща захопила Люблінську землю, а Угорщина – частину Закарпаття. Проте внутрішнє становище князівства в цей період було стабільним.

За Юрія I, у 1303 р., зі згоди Константинопольського патріарха було створено окрему українську православну митрополію – Галицьку. Це відбулося тому, що київський митрополит Максим у 1299 р. переніс резиденцію до Владимира-на-Клязьмі. Щоправда, незабаром у Константинополі вирішили об'єднати київську й галицьку митрополії. Митрополитом став Петро Ратенський. Він повер-

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Лев I (Данилович) (близько 1228 – близько 1301) – князь галицько-волинський, претендував на литовську й польську спадщину. У західноєвропейських джерелах іменується королем Русі, хоча в руських джерелах ніколи так не титулювався.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Юрій I Львович (1252/1257–1308/1315) – король руський. Старший син галицько-волинського князя Лева I й угорської принцеси Констанції. Очолив державу після смерті батька (1301). Титулувався «королем Русі і князем Володимирії».



↑ Замок Лева I у Львові. Сучасна реконструкція

нунуся з Візантії 1308 р. й оселився у Володимирі-на-Клязьмі. Згодом остаточно переніс митрополію до Москви.



Роздивіться ілюстрації на с. 122 та 125. Порівняйте фортифікації Холма часів Данила зі спорудами львівського замку Лева. Чим зумовлена така відмінність?

Правління останніх галицько-волинських володарів

Спадщина Юрія I дісталася його синам – Андрію і Леву II, які правили разом. Вони називали себе «князями всієї Русі». У зовнішньополітичній діяльності Андрій і Лев орієнтувалися на союз із Тевтонським орденом і Польщею. Таким чином князі намагалися послабити залежність від Орди. Імовірно, що обидва князі загинули саме в битві проти монголів. Про загибель князів довідуємося з листа польського короля до Папи Римського, де йдеться про смерть двох останніх православних руських князів – «непоборного щита від татар». Жоден із братів не мав синів, тому з їхньою смертю 1323 р. династія Романовичів припинилася.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

Тустань – середньовічна фортеця-град IX–XVI ст., руський наскельний оборонний комплекс, залишки якого розташовані в Українських Карпатах – Східних Бескидах (нині Сколівський район Львівської обл.). Тустань була оборонним та адміністративним центром, а також митним пунктом на важливому соляному шляху, що вів із Дрогобича на Закарпаття та до Західної Європи. З XII ст. фортеця була головним (у цьому регіоні Карпат) прикордонним центром між Галицько-Волинським князівством та Угорщиною, а після входження князівства до складу Польщі – між Польським королівством та Угорщиною.

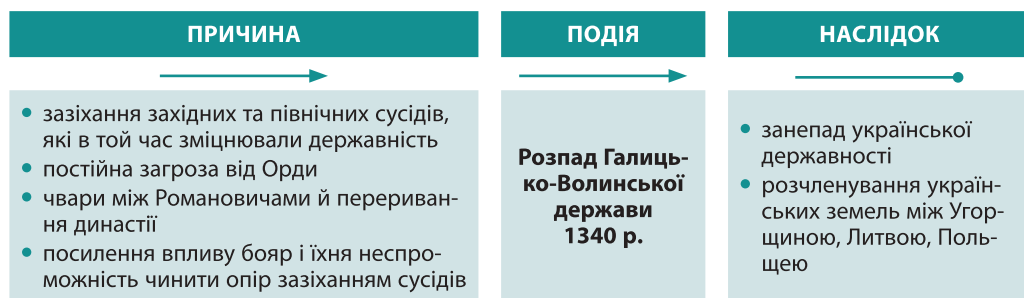


↑ Місто-фортеця Тустань. Сучасна реконструкція

Майже два роки галицько-волинський стіл залишався вільним, хоча претендентів не бракувало. 1325 р. галицько-волинські бояри обрали главою держави князя Болеслава – онука Юрія І. Князь, утвердившись на галицько-волинському столі, прийняв православ'я та ім'я Юрій ІІ. Про наміри відродити часи могутності Галицько-Волинського королівства свідчить, зокрема, той факт, що в документах Юрій ІІ називав себе «Божою милістю князем і спадкоємцем королівства Русі» та використовував королівську печатку Юрія І. Юрій ІІ Болеслав правив від 1325 до 1340 р. Він встановив тісні контакти з Тевтонським орденом. 1337 р. разом з ординцями намагався навіть повернути Люблін, але невдало. Юрій ІІ налагодив дружні відносини з Литвою, зміцнивши їх шлюбом з дочкою князя Гедиміна. Проте йому випало загинути від змовників: 1340 р. його отруїли. За свідченням джерел, така доля спіткала Юрія ІІ Болеслава через ускладнення релігійної ситуації. Він «став розмножати число латинників і їх віру», «принаджував з різних країв католицьких священників і богословів, бажаючи зацепити їхню віру в русинів», що викликало опір православного боярства.

Зі смертю Юрія ІІ Болеслава і через відсутність спадкоємців із князівської родини тамтешні бояри запросили на княжіння литовського князя Любарта Гедиміновича. Любарт мав дружину з родини галицько-волинських князів і тому вважав свої права на ці землі законними. Проте свою владу Любарт зміг поширити лише на Волинь. Галичина ж належала йому лише формально. Реальним правителем у Галицькій землі був боярин Дмитро Дедько. Він володарював у Галичині від імені князя впродовж 1340–1344 рр.

Ситуацією скористався польський король Казимир ІІІ. Ще 1340 р., отримавши звістку про смерть князя Юрія, він напав на Львів. Територіальні суперечки, що точилися протягом багатьох десятиліть між Польщею, Угорщиною та Литвою, закінчилися тим, що Галичина з Белзькою землею й Холмщиною опинилася під владою Польщі, Волинь – під владою князів литовської династії.



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Відновивши єдність Галицько-Волинського князівства у 1238 р., Данило Романович здійснив низку реформ, спрямованих на зміцнення обороноздатності держави через монгольську небезпеку. Князь реформував армію: сам призначав воєвод, розділив народне ополчення на важкоозброєну кінноту з мечами і списами та легкоозброєних лучників.

- Данило Романович активно займався розбудовою нових міст і оборонних фортифікацій для захисту старих. Постали міста Львів, Холм, Данилів та ін.
- Зовнішня політика князя Данила була спрямована на зміцнення відносин із сусідніми державами завдяки династичним шлюбам та створенню військової коаліції проти монголів. Зі встановленням відносин із Ватиканом папа Інокентій IV пообіцяв організувати хрестовий похід проти Золотої Орди. Натомість Данило отримав корону як свідчення прихильності Папи до галицько-волинського володаря. Хрестовий похід організовано не було.
- Спроби короля Данила позбутися залежності від Золотої Орди не мали успіху. По смерті князя визначну роль в історії Галицько-Волинської держави відіграв його син Лев I, якому вдалося дещо розширити кордони королівства Руського, приєднавши Закарпаття і Люблінські землі. Проте по його смерті Юрій I повернув територіальні надбання батька колишнім володарям, намагаючись заручитися їхньою підтримкою в боротьбі з ординцями.
- Останньому князеві князівства Руського Юрію II Болеславу не вдалося відновити колишню міць держави й позбутися залежності від Золотої Орди. Православне руське боярство не бажало посилення впливу католицького духівництва й знати з найближчого оточення Юрія, тому влаштувало змову проти князя, у результаті якої Юрій II загинув. По смерті князя Юрія II землі Галицько-Волинської держави були загарбані литовцями, поляками й угорцями. Королівство Руське припинило існування.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Похід польського короля Казимира III на Львів. Початок боротьби за землі Галицько-Волинської держави; правління в Галицько-Волинській державі Юрія I Львовича; правління в Галицько-Волинській державі Юрія II Болеслава.
2. Виберіть із переліку географічні назви, які стосуються правління Данила Романовича.
Холм, Золота Орда, Дорогочин, Доростол, Галич, Угорщина, Люблін, Литва, Хозарія, Візантія, Львів, Київ, Херсонес.
3. Хто з названих історичних діячів активно впливав на долю галицьких і волинських земель у середині XIV ст.?
Батий, Данило Романович, Дмитро Дедько, Ігор Святославович, Казимир III, Любарт Гедимінович, Роман Мстиславович.
4. Виберіть із переліку міста, які в різний час були столицями Галицько-Волинської держави.
Володимир, Галич, Львів, Перемишль, Сянок, Холм, Чернігів.
5. Дайте відповіді на запитання.
♦ *Які особливості визначали політичне життя в Галицько-Волинській державі за наступників Данила Галицького?* ♦ *До яких заходів вдавалися нащадки Данила Романовича, щоб зберегти або відродити могутність Галицько-Волинської держави?* ♦ *За яких обставин князювати на Волині став Любарт Гедимінович? Яку реальну владу він мав?* ♦ *Хто такий Дмитро Дедько?* ♦ *Чим завершилася боротьба за землі Галицько-Волинської держави в 40–80-х роках XIV ст. між Польщею, Угорщиною та Литвою?*
6. Як ви гадаєте, чи має діяльність Данила Романовича спільні риси з політикою інших руських володарів? Яких саме? До кого з князів він подібний вдачею? Чи вважаєте ви, що Данило Романович був мудрим політиком, видатним полководцем, талановитим дипломатом? Обґрунтуйте власну думку конкретними прикладами.
7. Яку роль відігравала Галицько-Волинська держава в європейській політиці? Чи мали підстави літописці та європейські хроністи називати її Руським королівством?

XII

1157 р. Спорудження Успенського собору в Галичі

1160 р. Спорудження Успенського собору у Володимирі

XIII

1200 р. Спорудження церкви Пантелеймона поблизу Галича

§ 17 Культура Галицько-Волинської держави

Розвиток освіти та книгописання в Галицько-Волинській державі

Центрами освіти в Галицько-Волинському князівстві були церкви та монастирі. Викладання в тогочасних школах істотно не відрізнялося від часів розквіту Київської держави: навчали читання, письма церковнослов'янською мовою, церковного співу. Наприклад, із життя митрополита Петра Ратенського, який був родом з Волині, відомо, що його в сім років батьки віддали «книг учитися». Осередки освіти виникали й при дворах князів.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ Знайдена у Звенигороді **берестяна грамота** – це лист простої міщанки Говенової (дружина Говена) до міщанина Нежнича про те, що він має повернути їй борг. Цінність джерела полягає в тому, що це лист не поважного боярина, а простої городянки, яка, вочевидь, була досить освіченою. Оригінал грамоти зберігається у Львівському центральному державному історичному архіві.



СЛОВНИЧОК

Берестяні грамоти – пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті (корі берези).

Знахідки берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переконують, що писати вміли і можновладці, і простолюди. Берестяні грамоти дослідники знаходили в Звенигороді та Бересті, а бронзові писала для воскових табличок – у Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Острозі.

У Галицько-Волинських землях було створено й переписано багато книжок. Велика книгописна майстерня діяла при дворі племінника короля Данила, князя Володимира Васильковича – книжника й філософа, рівного якому, як сказано в літописі, «не було у всій землі, і після нього не буде». Очевидно, там проводилося й навчання. Літопис розповідає, що князь робив щедри дарунки церквам у підвладних містах Володимирі, Бересті, Більську, Кам'янці. Дарував він коштовності й церквам інших князівств. Оправу найдорожчих книг місцеві

ремісники прикрашали золототканими шатами, металевими накладками, оздобленими емаллю.

■ Галицько-Волинський літопис

Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є Галицько-Волинський літопис. На відміну від інших подібних пам'яток, він не поділяється на датовані літописні записи, а містить оповіді-повіді про воєнні походи та інші події.

Літопис складається з двох частин. У першій ідеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кінця 50-х років XIII ст. Вона є, власне, життєписом князя Данила Романовича. З яскравими деталями й подробицями літописець розповів про сумну долю малолітніх синів князя Романа, боротьбу Данила Романовича проти синів новгород-сіверського князя Ігоря й княгині Ярославни, дочки Ярослава Осмомисла, про утвердження Данила в Галичі. Драматичною є оповідь про боротьбу Данила Романовича за батьківський стіл із місцевим боярством, польськими та угорськими володарями. Данила оспівано як «доброго, хороброго й мудрого князя, славу якого можна порівняти зі славою Святослава Ігоровича та Володимира Великого».

Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній ідеться про події від середини до кінця XIII ст. Як вважають дослідники, цю частину літопису створено при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.



1. Які риси вдачі князя викликають захват у літописця? **2.** Пригадайте фрагменти з літопису про військову звитягу та дипломатичний хист князя-короля Данила Романовича. Чи відрізняються оцінки Володимира Васильковича й Данила Романовича? **3.** Чи можна твердити, що описані князі постають в уяві літописців як ідеальні володарі?

«Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лица гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Говорив він ясно словами зі Святих книг, тому що був філософ великий. І ловець він був умілий і хоробрий. Був він кроткий, смиренний, незлобливий, справедливий, не загребущий, не лживий, злодійство ненавидів, а пиття не пив хмільного зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній, і страху Божого сповнений. Особливо ж старався він про милостиню і про монастирі подбати, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив. На весь бо церковний чин і на церковників одкрив був йому Бог серце й очі, і не затьмарював він ума свого п'янством, і кормителем він був ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому стану він яко улюблений отець був».

Галицько-Волинський літопис

ДИЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ Автор Галицько-Волинського літопису часто звертається до народної творчості. Дуже яскравим є переказ легенди про євшан-зілля. Розгромлений Володимиром Мономахом половецький хан Отрок опинився «за Обезами» – на Кавказі. Після смерті київського князя ханів брат Сирчан послав співця, щоб він своїми



піснями нагадав Отрокові про рідний степ і той повернувся додому й очолив половецьке військо. Проте пісні не зачепили душі Отрока, не викликали жодних почуттів і спогадів. І тільки вдихнувши запах євшан-зілля (полину), Отрок зі сльозами мовив: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути».

← Сторінка з Галицько-Волинського літопису

■ Особливості архітектури Галицько-Волинського князівства



↑ Керамічна плитка з рельєфом грифона з підлоги Успенського собору в Галичі. Середина XII ст.



↑ Успенський собор у Галичі. Національний заповідник «Давній Галич» (с. Кринос Галицького району, Івано-Франківська обл.). Макет-реконструкція

Архітектура Галицько-Волинського князівства мала певні особливості. Якщо на землях Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, то в Галицькій землі спиралися на здобутки романської архітектури, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі. Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого матеріалу – вапняку, брили якого старанно обтесували. Вапнякові блоки укладали на тонкі шари вапняного розчину.

Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь. Стіни й підлогу прикрашала керамічна рельєфна плитка із зображенням грифонів, орлів, рослинним і геометричним орнаментом тощо.

Розквіт архітектури Галицької землі припав на XII ст. – добу князювання Ростиславовичів. У стольних містах тоді з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди.

Найвідомішою тогочасною пам'яткою є грандіозний Успенський собор у Галичі, збудований у середині XII ст. Фундамент його було відкрито в 30-х роках XX ст. То був білокам'яний, оточений галереями храм, прикрашений фігурним та орнаментальним різьбленням. Величний собор, трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства



↑ Церква Святого Пантелеймона (нині – с. Шевченкове поблизу Галича). Сучасне фото

ють на те, що фундатором храму був князь Роман Мстиславович.

Найдавнішим зі збережених тогочасних храмів Волині є Успенський (Мстиславів) собор у Володимирі (Волинська обл.). Це хрестово-банний одноверхий храм, подібний до будівель Києва й Чернігова XII ст. (взірцем, за яким його збудовано, була Успенська соборна церква Києво-Печерського монастиря), проте стіни й стовпи собору тонші, пропорції інші. Храм звели з волі князя Мстислава Ізяславовича, батька Романа Мстиславовича. 1160 р. храм освячено. У 70–80-х роках XIII ст. храмом опікувався князь Володимир Василькович. У цьому ж храмі князь був похований.

У XIII ст. на Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд – кам'яні оборонні вежі (за походженням і типом – західноєвропейський донжон). Волинські донжони започаткували традицію спорудження багатобаштових оборонних

та її володаря Ярослава Осмомисла. У соборі під час розкопок фундаменту виявили саркофаг самого князя.

Єдиною тогочасною спорудою, що збереглася до наших днів, є церква Святого Пантелеймона в с. Шевченкове поблизу сучасного Галича. У первісному вигляді це був храм, складений із блоків світло-жовтого каменю. Єдиною зовнішньою оздобою стін була старанно виконана кам'яна кладка. Церкву збудовано близько 1200 р. Графіті на фасадах будівлі, досліджені на початку XX ст., вказу-



↑ Успенський (Мстиславів) собор у Володимирі (Волинська обл.). Сучасне фото



← Вежа в Кам'янці (нині Білорусь), споруджена за князя Володимира Васильковича. Сучасне фото

→ Вежа в Стовпі (нині Польща), споруджена в 40-ві роки XIII ст. за Данила Романовича. Сучасне фото



комплексів України за європейськими зразками. До нашого часу збереглися вежі поблизу м. Холма (в селі Стови на території сучасної Польщі) та в Кам'янці (нині Білорусь). За призначенням вежі були сторожовими, проте їх використовували й для ведення далекого бою з широким радіусом обстрілу. Окремі яруси та приміщення правили за житло. Квадратна у плані вежа в Стовпі є унікальною, адже на її горішньому, п'ятому, ярусі розташовано каплицю.



1. Які слова літописця свідчать про діяльність Данила Романовича в розбудові собору? **2.** Чому князь так ревно дбав про мистецьке оздоблення храмів у Холмі? **3.** Що має спільного і чим відрізняється архітектура Галичини й Волині та інших українських земель у XII–XIII ст.? **4.** Які факти свідчать про вплив європейської архітектури?

«Збудував Данило церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; у кожному куті – арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами); при вході до вівтаря стояли два стовпи із цілого каменю, а над ними склепіння і баня, прикрашена золотими зірками на лазурі. Підлога ж усередині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені були умільцем Авдієм... Данило прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші було відлито тут...».

Галицько-Волинський літопис

■ Пам'ятки образотворчого мистецтва доби Галицько-Волинської держави



Поміркуйте про спільні й відмінні риси в малярстві доби Галицько-Волинської держави та попередніх часів.

За доби роздробленості та монгольського лихоліття зв'язки руського іконопису з візантійською традицією почали слабнути. Руські художники, не відкидаючи візантійських канонів, дедалі впевненіше творили власну іконописну школу. Окрім Києва, іконописне малярство активно розвивалося в Галичині й на Волині, де виникли мистецькі осередки. Тому не дивно, що більшість пам'яток, які дійшли до нас, походять саме звідти.

Як ви вже знаєте, перші ікони привозили на Русь із Візантії.

Восени 2000 р. у Луцьку було знайдено шедевр константинопольського малярства XII ст. – ікону Богородиці. На думку дослідників, ікона потрапила до Холма в період заснування й розбудови міста в 40-х роках XIII ст. за князя Данила Романовича. Від XVI ст. відома як Холмська ікона Богородиці. Її



↑ Холмська ікона Богородиці. XII ст.



← Дорогобузька ікона Богородиці. XIII ст. Виявлена у 80-х роках XX ст. в церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобужі на Рівненщині

виконано на трьох кипарисових дошках. Чудотворна ікона Божої Матері Холмської – найдосконаліша за мистецьким рівнем візантійська ікона константинопольської школи, збережена в Україні.

Найвидатнішою та найхарактернішою пам'яткою малярської культури Галицько-Волинського князівства є Дорогобузька ікона Богородиці, створена в останній третині XIII ст. на Волині. Майстер, автор цієї ікони, був добре обізнаний як із сучасною йому технікою іконопису, так і з візантійською традицією. Монументальні розміри (збереглися лише фігури Богородиці та Христа) вказують, що це була ікона заввишки до 1,5 м.

Продовженням малярської традиції Дорогобузької ікони є збережені в церкві Параскеви в Даляві на Лемківщині (нині Польща) постаті архангелів Михаїла та Гавриїла. Далявських архангелів датують першою половиною XIV ст. і відносять до перемишльського мистецького осередку. Особливістю цих ікон є зображення постатей на повний зріст (знизу зображення втрачено) – риса, не притаманна візантійському мистецтву, з яким споріднена культура Русі-України.



← Архангели Михаїл та Гавриїл. Церква Святої Великомучениці Параскеви в Даляві (нині територія Польщі). Перша половина XIV ст.

Найвизначнішими зразками галицько-волинського книжкового малярства XIII ст. є мініатюри перемишльського архієрейського служебника та Оршанського Євангелія.

→ Святий Іоанн Златоуст. Мініатюра з перемишльського архієрейського служебника. Між 1220 і 1225 рр.



ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Культура Галицько-Волинського князівства мала певні відмінності від культури Русі доби розквіту. На це вплинуло кілька факторів: близькість королівства Руського до країн Центральної та Західної Європи, які так чи інакше впливали на розвиток наших земель, і постійна монгольська загроза, яка змушувала дбати про оборону територій.
- Безцінними пам'ятками часів Галицько-Волинської держави є берестяні грамоти, які свідчать про поширення писемності серед різних верств суспільства.
- Серед літературних пам'яток королівства Руського найвідоміша – Галицько-Волинський літопис. На відміну від решти пам'яток, він не викладає події у вигляді хронологічного переліку, а подає їх як повісті-оповіді. Літопис складається з двох окремих частин, що описують життя Данила Романовича і його батька Романа Мстиславовича.
- Серед архітектурних пам'яток королівства Руського найкраще збереглися храмові споруди, у стилі яких відчуваються впливи Візантії і країн Центральної Європи. Особливими будівлями тих часів залишаються оборонні вежі – донжони, будівництво яких пов'язане з потребою в захисті наших територій від нападів монголів.
- Пам'ятки образотворчого мистецтва доби – ікони й книжкові мініатюри із богослужбових книг. Збережені ікони Галицько-Волинської держави виконані як у візантійській традиції, так із запозиченням європейських рис малярства.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Створення Галицько-Волинського літопису, спорудження Софійського собору в Києві, будівництво Успенського собору в Галичі.
2. Виберіть із переліку пам'ятки, які було створено за часів Данила Романовича.
Десятинна церква в Києві, собор Іоанна Златоуста в Холмі, церква Св. Пантелеймона в Галичі, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, перша частина Галицько-Волинського літопису.
3. Яка з ікон часів Галицько-Волинської держави найбільше нагадує ікони Русі-України?
Ікона Вишгородської Богоматері, ікона Холмської Богоматері, ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ Про який рівень розвитку освіченості серед населення королівства Руського свідчать берестяні грамоти? ♦ Які особливості Галицько-Волинського літопису? ♦ Які пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва створено на теренах Галицько-Волинської держави? Які з них збереглися до сьогодні? ♦ Чим галицька архітектура відрізнялася від архітектури в інших землях Русі? Із чим це було пов'язане?
5. Чому більшість тогочасних митців були ченцями? Яку роль відігравала церква в тогочасному суспільстві? Відповідь обґрунтуйте.
6. Поміркуйте, які риси об'єднують і відрізняють освіту, літописання, архітектуру, образотворче мистецтво Галицько-Волинської держави та Русі-України доби розквіту.

Перевірте, чого навчилися з теми

1. Описуючи битву на річці Калці, літописець зазначає, що Данило Романович «поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ». Спростуйте або підтвердьте повідомлення літописця, якщо відомо, що Данилові було чотири роки, коли помер його батько. Обчислення позначте на лінії часу.

2. Виберіть із наведеного переліку поняття й терміни, які є обов'язковими в розповіді про монгольську навалу на руські землі.

Баскаки, данина, мозаїка, монастир, орда, улус, фреска, християнство, ярлик.

Дайте визначення цим поняттям.

3. Роздивіться ілюстрації. Які події доби зображено на них? Назвіть події, що передували зображеним. Уявіть, що ви як редактор інтернет-сайту з історії України XIII ст. отримали доручення написати пояснення до малюнків. Які історичні джерела ви б використали, які підписи дібрали б до ілюстрацій?



4. Заповніть у зошиті таблицю «Володарі Галицько-Волинської держави».

Князь / роки правління	Стислі біографічні відомості	Заходи, спрямовані на зміцнення князівської влади	Відносини з іншими державами	Підсумки правління

5. Визначте назви, стиль, мету і місце створення пам'яток, зображених на фото. Які культурні традиції вплинули на їхню появу?



1



2



3



4



5

6. За датою і місцем установіть події з історії Галицько-Волинської держави. Визначте причинно-наслідковий зв'язок між ними.

Причина Подія Наслідок

→ → →

1199 р., –
1223 р., р. Калка –
1238 р., м. Дорогочин –
1253 р., м. Дорогочин –
1340 р. –

7. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Установіть хронологічну послідовність описаних подій.

А. *«По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих... велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, Данило, чотирьох літ, а другий, Василько, двох літ».*

Б. *«Тоді ж приїхала Анна, велика княгиня Романова, побачити сина свого рідного Данила. Тоді ж бояри володимирські й галицькі, і воеводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці приснодіви Марії. Так що король Андрій не забув своєї ранішої приязні, що її він мав до брата свого, великого князя Романа. Данило ж, який став княжити в Галичі, був такий малий, що й матері своєї не впізнав...».*

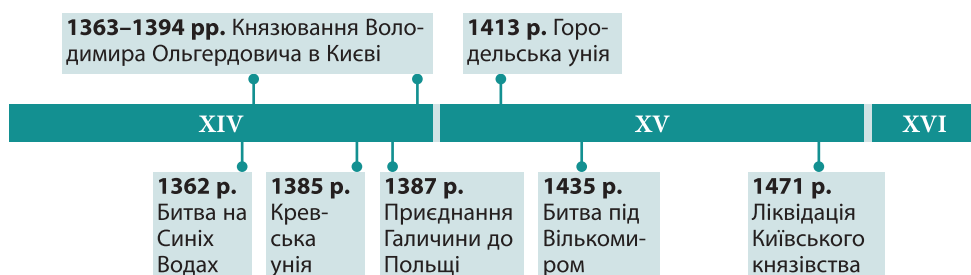
В. *«На річці Калці татари встріли їх, війська половецькі й руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружійтесь!» Мстислав же [Романович] і другий Мстислав [Святославович] сиділи у стані, не знаючи цього, тому що Мстислав Мстиславович їм обом [нічого] не сказав – через зависть, бо велика незгода була межі ними... І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи».*

Г. *«Приїшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...».*

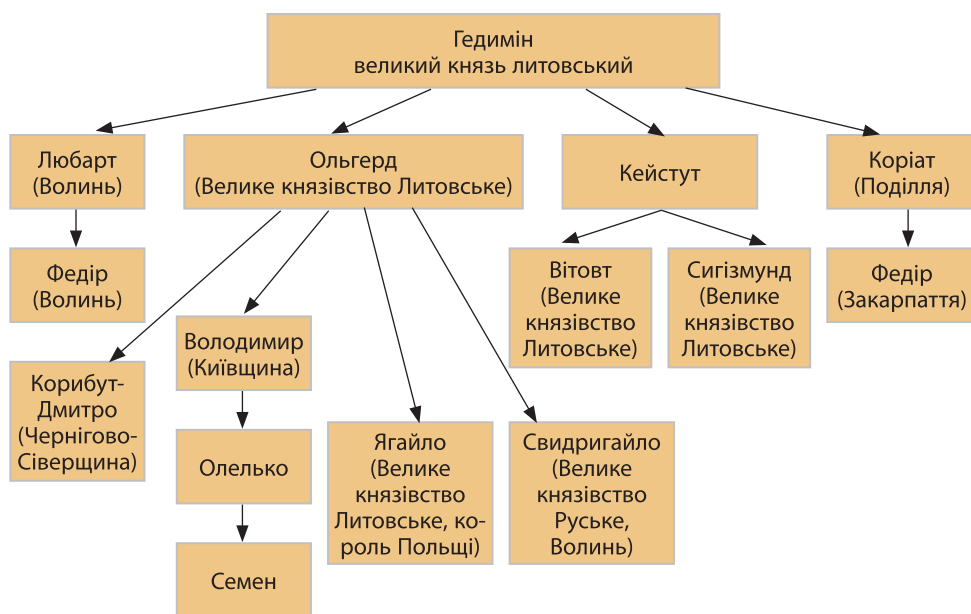
Д. *«...І поставив Батий піроки під город коло воріт Лядських, і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був».*

Е. *«О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!»*

Є. *«Став цей князь розмножати число латинників і їх віру», «принаджував з різних країв католицьких священників і богословів, бажаючи зацелити їхню віру в русинів...».*



§ 18 Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського



Роздивіться карту на с. 138. Дайте відповіді на запитання.

1. Порівняйте межі розселення українців у XV ст. із сучасними кордонами України. **2.** Визначте українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського наприкінці XIV ст. **3.** З якими державами межувало Велике князівство Литовське на заході та півдні? **4.** У складі яких держав перебували Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Буковина, Закарпаття?



↑ Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV – XV ст.)

Включення Галичини до складу Королівства Польського

У 1349 р. за землі Галичини розгорілася справжня війна. Польський король Казимир III за підтримки племінника, угорського короля Людовика, захопив Галичину й частину Волині і приєднав їх до Польської держави. Казимир III не мав спадкоємця, тому після його смерті польську корону, а разом із нею і загарбані українські землі отримав угорський король Людовик. З 1372 р. Галичиною управляв його родич, сілезький князь Владислав Опольський, який називав себе «господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержавцем».

У 1387 р. молодий польський король Ягайло, зять Людовика Угорського, вигнав угорців із Галичини і приєднав ці землі до Польщі.



Прочитайте уривок із джерела і дайте відповіді на запитання.

1. Чим церква виправдовує військовий похід польського короля на Галичину?
2. У чому, на вашу думку, полягала справжня мета польської агресії?
3. Поміркуйте, чому Казимир III відмовився від угоди з Дмитром Дедьком. Як до цього поставилася церква?

«Із поданого до нас прохання цього короля (Казимира III, 1341) ми довідалися, що коли схизматський (православний) народ русинів за допомогою отрути вбив (Юрія II) Болеслава, князя Русі..., король, вражений цим злочиним і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав зі своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди... Король уклав договір із цим старостою (Дмитром Дедьком), який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом усі їхні обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він тим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. Ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту».

Із листа папи Бенедикта XII до краківського римо-католицького єпископа. 1341 р.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ У Королівстві Польському найбільшими адміністративно-територіальними одиницями були воєводства. Приєднавши Галичину, Західне Поділля й частину Волині до Польщі, король Ягайло в 1434 р. перетворив Галицьке князівство на Руське воєводство з центром у Львові. На Західному Поділлі постало Подільське воєводство з центром у Кам'янці, а згодом Белзьке з центром у Белзі. Заміна традиційного українського адміністративно-територіального поділу польським мала сприяти колонізації українських земель.

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського

Якщо за землі Галичини й частково Волині литовські князі безперервно воювали з польським та угорським королями, то решту українських теренів вони змогли приєднати до своїх володінь значно меншими зусиллями. Першою опинилася під владою литовської династії Волинь, яка після смерті Юрія II Болеслава увійшла до володінь Любарта Гедиміновича. Більшість українських зе-

мель приєднано до Великого князівства Литовського за Ольгерда Гедиміновича. Джерела свідчать, що не пізніше 60-х років XIV ст. під контроль Вільна – столиці Литовського князівства – перейшли Київщина з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщина й Східне Поділля. Утвердженню влади великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича сприяла перемога литовсько-українського війська над ординцями **1362 р.** у битві на Синіх Водах (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу).



↑ Князь Данило Острозький у битві на Синіх Водах. 1362 р.
Художник А. Орльонов. 2012 р.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДОК
<ul style="list-style-type: none"> • прагнення Великого князівства Литовського розширити території за рахунок приєднання земель Русі-України 	<p>1362 р. – битва на Синіх Водах</p>	<ul style="list-style-type: none"> • підірив могутності Золотої Орди • звільнення українських земель (Київщини, Чернігівщини, Поділля) з-під монгольського ярма • утвердження литовської династії Гедиміновичів на теренах України • відновлення економіки, культури, релігії на землях Русі-України

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Мамай – воєначальник Золотої Орди, хоча й не був нащадком Чингісхана, змагався за владу зброєю та інтригами. Ольгерд скористався з того, що кримський правитель Мамай під час битви на Синіх Водах вирушив походом на Волгу і відрізав улуси, розташовані на українських теренах, від центру Золотої Орди. Відтак монгольські хани залишилися сам-на-сам із литовсько-українським військом Ольгерда. Після смерті Мамаю його нащадки перейшли на службу до великого князя литовського Вітовта, отримавши в наділ місто Глинськ під нинішньою Полтавою. В українській традиції здавна існують легенди і перекази про козака Мамаю, образ якого, на думку вчених, міг бути взятий з реального історичного діяча – монгольського хана Мамаю.



↑ Темник Мамай

Тогочасну Литовську державу – Велике князівство Литовське – не дарма називали також Литовсько-Руською державою.

Приєднання земель Русі-України перетворило Литовське князівство на велику державу. На кінець XIV ст. вона становила федерацію земель-князівств, серед яких – Київське, Новгород-Сіверське, Волинське, Подільське. Кожним із них, як і колись, правив удільний князь, щоправда, тепер не з руської династії Рюриковичів, а з литовської – Гедиміновичів. Київським і новгород-сіверським володарями, зокрема, стали сини великого князя – Володимир і Дмитро-Корбут Ольгердовичі. На Волині княжив молодший брат Ольгерда Любарт, а після нього – Любартів син Федір, на Поділлі володарювали племінники Ольгерда – князі Коріатовичі.

Утім, нові правителі швидко переймали місцеві традиції, лише формально залишаючись представниками литовської династії. У своїх володіннях вони почувалися цілком самостійними. Їхня залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини, визнанням литовської зверхності та потребою надавати збройну допомогу.

■ Суспільно-політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського

Українці й білоруси, які становили більшість населення держави, справляли на литовців помітний вплив. Литовці, зокрема, переймали від місцевого населення військову організацію та способи оборони, особливості зведення фортець, традиції господарювання й володарювання. Поширеною поміж литовської знаті стала й «руська віра» – так називали в Литві православне християнство. Руська мова стала мовою великокняжого двору й державної канцелярії. Тому литовську владу руське населення не сприймало

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Ольгерд Гедимінович (близько 1296 – 1377) – великий князь литовський. Після смерті батька усунув від правління Литвою свого брата Явнута, ставши великим князем литовським. Державними справами займався спільно з братом Кейстутом. Здійснив успішний похід проти ординців у Південній Україні, розбив монгольське військо на Синіх Водах (1362).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Володимир Ольгердович (1331 – після 1398) – князь київський (1362–1394). Унаслідок успішних військових операцій відтіснив ординців до узбережжя Чорного й Азовського морів. Це сприяло відродженню занепакої Київщини. Карбував власну монету. Іменував себе «з Божої ласки князем київським».

як чужу. Закріпленню руського впливу сприяли шлюби литовських князів із руськими князівнами. Тож назва «Литовсько-Руська держава» відбиває умови тогочасного життя.

Але найістотношою особливістю перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського було те, що місцева українська знать мала право обіймати найвищі адміністративні посади. Руські князі й бояри ставали на службу до великого князя литовського. Це давало їм право закріпити за собою їхні родові землі. На місцях залишалася вся попередня система управління. У тогочасних джерелах цей принцип сформульований так: «Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо». Аж до кінця XIV ст. на наших землях існували великі та малі удільні князівства.

■ Кревська унія та її наслідки для українських земель

Зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського почалися з приходом до влади Ягайла Ольгердовича.

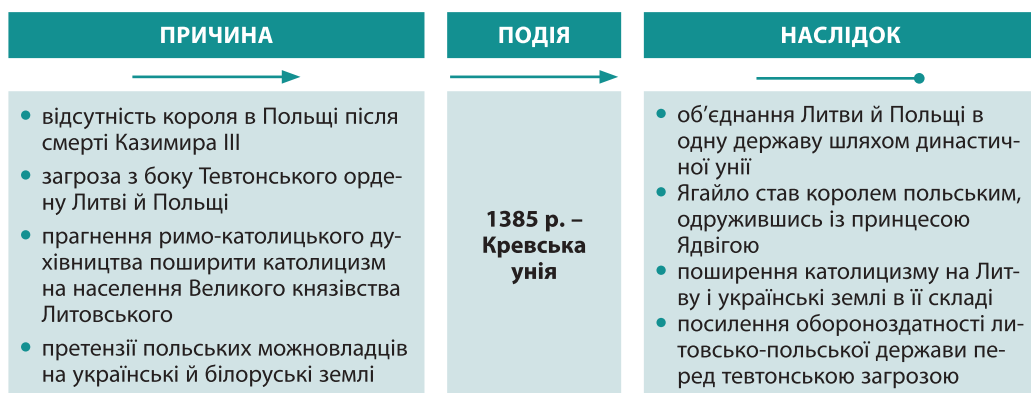
У XIV ст. Польща й Литва зазнавали дедалі більшого тиску з боку Тевтонського чернечо-рицарського ордену. Від початку століття тевтонці здійснили на Литву понад сотню воєнних походів.

Щоб забезпечити обидві держави від загрози загарбання, польські можновладці запропонували Ягайлу одружитися з принцесою Ядвігою і стати їхнім королем: «Почали ляхи слати з Кракова., аби прийняв хрещення старого Риму (вихрестився на католика), й узяв за дружину в них королівну Ядвігу, і став би в них королем у Кракові й на всій Лядській землі».

Ягайло погодився, і між Литвою та Польщею в **1385 р.** в м. Крево (нині територія Білорусі) було укладено державно-політичний союз, відомий в історії під назвою **Кревської унії**. Угода між литовською та польською знаттю передбачала перехід у католицтво Ягайла, його родичів і всіх нехрещених литовців, одруження Ягайла з Ядвігою і приєднання Великого князівства Литовського до Польської держави.

СЛОВНИЧОК

Політична унія – об'єднання держав, часто під короною єдиного монарха; назва міжнародних політичних союзів.





↑ Король Ягайло (Владислав) Ольгердович. Художник Я. Матейко



↑ Сторінка з текстом Кревської унії



↑ Королева Ядвіґа. Художник Я. Матейко

У лютому 1386 р. Ягайло прийняв католицизм, узявши ім'я Владислав, одружився з Ядвіґою і став польським королем. Незабаром до католицизму було прилучено й Литву. Литовських бояр-католиків урівняли в правах із поляками. Щоправда, втілити до кінця угоду, укладену в Крево, аби «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської», Ягайло не зміг. Йому на заваді став затятий прихильник державного відродження Литви – двоюрідний брат Вітовт Кейстутович. За Острівською угодою 1392 р. Ягайло мав повернути Вітовтові всі батьківські землі (передовсім Троцьке князівство) і визнати його пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського. Вітовтові мали підкорюватися всі удільні князі. Натомість Вітовт визнав себе васалом польського короля.



Прочитайте уривки з джерел. Виконайте завдання й дайте відповіді на запитання. **1.** Скориставшись текстом підручника, поясніть, про що йдеться в уривках із джерел. **2.** Якими роками датуються події, описані в уривках із джерел? **3.** Які наслідки для українських земель мали описані події?

«Ольгерд... пішов у похід у Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини князя Коріата, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками на чолі, поділену на три загони».

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Вітовт (близько 1350 – 1430) – великий князь литовський (1392–1430). Син великого литовського князя Кейстута, онук Гедиміна. Після Кревської унії очолив рух за політичну самостійність Великого князівства Литовського, став його правителем. Вдався до централізації управління, зміцнив боярство, створив литовську грошову систему, сприяв заселенню й освоєнню українських земель. У зовнішній політиці маневрував між Польщею, Тевтонським орденом, Московією, Золотою Ордою. Здійснив успішні походи на ординське Приазов'я і Крим, а також на чорноморське узбережжя. Брав участь у переможній Грюнвальдській битві. Литовці вважають його національним героєм.

«Поляки зібрали сейм... і на тому сеймі вирішили узяти собі государем на королівство великого князя Ягайла за тієї умови, якби він захотів охреститися у віру християнську закону римського і з королевою їх Ядвігою одружитися».

■ Велике князівство Литовське за правління Вітовта

За правління **Вітовта** (1392–1430) чимало литовських князів, які мали уділи в Русі-Україні, втратили володіння. Ви вже знаєте, що місцеві князі почувалися в українських землях цілком самостійними володарями. Натомість Вітовт прагнув зосередити владу у своїх руках і підкорити удільних князів і докладав усіх зусиль, щоб ліквідувати найбільші князівства. Протягом 1393–1395 рр. були позбавлені уділів Дмитро Корибут у Новгороді-Сіверському, Федір Кориатович на Поділлі та Володимир Ольгердович у Києві.

Авторитет Вітовта помітно зріс після **Грюнвальдської битви 1410 р.**, у якій польсько-литовсько-руське військо завдало нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

На картині Яна Матейка, відомого польського художника, зображена Грюнвальдська битва 1410 р. між рицарями Тевтонського ордену та об'єднаним військом Королівства Польського, Великого князівства Литовського, чеських найманців, татар Джелал ад-Діна. Картина ця колосальна: ширина її – 887 см, а висота – 426 см. У центрі полотна художник помістив князя Вітовта – найбільш рухливого і звитяжного воїна. Король Ягайло як головний полководець спостерігав за битвою з пагорба – тож він знаходиться з правого боку картини, неподалік центру. Правіше від Вітовта художник зобразив Яна Жижку (воїн у кольчuzі з мечем) – національного чеського героя, який у бою втратив око.



↑ Битва під Грюнвальдом. Художник Я. Матейко. 1878 р.

СЛОВНИЧОК

Сейм – найвищий законодавчий орган (парламент) Королівства Польського і Великого князівства Литовського, до якого входили представники різних верств суспільства (магнати, шляхта, духівництво). До повноважень сейму належало затвердження важливих державно-політичних актів (законів).

У **1413 р.** у замку Городло на р. Західний Буг на спільному польсько-литовському **сеймі** Ягайло та Вітовт уклали чергову унію – **Городельську**. Угода ще раз підтверджувала польсько-литовське об'єднання в одну державу «на вічні часи» та водночас проголошувала збереження великокнязівського столу в Литві. Вітовта було визнано довічним володарем Литви під зверхністю польського короля. Унія також передбачала **уніфікацію** адміністративно-територіального устрою Ве-

ликого князівства Литовського на взірць Королівства Польського. Спеціальні статті унії передбачали призначення на найвищі посади в Литві тільки литовців-католиків.

СЛОВНИЧОК

Уніфікація – зведення чогонебудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів.



1. Уважно роздивіться картину А. Орльонова «З'їзд європейських монархів у Луцьку. 1429 р.». Як ви гадаєте, де на ілюстрації зображений князь Вітовт? Представники яких верств суспільства присутні на зустрічі з князем? **2.** Чому, на вашу думку, з'їзд монархів відбувся в Луцьку? **3.** Поміркуйте, які питання мали обговорювати монархи на з'їзді.



↑ З'їзд європейських монархів у Луцьку. 1429 р. Художник А. Орльонов. 2016 р.

У січні 1429 р. в Луцьку відбувся з'їзд європейських монархів. До Луцького замку великого князя литовського Вітовта тоді прибули: імператор Священної Римської імперії король Сигізмунд, король польський Ягайло, данський король, великий князь московський, а також посол Папи Римського. На з'їзді було заявлено про коронацію Вітовта, проте корона, яку везли, зникла, а сам володар Литовсько-Руської держави 1430 р. раптово помер.

■ Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського в 30–70-х роках XV ст.

Після смерті Вітовта 1430 р. великим князем литовським проголосили князя Свидригайла Ольгердовича. Його політика була спрямована на розрив унії з Польщею і здобуття Великим князівством Литовським незалежності. Це викликало невдоволення литовців, і за підтримки Польщі великим князем литовським 1432 р. було проголошено брата Вітовта – Сигізмунда. Усунення Свидригайла від влади обурило прихильників князя. Вони відмовилися визнавати владу Сигізмунда, який відновив унію з Польщею.



← Свидригайло. Гравюра з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії». 1578 р.

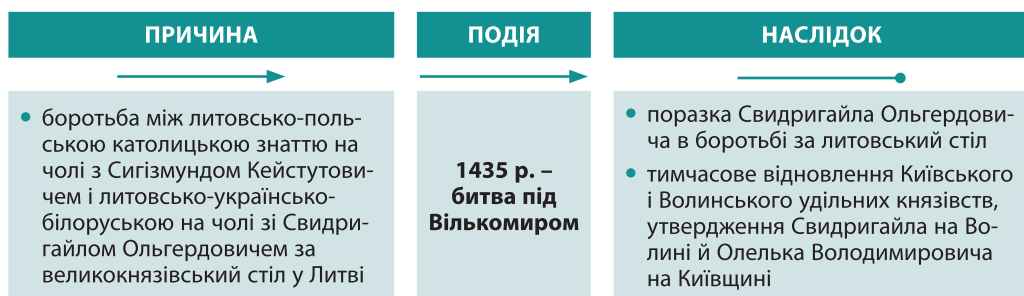
За словами літописця, «князі руські й бояри посадили князя Свидригайла на Велике княжіння (князівство) Руське». Протягом кількох наступних років польські, а також литовські можновладці, які орієнтувалися на Польщу, намагалися силою зброї скорити Свидригайла й повернути руські землі під владу великого князя литовського. Подією, що визначила долю повстання, стала битва під Вількомиром (нині м. Укмерге в Литві) у 1435 р. Свидригайло зазнав поразки. Проте литовські можновладці мушили відновити удільні Київське й Волинське князівства. Київським князем став Олелько (Олександр), син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича, волинським – Свидригайло.

Однак зміцнення українських князівств заважало Литві й Польщі. Саме тому відновлені князівства незабаром ліквідували (Волинське – 1452 р., по смерті Свидригайла, а Київське – 1471 р., по смерті Семена Олельковича). Землі передали литовським намісникам.

Незначна частина української еліти на чолі з князем Михайлом Глинським у 1508 р. підняла повстання. Вони прагнули відновлення українських удільних князівств, однак зазнали поразки. Відтоді українські князі та бояри дедалі більше стали відходити від політичної діяльності.



Роздивіться карту на с. 138. **1.** Які землі Великого князівства Литовського визнали владу Свидригайла Ольгердовича, увійшовши до Великого князівства Руського 1432–1435 рр.? **2.** Які удільні князівства Великого князівства Литовського були на наших теренах наприкінці XIV ст., які – у середині XV ст.? **3.** На які землі в середині XV ст. поширювалася влада Олельковичів? **4.** Які українські землі перебували у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського на кінець XV ст.?





1. Прочитайте уривок із джерела. Як сприйняли кияни призначення воєводу в Києві Мартина Гаштовта? Чому? Чим закінчилося протистояння? 2. Роздивіться картину-реконструкцію. Де на малюнку зображений новий київський очільник? Пригадайте з попередніх уроків, як забудовувалися середньовічні міста Русі-України. У якій частині міста відбуваються події, відображені на малюнку?



↑ Кияни не пускають до Києва Мартина Гаштовта. Реконструкція

«Упокоївся Семен Оленькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи припинити існування князівства Київського, не посадив уже там Семенового сина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи».

Додаток до Іпатіївського літопису

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Після смерті останнього князя королівства Руського Юрія II Болеслава розгорілася боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною за галицько-волинську спадщину. На Волині утвердився литовський князь Любарт.
- Литовсько-польсько-угорське протистояння за Галицькі землі завершилося приєднанням Галичини до Польської Корони. Після Кревської унії король Ягайло приєднав Галичину, Західну Волинь (Белз), а згодом і Західне Поділля до Польщі й запровадив там воєводства.
- Позбутися залежності від Золотої Орди на більшості українських земель вдалося завдяки політиці Ольгерда Гедиміновича. Він переміг ординську армію в битві на Синіх Водах і включив Київщину, Переяславщину, Чернігово-Сіверщину до складу Литви.
- Литовські князі не порушували на українських землях руські традиції, а литовці запозичували руську мову, віру, закони, військову організацію. Українські удільні князі залишилися при своїх володіннях, визнавши себе васалами Литви.
- Утвердившись на литовському столі, князь Ягайло прийняв пропозицію від польських можновладців стати королем польським, одружившись із принцесою Ядвігою. Було укладено Кревську унію, що передбачала династичне об'єднання Литви й Польщі.
- Прихильник незалежності Литви від Польщі – князь Вітовт Кейстутович, став пожиттєвим князем Литви. На українських землях Вітовт ліквідував удільні князівства, позбавляв колишніх князів їхніх володінь та підпорядковував українські землі литовцям-католикам.

- Після смерті князя Вітовта спалахнула боротьба за литовський престол. Свидригайла підтримувала українсько-литовсько-білоруська православна знать, а Сигізмунда – литовці й поляки-католики. У результаті литовський стіл отримав Сигізмунд, литовська знать мусила піти на поступки українцям і відновити Київське і Волинське удільні князівства. Проте до кінця XV ст. українські князівства були ліквідовані.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Остаточна ліквідація Київського удільного князівства; Кревська унія; правління в Київському князівстві Володимира Ольгердовича.

2. Заповніть у зошиті таблицю. Впишіть назву кожної української землі у графу з назвою держави, до якої вона входила наприкінці XIV ст.

Галичина, Західна Волинь, Київщина, Поділля, Східна Волинь, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина.

Велике князівство Литовське	Королівство Польське

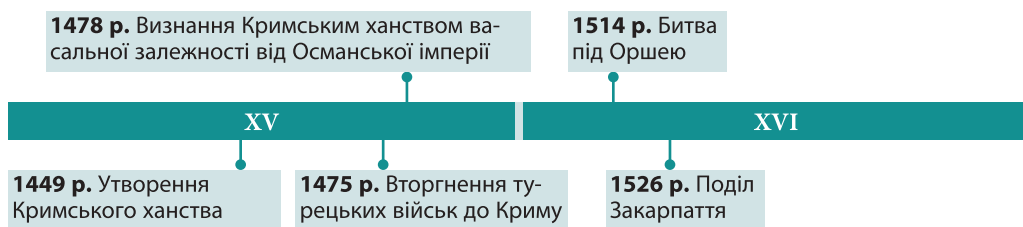
3. Які уривки з тогочасних джерел стосуються перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського?

«Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо...», «І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його...», «Нині сидить на колінах і холопом себе називає! О, лиха ти, честь татарська!», «У Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи...», «Навік приєднати усі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської».

4. Дайте відповіді на запитання.

♦ У чому полягали особливості перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського? ♦ Чому князювання Володимира Ольгердовича сучасники сприймали як продовження традицій державного ладу Русі? ♦ Які події спричинили Кревську унію? Що вона передбачала? ♦ Якою була реакція прихильників ідеї незалежної Литви на угоду в Крево? ♦ Якими були наслідки політики великого князя литовського Вітовта щодо українських земель? ♦ Чим спричинений виступ литовсько-руської знаті на чолі з князем Свидригайлом? Як він відбувався, які мав наслідки?

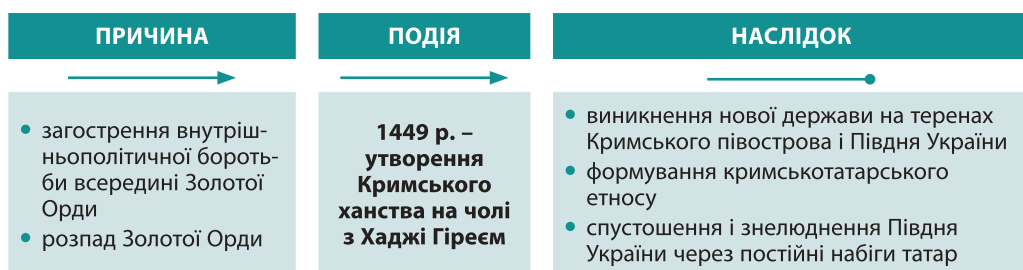
5. Чи вважаєте ви правильною поширену в історичній літературі назву «Литовсько-Руська держава»? Відповідь аргументуйте.
6. Чи слухна думка дослідників, які називали часи в історії України після занепаду Галицько-Волинської держави «темними віками» – періодом цілковитого занепаду, втрати державницьких традицій? Своє міркування аргументуйте історичними фактами.
7. Використовуючи додаткову літературу та матеріали з інтернет-ресурсів, знайдіть легенди й перекази про козака Мамаю. Поміркуйте, чи міг образ легендарного козака бути «списаний» з реальної історичної особистості. Відповідь аргументуйте.



§ 19 Крим та українське Причорномор'я. Українські землі у складі Угорщини, Молдови та Московії



Роздивіться карту на с. 138. **1.** Де були розташовані генуезькі колонії в Криму? Території яких держав захопила Османська імперія в 1475 р.? **2.** Які території належали Кримському ханству наприкінці XV ст.? **3.** З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні? **4.** У складі яких держав перебували Закарпаття та Буковина?



■ Утворення Кримського ханства

СЛОВНИЧОК

Кримські татари – східноєвропейський тюркський народ, що історично сформувався в Криму.

Ви вже знаєте, що Кримський півострів, степи Причорномор'я та Приазов'я були здавна заселені. Особливо приваблювали вони кочовиків. Перед монгольською навалю причорноморські степи належали тюркомовним половцям. Підкоривши їх, монгольські хани приєднали половецькі землі до своїх володінь. Степ став ординською землею, або Татарією, як казали наші предки. Відтак тюркомовне населення Причорномор'я та Криму стали називати **татарами** за іменем завойовників.

У XV ст. в Золотій Орді посилилася боротьба за владу. З 1430 р. володарі Кримського улусу також прагнули одноосібного володарювання. Доля усміхнулася Хаджі Гірею, який у **1449 р.** проголосив себе незалежним правителем Криму.

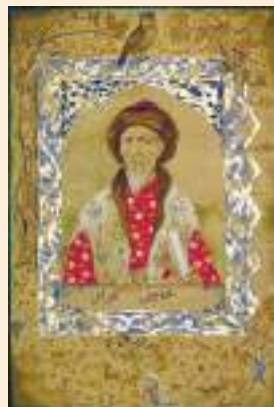
Кримське ханство проіснувало до **1783 р.** Влада кримського хана поширювалася на землі півострова, а також на Північне Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання. Спочатку столицею ханства було м. Крим, або Солхат (нині місто Новий Крим), а від 1532 р. – м. Бахчисарай.

■ Суспільний, державний, господарський лад і культура Кримського ханства

Главою держави був **хан**. Престол, за традицією, успадковував найстарший у роді – брат хана або старший син. Ханом міг бути тільки представник роду Гіреїв. Зійшовши на престол, хан карбував монети із власним ім'ям і **тамгою** (гербом).

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ **Тамга** – родовий знак династії Гіреїв. Починаючи з Хаджі Гірея, цей знак був символом влади кримських ханів. Нині тамга є гербом кримськотатарського народу. Існує кілька версій тлумачення символіки тамги. За однією версією тризуб – тарак-тамга – символізує ваги – знак справедливості. За другою – означає єдність трьох племен, які брали участь у формуванні кримськотатарського народу. За третьою версією тарак-тамга є стилізованим зображенням орла. Блакитний колір тамги – традиційний колір тюркських народів, що символізує чисте небо і свободу.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Хаджі Гірей (помер 1466 р.) – засновник Кримського ханства і родоначальник династії Гіреїв. Народився в околицях м. Тракай (Литва). Син Гіяседдіна, нащадка Чингісхана. Коли й за яких обставин він з'явився в Криму, досі не відомо.



Хан мав двох заступників, які були спадкоємцями престолу. У прийнятті рішень ханові допомагав дорадчий орган – *диван*, до якого належали заступники хана, *беї* («очі та вуха хана») – найзнатніші вельможі, та *муфтій* – голова мусульманського духівництва.

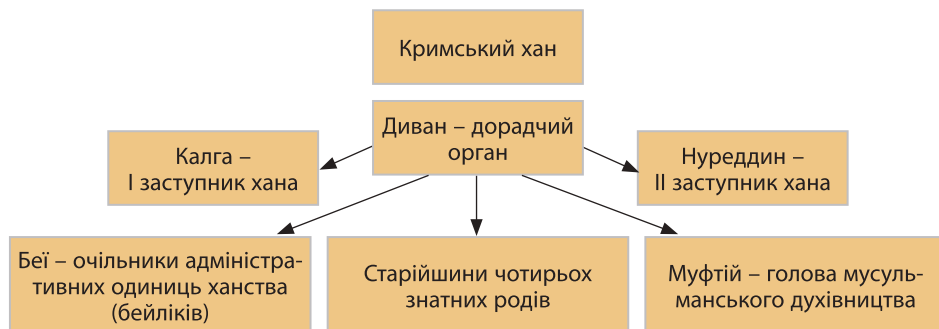
Територію було поділено на адміністративно-територіальні округи – *бейліки*, які очолювали беї.

Великий вплив на суспільне життя ханства справляла родова аристократія. Найавторитетнішими були чотири кримських роди, серед яких найвпливовіший – рід Ширинів. Його представники мали честь одружуватися з дочками Гіреїв. Старійшини родів засідали в дивані. Кожен рід мав постійну територію для кочовищ і виставляв окреме військо під час походів.

Господарство кримськотатарського народу визначав його спосіб життя. Кочове населення Кримського півострова мешкало переважно в степу, займалося

скотарством і торгувало із сусідами худобою, зокрема кіньми, продуктами тваринництва.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА



1. Роздивіться картини Карло Босоллі. Які особливості побудови кримсько-татарських жител ви помітили? Що зумовило їх появу? Які потреби – побутові й господарські – мало, на вашу думку, задовольняти саме таке житло?

2. Порівняйте внутрішнє убранство татарського житла із житлом городянина чи селянина в Русі-Україні. Що помітили спільного й відмінного?



↑ Дім татар. Художник К. Босоллі. 1840 р.



↑ Татарський будинок в Алушці. Художник К. Босоллі. 1840 р.

У XV ст. чимало жителів ханства перейшли до осілого способу життя, розбудовуючи міста й села причорноморського і приазовського узбереж та гірського Криму. У селах займалися садівництвом, вівчарством, птахівництвом і землеробством, вирощували на продаж городину, тютюн. У містах розвивалися ремесла: золотарство, токарне ремесло, виготовлення повсті, кованого мідного посуду, зброярство, чинбарство.



Роздивіться картину Карло Босоллі на с. 152. 1. Чому, на вашу думку, зображені на картині персонажі вирушили в дорогу? Куди вони прямують? Як би ви назвали їхній спосіб життя? 2. На задньому плані картини видніються пагорби – кургани. Пригадайте з матеріалу, який вивчали торік, яким народам могли належати кургани. 3. Які деталі картини привертають увагу?



↑ Степ між Перекопом і Сімферополем. Художник К. Босоллі. 1840–1842 рр.



↑ Велика ханська мечеть Хан-Джамі з двома мінаретами

СЛОВНИЧОК

Мечеть – місце для молитви й богослужіння, молитовний дім у мусульман.

Мінарет – вежа при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

Медресе – середня й вища школа в мусульман.

го нового правителя в палаці з'являлися нові споруди, відбувалися ремонтні роботи. Нині Бахчисарайський палац складається з комплексу корпусів, павільйонів і двориків, має стайню, бібліотечний корпус, гарем, Велику **мечеть** і за структурою нагадує Топкапи – старий султанський палац у Стамбулі.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

У 1500 р. за наказом кримського хана Менглі Гірей було закладено **медресе**. Це один із найстаріших вищих навчальних закладів Східної Європи. За переказами, хан особисто заклав перший камінь у будівлю, а на церемонії відкриття повісив перед входом у медресе ланцюг, аби кожен, хто заходитиме до храму науки, спочатку вклонявся. Менглі Гірей першим, схиливши голову, увійшов у будівлю. Дуже скоро Зиджирли-медресе (або «Медресе з ланцюгом») уже готував

Строкате населення Кримського ханства плекало самотужку багатонаціональну культуру.

Все населення півострова поділялося на чотири національно-релігійні громади – мусульманську, грецьку (православну), іудейську та вірменську. Члени громад жили, як правило, в окремих селищах і кварталах міст.

Усіма правами в державі користувалися лише мусульмани, що були найчисленнішою громадою. Лише вони виконували військову повинність і мали за це податкові та інші пільги. Більшість населення півострова становив простий вільний люд. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті та хана. Правитель, розподіляючи землі серед місцевих феодалів, не зачіпав володіння громад. Селяни були зобов'язані відпрацьовувати тиждень на рік на бея, мурзу та хана і сплачувати десятину – податок, який ішов на загальнодержавні потреби. Кріпосної залежності не існувало. Чимало селян були колишніми бранцями з українських земель, які погодилися прийняти іслам. Їх називали *тумами*.

Єдиним зразком кримськотатарської палацової архітектури, який зберігся донині, є ханський палац у Бахчисараї – родова резиденція династії Гіреїв. Упродовж двох з половиною століть (1532–1783) палац був центром політичного, духовного й культурного життя Кримського ханства. Майже за кожного



майбутніх богословів, учителів, державних службовців. Тут навчалися не лише кримські татари, а й студенти із сусіднього Кавказу. Цей навчальний заклад проіснував аж до 1920 р. Нині будівля першого корпусу медресе в Бахчисараї – найстаріша будівля навчального закладу на території Криму.

← Зиджирли-медресе («Медресе з ланцюгом»). Сучасне фото

■ Генуезькі колонії та держава Феодоро в Криму

СЛОВНИЧОК

Генуезці – мешканці італійського міста-держави Генуї. Основним заняттям генуезців була торгівля. Упродовж XIII–XV ст. генуезькі купці колонізували території Північного Причорномор'я і Криму, перетворивши засновані ними міста на центри міжнародної торгівлі.

Ви вже знаєте, що Кримський півострів у різні часи був батьківщиною для багатьох народів. У другій половині XIII ст. **генуезці**, порозумівшись із Візантією та Золотою Ордою, заклали Кафу (сучасна Феодосія), яка стала першою їхньою колонією в Криму. Втім, італійців у Кафі було небагато, здебільшого тут мешкали вірмени, греки, євреї, а також русичі, алани й татари. Місто швидко перетворилося на найпотужніший осередок чорноморської торгівлі. Згодом Кафа стала адміністративним центром інших генуезьких колоній у Криму.



1. Роздивіться фото Генуезької фортеці в Судаку. Поміркуйте, чому генуезці збудували місто й фортецю саме в такій місцевості.
2. Чому, на вашу думку, генуезці обрали узбережжя Криму та Причорномор'я для заснування торговельних колоній?

→ Генуезька фортеця в Судаку. Сучасне фото



Наприкінці XIV ст. генуезці панували майже на всьому узбережжі Криму. Найбільші генуезькі міста-колонії, окрім Кафи, – Чембало (Балаклава), Салдая (Судак); на чорноморському узбережжі в гирлі Дністра – Монкастро (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.).

У ті самі часи в південно-західній (гірській) частині Криму виникла держава **Феодоро**. Населення держави складалося, як припускають дослідники, з нащадків готів, а також греків, аланів, вірмен і караїмів. Державу очолювали князі, які сповідували християнство та розмовляли грецькою мовою. Правителі Феодоро підтримували дружні відносини з Візантією і Кримським улусом (зго-

дом Кримським ханством). А ось відносини з Кафою та іншими генуезькими колоніями були напруженими: князівство, долучившись до чорноморської торгівлі, прагнуло конкурувати з генуезцями.

Крапку в суперництві поставив турецький султан. У 1475 р. він захопив генуезькі колонії Криму й князівство Феодоро, утворивши свою провінцію із центром у Кафі.

■ Крим під владою Османської імперії

Захоплені в Криму міста цікавили Османську імперію як важливі торговельні осередки й потужні фортеці. Тож султан віддав наказ їх зміцнити. До міст відрядили турецькі військові залоги. Крім того, турки закладали й нові фортеці.

Зваживши на військову міць турецького **султана**, кримський хан Менглі Гірей 1478 р. вирішив прийняти його зверхність. Хан мусив брати участь у воєнних кампаніях султана. Султан отримав право усувати й призначати ханів.

Саме з волі султана кримськотатарська кіннота чинила грабівницькі напади на українські землі. Перший великий похід на терени України хан Менглі Гірей здійснив 1482 р. Тоді спалили Київ, а його церкви розграбували. У полон потрапило безліч люду, не зміг урятуватися й сам київський воевода з родиною. Відтоді татарські походи відбувалися щороку, а то й двічі-тричі на рік. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. Ординці грабували, а потім спалювали міста й села. Чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат забирали в полон – **ясир**. Полонені потрапляли на невільницькі ринки Османської імперії.

СЛОВНИЧОК

Гарем – частина будинку мусульманина, у яку не допускалися сторонні. У ній перебували жінки (мати, дружина, дочки, родички господаря, невільниці й жіноча прислуга) й малолітні діти.

Опинившись у рабстві, невільники найчастіше працювали на земляних та будівельних роботах. Чоловіки ставали гребцями на турецьких **галерах-каторгах**. Жінки й дівчата потрапляли до **гаремів**. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу – **яничарів**.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Галера-каторга – дерев'яне військове судно. Ходило на вітрилах, але здебільшого – на веслах. Було на озброєнні в Османській імперії у XV–XVIII ст. Мало довжину 40–50 м, ширину 4,5–7,5 м, від 16 до 25 пар весел, дві щогли з трикутними вітрилами. Вміщувало до 200 чоловік, розвивало швидкість до 13 км/год. Тяжка праця гребців на галерах стала синонімом каторги, каторжних робіт.

Яничари – регулярна піхота в Османській імперії в XIV–XIX ст. Яничарів спершу набирали з полонених. Згодом їхні лави поповнювали дітьми християн (українців, сербів, болгар та ін.). Яничарів змушували



ли прийняти іслам і виховували в суворому дусі релігійності й сліпого послуху. Яничарам було заборонено одружуватися й вести господарство. В українській мові назва «яничари» вживалася на означення зрадників, що завзято служили чужій владі, лютих карателів, катів, поневолювачів.

■ Становище Закарпаття у складі Угорщини

Географічне розташування Закарпаття спричинило те, що воно тривалий час перебувало у складі різних країн. Наприкінці XIV ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, однак верховна влада над ними належала угорському королю.

Один з онуків Гедиміна Федір Коріатович отримав від угорського короля землі в Мукачівському краї. Князь опікувався церковним життям. За його володарювання на Чернечій горі під Мукачевим було закладено монастир з бібліотекою, пожвавилася господарське життя краю. Важливого значення набув мукачівський ярмарок, що від початку XV ст. проводився щороку. За князя відбулося будівництво мурованого замку в Мукачевому на місці старого дерев'яного.

У 1526 р., після поразки угорського війська від турків у битві під Могачем, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія і Священна Римська імперія, в якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів.

■ Буковина й Бессарабія у складі Молдовського князівства

У 1359 р. на теренах нинішньої Молдови й частини Румунії постало **Молдовське князівство**. Буковина й Бессарабія, які до 1340 р. входили до Галицько-Волинської держави, потрапили під владу молдовських господарів.

Наприкінці XIV – у першій половині XV ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було поділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які належали до місцевого боярства. Старости посідали високе становище в державі як члени боярської ради при господареві Молдови.

Проте в першій половині XVI ст. Молдовське князівство вже не мало сил чинити опір могутній Османській імперії і в 1538 р. потрапило у васальну залежність від неї. Відтак влада османів поширилася на Буковину й Бессарабію.

■ Московсько-литовські війни кінця XV ст. Чернігово-Сіверщина у складі Московії

Війни між Московією та Великим князівством Литовським розпочалися у 80-х роках XV ст. Московське князівство під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські й білоруські землі.

На початку XVI ст. кілька удільних князів Чернігово-Сіверщини за власним бажанням перейшли під владу держави Івана III. Проте Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч та ін. опинилася в складі Московського князівства внаслідок збройних протистоянь 1500–1503 рр. Літо-

писець про ті події оповідав: «Багато міст і сіл підкорили, чимало людей мечам і вогню піддали, інших у полон забрали».

1507 р. московський князь розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Военні дії то загострювалися, то вщухали.



Уважно роздивіться фрагмент картини. **1.** Яку подію на ній зображено? **2.** Хто є учасниками битви з обох сторін? **3.** Які особливості місцевості відтворено на картині? **4.** Про які особливості життя та воєнного мистецтва доби ви можете довідатися з картини?

Картина зберігається в Національному музеї у Варшаві. Створена близько 1530 р. Дослідники припускають, що автор картини – очевидець битви. Невідомий художник з дивовижною ретельністю відтворив одяг і озброєння, риси облич та зачіски, жести й рухи, бойові порядки учасників битви, зобразивши їх усіх у дії та зберігши панораму битви, її напруження та розмах.

Князя Костянтина Острозького зображено справа, верхи на коні.



↑ Битва під Оршею. Невідомий художник. Близько 1530 р. Фрагмент

Під час кампанії **1514 р.** московське військо захопило Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. 30-тисячним українсько-білорусько-литовським військом командував князь **Костянтин Острозький**. Йому протистояло 80-тисячне московське військо.

Князь Костянтин удався до військових хитрощів: зробивши вигляд, що відступає, він завів московитів у пастку, під обстріл своєї артилерії, і здобув переконливу перемогу.

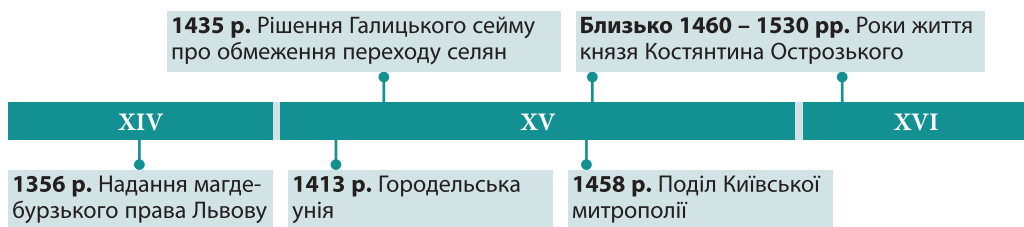
Проте литовсько-московські війни тривали. До 1537 р. Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- До середини XV ст. зі складу Золотої Орди, яка потерпала від внутрішньополітичних міжусобиць, вийшов Кримський улус на чолі з Хаджі Гіреєм, який став засновником Кримського ханства. У Кримському ханстві сформувався державний апарат на чолі з ханом та його дорадчим органом – диваном. Столицею Кримського ханства стало м. Бахчисарай.
- Частина татарського населення Кримського ханства вела кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і торгівлею. Осілі сільські мешканці Криму займалися городництвом, землеробством і промислами, тоді як у містах розвивалися ремесла і торгівля.
- Кримський півострів тривалий час був місцем, де проживали різні народи. Виникнення Кримського ханства не завадило існуванню генуезьких торговельних колоній на півдні півострова. Торговельну конкуренцію генуезцям становили мешканці князівства Феодоро, що існувало в південно-західній частині гірського Криму. Проте в 1475 р. війська Османської імперії захопили генуезькі колонії і ліквідували державу Феодоро.
- 1478 р. Кримське ханство визнало себе васалом Османської імперії. Розпочалися постійні грабіжницькі набіги турків і татар на українські землі.
- Після розпаду Галицько-Волинської держави Закарпаття опинилося у складі Угорщини, а Буковина й Бессарабія були приєднані до Молдовського князівства. На початку XVI ст. Молдова визнала себе васалом Османської імперії, а Закарпаття було розчленоване між князівством Трансильванія (васал османів) і Священною Римською імперією Габсбургів.
- Наприкінці XV ст. посилювалося Московське князівство. Московський князь висунув претензії на українські землі під приводом відновлення Русі, але з центром у Москві. За Чернігово-Сіверщину точилися тривалі війни між Московією та Литвою. Міста Чернігово-Сіверщини, захоплені московитами, вдалося повернути до складу Литви на початку XVI ст. Це стало наслідком вдалої військової кампанії українського князя Костянтина Острозького. Проте після смерті князя відвойовані міста були втрачені.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
Битва під Оршею; створення Кримського ханства; перехід Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії.
2. Покажіть на карті на с. 138, як змінювалася територія Русі-України із середини XIV до початку XVI ст.
3. З якими історичними регіонами та подіями пов'язані географічні назви?
Татарія, Бахчисарай, Кафа, Мукачеве, Хотин, Орша.
4. Дайте визначення поняттям.
Невільники, ясир, яничари, галери-каторги, хан, султан.
5. Дайте відповіді на запитання.
♦ Як за тюркськомовним населенням Причорномор'я закріпилася назва «татари»? ♦ Як і коли виникло Кримське ханство? ♦ За яких обставин відбулося підкорення Кримського ханства Османською імперією? ♦ Коли розпочалися постійні напади кримських орд на українські землі? Які це мало наслідки для українців? ♦ Якою була історична доля Буковини та Закарпаття? ♦ Чим закінчилося литовсько-московське протистояння наприкінці XV – на початку XVI ст.?
6. Складіть розповідь про участь у тогочасних подіях одного з історичних діячів, про яких ідеться в параграфі.



§ 20 Суспільне та господарське життя на українських землях у XIV–XV ст.

■ Становище панівних верств суспільства у Великому князівстві Литовському

Верхівку суспільної піраміди Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – Рюриковичів та Гедиміновичів. Упродовж XV–XVI ст. відбувалося утворення єдиного привілейованого стану – **шляхти**.

Особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалось: навіть збіднілі, вони мали більше шансів отримати високі посади, ніж менш родовиті, хай навіть і заможніші, шляхтичі. Князі вступали на державну службу до Литовської, а потім і Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи від держави в приватну власність та пожиттєве володіння великі земельні наділи. Княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторійських, Збараських та інші обіймали провідні урядові посади у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

Князі, які розділили між собою спершу землі Волині, а згодом і Центральної України, мали реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом, було власне військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, все лишалося таким, як і за княжої доби.

До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали **пани**. Слово «пан» у XVI ст. було титулом. Відтак, на Київщині й Брацлавщині першої половини XVI ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, вотчинною землею.

Найчисленнішим прошарком була дрібна шляхта – **зем'яни**. Більшість зем'ян отримували в тимчасове користування землю за умови відбування ними військової служби. Провідним їхнім заняттям була служба у представників ви-



↑ Українська шляхтянка. Український шляхтич. Художник Т. Калинський

щої шляхти. Поступово зем'яни зубожіли й за майновим станом наблизилися до селян.

На Галичині від середини XV ст. галицьких бояр, що перейшли до католицизму, урівняли в правах із польською шляхтою. Відтак уже в XVI ст. в краї не залишилося боярських родів, які б дотримувалися українських традицій.



Прочитайте уривок із джерела й роздивіться портрет князя Костянтина Острозького.

1. Які деталі вбрання свідчать, що зображений чоловік належить до верстви, наділеної «владою і зброєю»? Роздивіться ілюстрації на с. 56, 71, 75. Порівняйте зовнішність та одяг зображеного діяча з одягом та зовнішністю князів Русі-України. **2.** Які факти з уривка з джерела свідчать про хист Костянтина Острозького як полководця? **3.** У чому папський легат вбачає недоліки князя? Чи завадило це Костянтину Острозькому обіймати найвищі посади у Великому князівстві Литовському? Про що це свідчить? **4.** Проаналізуйте уривок відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

«Князь Костянтин... може бути названий кращим воєначальником нашого часу... У себе вдома він благостивіший за Нуму, відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося повернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число людей, наскільки багато серед своїх важить його ім'я і авторитет».

Із листа римського легата в Польщі до Папи Римського. 1514 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Костянтин Іванович Острозький (близько 1460 – 1530) був одним із найшанованіших представників наймогутнішої князівської родини, його називали «некоронованим королем Русі». За традицією, що сягала ще часів Русі-України, і за покликанням опікувався православною церквою та культурним життям. За підрахунками дослідників, князь був четвертою за статками людиною в державі й мав близько 60 тис. підданих.

■ Становище українського духівництва й православної церкви у Великому князівстві Литовському та Польщі

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало духівництву. Воно становило окрему суспільну верству й не підлягало світському суду.

Упродовж XIV–XV ст. становище православної церкви та духівництва змінювалося. У XIV ст. православну, руську, віру прийняли литовські князі, відтак православними стали сини Гедиміна – Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут і Ольгерд з майже всіма своїми синами. Авторитет православної церкви, яку підтримувала більшість населення українських земель, залишався досить високим.

Проте після Кревської унії литовців, які сповідували православ'я та язичництво, прилучили до католицизму. Литовських бояр-католиків урівняли у правах із польською шляхтою. Поділ суспільства за релігійною ознакою засвідчила **Городельська унія 1413 р.**, яка відкривала шлях до утисків православних.

Адже, за її умовами, брати участь в управлінні державою та обіймати урядові посади могли винятково католики.

Литовські князі, які вели в той час тривалі війни з Москвою, були зацікавлені у створенні самостійної церковної організації. Ви пам'ятаєте, що у 20-х роках XIV ст. київський митрополит переїхав до Володимиро-Суздальського князівства. Розгорнулася запекла боротьба між Литвою, Москвою та Константинополем за контроль над митрополитом київським.

У 1458 р. собор московських єпископів без погодження з Константинополем поставив окремого митрополита у Москві, проте залишив за ним титул київського. У Києві ж залишився власний митрополит, підпорядкований Константинопольському патріарху. За свідченням літопису, «відтоді розділилася митрополія». Відбувся остаточний поділ Київської митрополії на Київську та Московську.



1. Поміркуйте, про що свідчить уривок із Городельської унії. 2. Чому Городельська унія викликала невдоволення православних у Великому князівстві Литовському?

«...Усі церкви і весь клір (духівництво) земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні та інші у тих землях споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм Королівства Польського».

Із Городельської унії 1413 р.

■ Становище українських селян

Найнижче місце в соціальній піраміді тогочасного суспільства належало селянам. Вони були найчисленнішою верствою – становили майже 80 % населення. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між дворищами, які об'єднували по кілька «димів» (дворів), тобто господарств окремих сімей. Податки на користь держави й власника землі сільська громада також розподіляла поміж дворищами. Як і решта верств тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Історики умовно поділяють селян на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (прикріплених до свого наділу).



↑ Українська селянка. Український селянин. Художник Т. Калінський

СЛОВНИЧОК

Магна́т – вельможа, можновладець, князь, людина високого соціального стану, шляхетського походження або великий землевласник.

Протягом XV – першої половини XVI ст. у житті селян відбувалися істотні зміни, сутність яких полягала в обмеженні особистої свободи, поступовому закріпаченні. За тих часів в Україні розвивалося велике (князівське та пансько-боярсько-шляхетське) землеволодіння, яке називали **магнатським**. Воно

зростало за рахунок дарувань великого князя, захоплення пусток, земель сільських громад.



Прочитайте уривок з історичного джерела. Які повинності були поширені серед українського селянства? Як уривок із джерела відображає становище українського селянства? Пригадайте, як у часи Русі-України називали категорії населення, описані в уривку з історичного джерела.

«Порадившись про користь приватних справ шляхти нашого королівства, які мають найбільшу шкоду від злочинних дій селян-утікачів, так що багато з наших підданих потерпають від нестачі слуг чи робітників, а отже занедбання термінових робіт, ухвалюємо і постановляємо: ловити всіх, що перебувають там, селян, які без відома і волі свого пана втекли і переселилися до інших місць. Затриманих мають використовувати на громадських роботах доти, доки пан, затриманого чи затриманих відшукавши, не вимагатиме їх. На вимогу пана за наявності доказів, що це саме його піддани, старости та їхні заступники, а також міські уряди зобов'язані видати його [підданого] негайно, зі стягненням у його господаря двадцяти грошів, які, згідно з нашою постановою, мають належати їм за працю і старанність, виявлені при затриманні підданого».

Постанова вального сейму проти селян-утікачів. 1532 р.

Від другої половини XV ст. розгорнулося виробництво зерна на продаж у Західну Європу. Шляхта Галичини та Західної Волині почала створювати **фільварки**. Фільваркове господарство, на відміну від натурального, виготовляло продукцію на продаж, а не для внутрішніх потреб власника. Власникам фільварків було вигідно, щоб селяни працювали в панському маєтку з «тяглом» (робочою худобою та інвентарем). Крім того, вони були дуже не зацікавлені в переході селян до іншого землевласника й усіяко прагнули обмежити це право.

Першим відомим документом, який започаткував **закріпачення** селян, вважають рішення шляхетського сейму Галицької землі від **1435 р.** За ним селянин мав право піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому великий викуп. На українських землях Великого князівства Литовського почали закріпачувати селян з 1447 р. згідно з привілеєм короля Казимира IV Ягайловича.

СЛОВНИЧОК

Фільварок – велике багатогалузеве господарство, де сировину не тільки виробляли, а й переробляли (на гуральнях, у чинбарнях, млинах тощо) для подальшого продажу.

Гуральня – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

Закріпачення – система суспільних відносин, яка встановлювала залежність селянина від землевласника і передбачала прикріплення селянина до землі, право землевласника (пана) на працю та майно селянина, відробіток селянином на його користь панщини. Закріпачення розглядається як певна форма рабства.

■ Життя українських міст у другій половині XIV–XV ст. Магдебурзьке право

На українських землях, що перебували у складі Великого князівства Литовського й Королівства Польського, налічувалося близько трьох сотень міст. Найбільше українське місто тих часів – Львів.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

За припущеннями вчених, на початку XV ст. у Львові мешкало до 10 тис. осіб, а в першій половині XVII ст. – не менше ніж 22 тис. При цьому площа середньовічного Львова становила лише 1 км². Великими містами були також Київ з населенням понад 6 тис. жителів, Кам'янець, Кременець, Брацлав, у яких налічувалося понад 4 тис. жителів.



↑ Львів. Гравюра XV ст.



↑ Український міщанин. Українська міщанка. Художник Т. Калинський

Українські міста й містечка перетворилися на центри внутрішньої та міжнародної торгівлі. У містах кілька днів на тиждень відбувалися торги, на яких продавали сільськогосподарські продукти й ремісничі вироби. У великих містах кілька разів на рік проходили ярмарки, куди з'їжджалися крамарі з товарами місцевого виробництва – хлібом, худобою, хутрами, сіллю, медом, рибою, воском, птицею, лісом, одягом, взуттям, шкірами, а також із заморським крамом.

Упродовж XV–XVI ст. помітно зростає попит на збіжжя: хліб з України вивозили як на захід, так і на південь через чорноморські порти, розбудовані за часів великого князя литовського Вітовта.

В українських містах охоче селився торговий люд з усіх кінців світу. Джерела свідчать, що через вигідне географічне розташування особливим різноманіттям населення вирізнявся Львів. Тогочасний мандрівний купець із Гданська Мартін Груневеґ пригадував: «У Львові, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу у своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, московитів у білих шапках, турків у білих чалмах... Кожен, якою мовою він би не розмовляв, знайде тут і свою мову».



Роздивіться піраміду українського суспільства XV – початку XVI ст. **1.** Аргументуйте місце кожної верстви або групи. Визначте роль кожної з верств у житті тогочасного суспільства. **2.** Поміркуйте, чому шляхті дослідники відводять роль політичного провідника народу, виразника й захисника його національних інтересів. **3.** Що відрізняло князів від інших представників привілейованих верств?

Структура українського суспільства в XIV–XVI ст.



Від середини XIV ст. в українських містах у складі Литви і Польщі поширилося **магдебурзьке право**, що виникло в XIII ст. в Німеччині (м. Магдебург). Міста, яким було надане це право, були вільні від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів (власників міст). Тож магдебурзьке право передбачало створення міського самоврядування. Містяни через органи самоврядування самі регулювали питання торгівлі, визначали міри покарання за різні злочини тощо.

Надавати місту магдебурзьке право було привілеєм великого князя литовського або польського короля. Із часом такий привілей отримали стосовно своїх міст і магнати. Перші офіційно задокументовані згадки про поширення міського права в Україні належать до часів Галицько-Волинського князівства (Сянок, 1339). У 1356 р. магдебурзького права домогся Львів, 1374 р. – Кам'янець. У XV–XVI ст. воно поширилося в містах Правобережної України. Київ отримав привілей на магдебурзьке право в 90-х роках XV ст.



Магдебурзьке право надавало містам різноманітні господарські привілеї. Так, із магдебурзьким правом в українських містах виникли ремісничі об'єднання – **цехи**.

Цехи брали під контроль певні ремесла, усували конкуренцію, дбали про професійну етику і всіляко боронили привілеї своїх членів. Вступ до цехів був утруднений і обмежений, засновники цеху складали статут, за яким закріплювалися права та обов'язки кожного учасника цеху. Подібними до ремісничих цехів, іноді з тією самою назвою, були фахові організації учителів, лікарів, аптекарів, адвокатів. Джерела свідчать, що у 80-х роках XIV ст. цех шевців міста Перемишля (Галичина) отримав цехову грамоту, яка гарантувала місцевим ремісникам ті самі права, що їх уже мали львівські цеховики. Згідно з реєстром цехових ремісників Львова 1425 р. у місті вже діяло близько десятка цехів (шевців, кравців, пекарів, столярів, ковалів, лимарів, сідлярів, кушнірів, пивоварів тощо).

СЛОВНИЧОК

Цех – самоврядна громада вільних ремісників однієї чи кількох спеціальностей, очолена виборним старшиною, цехмайстром, найавторитетнішою особою серед майстрів, об'єднаних у цех.

ПРИЧИНА

- потреба в організації виробництва і збуту товарів
- захист від свавілля феодалів / шляхтичів, конкуренції з сусідами-майстрами

ПОДІЯ

Поширення цехів в українських містах

НАСЛІДОК

- збільшення виробництва товарів
- поживлення торгівлі
- монополізація певних видів ремесел, занепад поодинокого ремісничого виробництва



↑ Кравецький цех



↑ Гуральня



↑ Ковальський цех

Середньовічні мініатюри



Прочитайте уривок із джерела і дайте відповіді на запитання.

1. Визначте права та обов'язки міської ради. 2. Хто в сучасному суспільстві виконує функції ради і бурмиистра?

«Обов'язком ради та бурмиистрів є принаймні раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користи для громади та запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади».

*З посібника з міського права Бартоломея Троїцького.
1565 р.*

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ



Пам'ятник постав на честь повернення місту в 1802 р. магдебурзького права. Цю подію кияни святкували три дні ілюмінаціями й балами, а пізніше зібрали кошти на будівництво каплиці й пам'ятника з фонтаном. Автор монумента – відомий київський архітектор Андрій Меленський.

← Пам'ятник магдебурзькому праву в Києві.
Сучасне фото

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Українське суспільство XIV – початку XVI ст., як і за часів Русі-України, поділялося на верстви. На верхівці суспільної піраміди була шляхта, яка, у свою чергу, складалася із князів, панів і зем'ян. Шляхта як привілейована верства володіла великими земельними наділами, маєтками, які могла передавати у спадок.
- Окреме місце в українському суспільстві належало православному духівництву, яке не підлягало світському суду. У XIV ст. православну, руську, віру прийняли литовські князі, тож авторитет православної церкви був досить високим. Однак у XIV – на початку XVI ст. становище української православної церкви змінилося. На початку XV ст. загострилася боротьба між Литвою і Московією за вплив на Київську православну митрополію. Москва, яка заявляла претензії на Київську митрополію, фактично порвала з нею, самовільно обравши митрополита. При цьому Київська митрополія залишилась у єдності з Константинополем.
- Найменш захищеною і найчисленнішою верствою українського суспільства XIV–XVI ст. були селяни, які жили громадами й спільно користувалися землею. У XV ст. на українських землях у складі Польщі почали виникати фільварки, власники яких (шляхта) орієнтувалися на продаж вироблених товарів. Тому селяни, які жили у фільварках, мусили виконувати на користь пана дедалі більше роботи. Згодом це призвело до обмеження свободи й закріпачення українських селян.
- У XIV – на початку XVI ст. активно розвивалися українські міста. Вони перетворювалися на центри внутрішньої і зовнішньої торгівлі Литви й Польщі. З поживаленням торгівлі в українських містах, особливо на Галичині, з'явилося чимало іноземців, які принесли свою культуру і суспільний лад на українські терени. В Україні поширилося магдебурзьке право, яке міста купували у великого князя литовського чи польського короля. У містах із магдебурзьким правом поширилася цехова система, що сприяло збільшенню ремісничого виробництва та удосконаленню товарів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Сучасником яких відомих вам подій в історії України був Костянтин Острозький?
2. Дайте визначення поняттям.
Цех, магдебурзьке право, фільварок, закріпачення, магнати.
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби.
Війт і бурмистр, цехи і цехмайстри, смерди та холопи, рада і лава, Городельська унія, дворища та дими, магдебурзьке право, ярмарки й торги.
Свій вибір поясніть.
4. Дайте відповіді на запитання.
♦ Яким було становище духівництва й православної церкви у складі Великого князівства Литовського? ♦ Які події спричинили погіршення становища української православної церкви? ♦ Що таке дворища й дими? ♦ Які зміни в житті українських селян відбувалися в XV – першій половині XVI ст.? ♦ Скільки міст налічувалося на теренах України в XVI – першій половині XVII ст.? Яким був склад їхнього населення? ♦ Яких змін зазнавали міста з отриманням магдебурзького права?
5. Схарактеризуйте роль української шляхти в житті тогочасного суспільства на прикладі князя Костянтина Острозького.
6. Які особливості в житті сучасних міст сягають часів запровадження магдебурзького права? Як ви вважаєте, чому розвиток людства пов'язаний саме з містами?

§ 21 Розвиток культури на українських землях у XIV–XVI ст.

Розвиток освіти на українських теренах. Юрій Дрогобич

Як і за часів Русі-України, українці в XIV–XVI ст. здобували освіту при церквах і монастирях. Церковнослужителі, яких називали граматиками або книжниками, навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, арифметики, молитов, співу. Попервах школи існували в найбільших містах, згодом їх кількість зростала: у другій половині XVI ст. вони діяли у Львові, Перемишлі, Стрию, Кременці, Володимирі на Волині тощо.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ



Народився **Юрій Котермак (Дрогобич)** у Дрогобичі (Львівщина) близько 1450 р. Дотримуючись тодішнього звичаю, учений узяв собі за прізвище назву рідного міста. Здобувши початкову освіту, допитливий юнак вирушив до Краківського університету. Виявив неабиякі здібності й працьовитість і став спочатку бакалавром, а за рік – магістром. Продовжив навчання в Болонському університеті. Там Юрій здобув ступінь доктора філософії та медицини. У 1481–1482 рр. його обрали на посаду ректора. Уславився як перший з українців, хто опублікував свою працю в Європі. Його книга «Прогностична оцінка поточного 1483 року», що вийшла друком у Римі, крім астрологічних прогнозів, містила відомості з географії, астрономії, метеорології.

Збереглося небагато свідчень про діяльність українських шкіл у XIV – на початку XVI ст. Проте історики вважають, що більшість львівських міщан, зокрема купців, були письменними, складали листи, купували й читали книги. З джерел довідуємося, що чимало львівських міщан мали й дуже цінували книжки. Міщани судилися за книги, читали їх гуртом, обговорювали прочитане.

Початкові школи в Україні були поширеним явищем. Проте університетів на наших теренах тоді не було, тому вищу освіту українці мусили здобувати за кордоном.

З другої половини XIV ст. імена студентів українського («рутенського») походження є у списках найдавнішого в Європі Болонського університету (Італія), а також у Паризькій Сорбонні. Проте, за свідченнями джерел, найбільше українців навчалось у слов'янських – Празькому й Краківському університетах. Серед них був і **Юрій Дрогобич**.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

У середині XV ст. німець Йоганн Гутенберг винайшов друкарський верстат. Появою ж першої української друкованої книги ми завдячуємо Швайпольту Фіолю, уродженцю міста Нойштадт (Німеччина). 1479 р. він прибув до Кракова і на



гроші заможного міщанина Яна Турзо заснував друкарню на кириличних шрифтах. Ш. Фіоль перший надрукував книги старою українською мовою: «Осьмогласник» (1491), «Часословець» (1491), вчені припускають, що на замовлення Київської митрополії. Однак через конфлікт із місцевим духовництвом поїхав з Кракова і жив у Левочі на сході Словаччини.

← Друкарня. Сучасна реконструкція

Розвиток міської архітектури



Уважно роздивіться реконструкцію забудови середньовічного Львова й зображення замків, розповіді про які вміщені нижче. Дайте відповіді на запитання. **1.** Порівняйте забудову часів Русі-України (с. 50, 59) із забудовою литовсько-польської доби. Виділіть спільні й відмінні риси. **2.** Чим відрізняються описані в параграфі фортеці від укріплень часів Русі-України? Чому вони набули такого вигляду?

У другій половині XV ст. з поширенням в Україні магдебурзького права в міській забудові почали з'являтися ознаки регулярного планування. Його можна простежити на прикладі старовинної забудови Львова.



↑ Середньовічний Львів. Сучасна реконструкція

Центральною частиною міста, з якої починалося будівництво, була площа з ратушею (1) посередині – площа Ринок (2). Ця площа мала форму прямокут-

ника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці (3). Кілька вулиць розташовувалися паралельно до кожної зі сторін площі. Найважливіші вулиці прокладали через усе місто. Захисну функцію виконували мури (4), якими обносили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі (5). Мали вони також по кілька в'їзних брам (6).

Утім, нова забудова зазвичай поєднувалася з традиційною. Старі міста, як-от: Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, – зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу.

Упродовж XIV – початку XVI ст. не втрачало значення будівництво оборонних споруд. Мури й вежі старих замків надбудовували й потовщували. Вежі споруджували у найвразливіших місцях оборони, з'єднуючи їх дерев'яними або мурованими стінами. Такі фортифікації називають **баштовою системою укріплення**.



↑ Замок Любарта в Луцьку. Сучасне фото



↑ Кам'янець-Подільська фортеця. Сучасне фото

мабуть, і в чеських, і в Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких». Перші укріплення споруджено тут ще в XI ст., будівництво фортеці завершилось у XVI ст., тоді фортеця набула сучасних рис. Замок складається з двох частин: старого замку з мурами та вежами і нового замку із земляними валами та ровами. Фортеця була збудована до появи вогнепальної зброї, тому вежі замку та міста були повністю кам'яними й мали кам'яні кронштейни й верхи. Сучасні дахи веж були добудовані, ймовірно, у XVIII ст.

Найбільше мурованих замків було на Поділлі та Волині. Першою і водночас найпотужнішою мурованою фортецею на Волині був **Верхній замок** (або ж **замок Любарта**) у **Луцьку**. Розташований він на невисокому пагорбі між річками Стиром та Малим Глушцем на південно-східній околиці міста. Від міста замок відділяв глибокий рів з водою. Будівництво мурованого Верхнього замку розпочали на місці старого дерев'яного в XIV ст. за князювання Любарта Гедиміновича (1340–1383), а завершили за Свидригайла Ольгердовича. Згодом замок зазнавав перебудов, але загальний вигляд його не змінився.

Серед оборонних споруд Поділля слави неприступної зажила **Кам'янець-Подільська фортеця**. Комплекс її споруд на високому скелястому березі р. Смотрич формувався протягом століть. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував Україною 1656 р., писав: «Рівної їй немає не тільки у володіннях польських, але,

У другій половині XV ст. істотно перебудували **Хотинську фортецю**. Упродовж XIV–XVI ст. вона правила за резиденцію молдовським господарям. У 1476 р. фортеця відбила напад турецьких військ султана Мехмеда II. Проте на межі XV–XVI ст. Молдовська держава стала васалом Османської імперії та розмістила в хотинських стінах яничарську залогу. Турки посилили обороноздатність фортеці.

З кінця XIV ст., від часів князювання на Закарпатті Федора Коріатовича, веде історію **Мукачівський замок**. Федір Коріатович значно розбудував і укріпив твердиню, перетворивши на свою резиденцію. Тоді ж у скелястій горі вирубали 85-метровий колодязь. Протягом XV–XVI ст. замок побував у руках багатьох володарів, які його розбудовували й укріплювали. У цей час замок охороняли 14 веж. У верхній частині звели великий палац.

Однією з найпотужніших тогочасних оборонних споруд була **Білгород-Дністровська (Аккерманська) фортеця**. Її найдавнішу частину збудували в XIII – першій половині XIV ст. Нині більшість істориків вважають її засновниками генуезців, які прийшли у Причорномор'я в XIII ст. Ця територія входила на той час до складу Золотої Орди. Відтак офіційно Монкастро (так фортецю назвали генуезці) було татарським містом, але правили в ньому генуезці. Фортеця мала контролювати Дністровський лиман. У другій половині XIV ст. Генуя втратила вплив у Причорномор'ї під тиском османів. На думку багатьох істориків, генуезький період у Білгороді змінила доба панування Великого князівства Литовського. І саме в литовців наприкінці XIV ст. фортецю відвоювали молдовани. Наприкінці XV ст. Аккерманську фортецю захопили турки-османи. Османська імперія зробила Аккерман одним із опорних пунктів на півночі.



↑ Хотинська фортеця. Сучасне фото



↑ Замок Паланок у Мукачевому. Сучасне фото



↑ Білгород-Дністровська фортеця. Сучасне фото

■ Особливості розвитку церковної архітектури



Роздивіться зображення українських храмів XIV–XVI ст. на с. 170, розповіді про які вміщено нижче. Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

1. Використовуючи ілюстрації як експонати, проведіть уявну екскурсію



↑ Покровська церква в Сутківцях. Сучасне фото



↑ Костел Святого Варфоломія в Дрогобичі. Сучасне фото



↑ Вірменський собор у Львові. Сучасне фото



↑ Церква Зішестя Святого Духа у с. Потелич. Сучасне фото

«Замки-фортеці та храми литовсько-польської доби на українських землях». За картою складіть маршрут подорожі від вашого рідного міста/села. 2. Поміркуйте, чому в церковній архітектурі українських земель XIV–XVI ст. не існує єдиного архітектурного стилю, який би відображав епоху. З чим пов'язане таке різноманіття в церковній забудові?

У ті неспокійні часи навіть окремі церкви, монастирі, синагоги будували з таким розрахунком, щоб у них можна було знайти притулок під час ворожої навали чи іншої небезпеки. Найвідоміша оборонна церква України, найдосконаліший приклад укріпленого храму – Покровська церква в с. Сутківцях на Поділлі (нинішня Хмельницька обл.). Вважають, що церкву спорудили 1476 р.: цю дату виявили на одному із дзвонів. Нижній поверх споруди використовували як церкву, верхній був пристосований для оборони.

У церковному будівництві доби відчутне послаблення зв'язків із візантійською архітектурою. На західноукраїнських землях, які ввійшли до складу католицьких Польщі та Угорщини, помітний вплив готичної церковної архітектури західноєвропейського зразка. Однак готичні впливи на українських теренах проявлялися здебільшого в архітектурних деталях. Найвідомішою спорудою, у якій використано елементи готики, є **костел Святого Варфоломія в Дрогобичі** (Львівська обл.), зведений 1392 р.

Окрасою Львова є **Вірменський собор Успіння Богородиці**, збудований 1363 р. коштом заможних вірменських купців. Храм – перша львівська споруда, яка, попри пізніші добудови, досить добре зберегла первісний вигляд. Споруджено собор у традиціях вірменської національної архітектури, проте з давньою галицькою архітектурою пов'язує його хрестово-банний план і техніка мурування з тесаного білого каменю.

Церква Зішестя Святого Духа нині є найстарішою дерев'яною церквою в Україні, що збереглась у первозданному вигляді. Це унікальна пам'ятка архітектури та монументального мистецтва галицької школи. Церква була збудована 1502 р. гончарями (чи коштом гончарного цеху) с. Потелич на Львівщині на місці церкви Бориса і Гліба, яку спалили татари.

■ Розвиток образотворчого мистецтва



Роздивіться зображення ікон та мініатюри, про які йдеться нижче. Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. **1.** Виділіть спільні й відмінні риси пам'яток образотворчого мистецтва часів Русі-України, Галицько-Волинської держави і литовсько-польської доби. **2.** Як ви гадаєте, з чим пов'язана поява воїнів-героїв у сюжетах ікон?

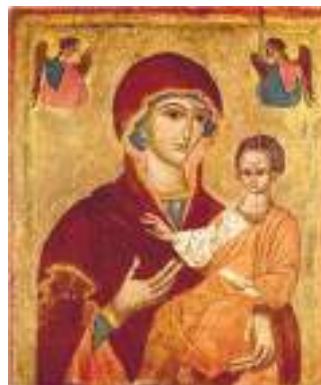
Українське малярство другої половини XV – початку XVI ст. розвивалося на основі традицій русько-візантійського образотворчого мистецтва часів Русі-України та Галицько-Волинського князівства.

Упродовж XV – початку XVI ст. активно розвивався іконопис. Найкращим його зразком серед збережених вважають **ікону Богородиці із с. Красова** та **ікону Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці**.

Ікону Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці (Львівська обл.) створено в другій половині XV ст. Це найдавніша українська ікона Богородиці з пророками. Вона є зразком перемишльської школи українського малярства. До цієї самої школи належить **ікона Успіння Богородиці** – найперша в Україні, яку підписав автор, Олексій Горошкович.

Популярними були ікони, де в образах святих втілено воїнів-героїв, наприклад **ікона Юрія Зміборця із с. Станілі** поблизу м. Дрогобича (кінець XIV ст.).

Протягом XIV – початку XVI ст. розвивалася книжкова мініатюра. Серед рукописних книжок, створених у XIV–XV ст., наймайстернішими мініатюрами оздоблено **Київський псалтир**. Цю книгу 1397 р. переписав у Києві з константинопольського рукопису XI ст. дяк Спиридоній на замовлення єпископа Михаїла. Київський псалтир має 229 пергаментних аркушів. Оздоблено книжку майже 300 мініатюрами, розміщеними на берегах. Це високохудожні зображення не тільки людей, а й тварин: кіз, ведмедів, коней, волів, різних птахів і риб. Художники надавали перевагу соковитим, свіжим та яскравим барвам.



↑ Ікона Богородиці із с. Красова. Кінець XV – початок XVI ст.



↑ Ікона Богородиці з пророками із с. Підгородці. XV ст.



↑ Ікона Успіння Богородиці О. Горошковича. XV ст.



↑ Ікона Юрія Змієборця із с. Станілі. Кінець XIV ст.



↑ Сторінка Київського псалтиря 1397 р.

ПІДСУМОВУЮЧИ ВИВЧЕНЕ

Я ВЖЕ ЦЕ ЗНАЮ

- Як і за доби Русі-України, початкову й середню освіту українці в XV–XVI ст. здобували в церковних школах. Університетів на наших землях тоді не існувало, тому українці продовжували навчання в Західній і Центральній Європі. Одним із таких студентів був Юрій Дрогобич – українець, який прославився науковою і викладацькою діяльністю.
- На розвиток архітектури українських міст впливали литовсько-польські традиції. Надання містам магдебурзького права позначилося на їхній архітектурі: з'явилися плановість і чіткість забудови. Набуло поширення будівництво кам'яних міст-фортець, які виконували функції захисних споруд для відсічі набігам турків і татар і водночас слугували князівськими резиденціями.
- Входження українських земель до складу різних держав, поява різних етносів та поширення католицизму на наших теренах вплинули й на розвиток церковної архітектури. Відтак з'явилися культові споруди, що були створені в різних стилях і традиціях. Для будівництва використовували цеглу, камінь, дерево.
- Монументальний живопис доби представлений іконописом, помітну роль у якому відіграла перемишльська школа іконописців. Крім того, в іконописі з'явилися нові, раніше не відомі сюжети.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Скільки минуло років від будівництва замку Любарта в Луцьку?
2. Виберіть із переліку пам'ятки, створені в другій половині XIV – на початку XVI ст.
Десятинна церква в Києві, ікона Юрія Змієборця зі Станілі, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, ікона Успіння Богородиці О. Горошковича, Кам'янець-Подільська фортеця, Борисоглібський собор у Чернігові, церква-фортеця в Сутківцях на Поділлі.
3. Визначте місце розташування найвідоміших архітектурних споруд доби.
4. Дайте відповіді на запитання.
 - ◆ Чим уславився Юрій Дрогобич? Чому вчений увійшов в історію під таким іменем? ◆ Якими були особливості українського містобудування? ◆ Чому не втрачало значення будівництво оборонних споруд? ◆ Що характерне для образотворчого мистецтва доби? ◆ Наведіть приклади поєднання європейських і національних традицій у пам'ятках культури доби. ◆ Яку пам'ятку вважаєте символом доби? Чому?
5. Складіть текст запрошення відвідати інтернет-музей «Архітектурні пам'ятки України в другій половині XIV – на початку XVI ст.».

Перевірте, чого навчилися з теми

- Відомо, що після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава у 1340 р. Волинь опинилась у руках литовського князя Любарта. Через 9 років Галичиною заволоділа Польща. Проте закріпити остаточну владу над галицькими землями Польське королівство змогло лише через 2 роки після Кревської унії. Обчисліть рік остаточного приєднання Галичини до Польщі. Результати позначте на лінії часу.
- Із наведеного нижче переліку виберіть поняття й терміни, які стосуються соціального устрою, господарського життя, культури України другої половини XIV – початку XVI ст. *Війт, воєводство, готика, церква-фортеця, книжкова мініатюра, закріпачення, магістрат, пани, «похожі» селяни, татари, фільварки, цех, шляхта, яничари, ясир, галеракаторга, медресе, магдебурзьке право, султан, хан.*
Відповідь оформіть у вигляді таблиці.
- Використовуючи наведені рік та місце, визначте подію, а також установіть причинно-наслідковий зв'язок.
Причина Подія Наслідок
→ → —

1362 р., Сині Води –
1385 р., Крево –
1435 р., Вількомир –
1471 р., Київ –
1482 р., Київ –
1514 р., Орша –

- Роздивіться зображення історичних пам'яток. Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого / для чого, на честь кого/чого) було створено зображені твори архітектури та образотворчого мистецтва? Які культурні традиції вплинули на появу цих пам'яток?



1



2



3



4



5



6

5. Роздивіться портрет історичного діяча, визначте його особу. Підготуйте розповідь про нього за планом: 1. Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її. 2. Опишіть зовнішність історичного діяча, схарактеризуйте його вдачу. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру? 3. Висловіть своє ставлення до історичного діяча (які вчинки й справи викликають захват, а які ви не можете схвалити; як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).
6. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Установіть їхню хронологічну послідовність.



А. *«Княжата Коріатовичі, прийшовши в Подільську землю, увійшовши в приязнь з отаманами, почали Подільську землю від татар боронити й баскакам данину перестали давати».*

Б. *«...Бажаючи припинити існування князівства Київського, не посадив уже там Семенового сина, а посадив воеводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак, будучи примушені, погодились».*

В. *«...Великий князь московський узяв град Смоленський. Король Сигізмунд... послав свого великого воеводу, славного і великорозумного гетьмана князя Костянтина Івановича Острозького... Самі себе не щадили, і проти великої ворожої армії стали, і вдарили, і багатьох людей війська того вразили, і погубили вісімдесят тисяч, а інших живими в полон узяли».*

Г. *«Року Божого 1339 померла згадана королева пані Анна, а наступного року, коли Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, одностайно обраний русинами князем і паном, був знищений з допомогою отрути, бо прагнув змінити їхнє право на віру, Любарт, син литовського князя Гедиміна, захопив це Руське князівство, до котрого потім року Божого 1349 король Казимир вступив з потужним військом і цілком опанував ним, разом з усіма містами і замками; Любарту ж він з власної доброї волі відступив тільки єдине місто Луцьк з його повітом».*

Д. *«Поляки зібрали сейм... і на тому сеймі вирішили узяти собі государем на королівство великого князя Ягайла... І там Ягайло, увійшовши в церкву, прийняв римську віру і хрестився, і дали йому ім'я Владислав, і потім його коронували, і королеву Ядвігу дали йому в дружини».*

Е. *«Король Ягайло, будучи в Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакостив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського, і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта (Сигізмунда) Кейстутовича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське, і Смоленське, і Вітебське й ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни вести з навколишніми, з Литвою...».*

Є. *«Тієї ж весни пішов князь Вітовт на Поділля, а князь Володимир Ольгердович тоді був у Києві і не хотів покоритися князеві Вітовтові. І великий князь Вітовт дав йому Котил, а в Київ посадив Скургайла. А сам Вітовт пішов на Подільську землю».*

7. Уявіть, що ви берете участь у засіданні комісії із затвердження назв вулиць свого міста/ села. Розіграйте обговорення назв, пов'язаних із литовською добою. Свою позицію в цій справі аргументуйте історичними фактами.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ Історія Русі-України в контексті епохи середніх віків

Історія Русі-України є невід'ємною частиною процесів, що відбувалися в державному й господарському житті середньовічної Європи.

Східні слов'яни осіли на теренах, де згодом сформувалася їхня держава, під час Великого розселення слов'ян. А воно, у свою чергу, відбувалося як частина Великого переселення народів. Наслідком останнього, зокрема, стало формування середньовічних європейських держав.

Створивши власну державу, слов'яни розвивали самобутню матеріальну й духовну культуру, проте активно переймали найкращі надбання культури й традиції західних європейців і візантійців.

Встановлювати дипломатичні й торговельні відносини молодій руській державі з перших років доводилося військовою силою.

Запровадження християнства як державної релігії дало Київській державі змогу увійти до кола найпотужніших європейських монархій. Християнізація не лише прискорила розвиток культури Русі, а й започаткувала новий етап у дипломатичних відносинах між Руссю, Візантією та іншими європейськими державами, відомий в історії як «шлюбна дипломатія». Нащадки руських княжих родів, потрапивши до європейських монарших сімей, не лише сприяли культурному обміну, а й брали активну участь у європейських політичних процесах, впливали на вирішення державних питань.

Свідченням неподільності розвитку європейської суспільної та правової думки є укладення першого збірника законів Русі-України – «Руської правди», яка регулювала відносини між різними верствами давньоруського суспільства. Текст цього збірника укладено за тим самим принципом, що й середньовічні зводи законів звичаєвого права західноєвропейських народів, які також традиційно називали «Правдами» (пригадайте, наприклад, «Салічну правду» франків, яку вивчали в курсі всесвітньої історії).

За середньовіччя в Русі-Україні відбувалися ті самі процеси державного й суспільного розвитку, що й на решті європейських теренів. Період роздробленості Русі-України як зміни форми правління в державі також не став унікальним процесом, адже в той чи інший час був характерним явищем для більшості країн середньовічної Європи.

Монгольська навала дещо уповільнила державотворчі процеси на деяких землях Русі-України. Однак Галицько-Волинське князівство продовжило державницькі й суспільно-культурні традиції Київської держави, стало новим політичним центром Русі. Коронація Данила Галицького свідчить про визнання королівства Руського в католицькій Європі як рівноправного учасника міжнародних відносин.

Включення більшості руських земель до складу Литви й Польщі у XIV ст. не лише активізувало державотворчі процеси на українських теренах, а й сприяло суспільно-культурним обмінам та запозиченням між українцями, литовця-

ми і поляками. Європейські культурні впливи на українських теренах проявилися в архітектурі, міському праві, вживанні латинської мови як мови науки й медицини, в толерантному ставленні до католицької церкви. Велике князівство Литовське недаремно називали «Литовсько-Руською державою»: настільки значним був вплив руських традицій на духовне, освітнє, мовне життя литовців.

Саме за литовсько-польської доби українці почали виїжджати на навчання до європейських університетів. Деякі з них ставали видатними науковцями, робили відчутний внесок у загальноєвропейське інтелектуальне життя.

Отже Русь-Україна упродовж усього середньовіччя, без сумніву, була невід'ємною частиною європейської цивілізації, запозичуючи і навзаєм впливаючи на європейські суспільно-політичні, господарські й культурні процеси.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Використовуючи матеріал підручника, складіть у зошиті порівняльну таблицю впливу різних держав на розвиток українського суспільства.

	Які українські землі охоплювали	Державний лад	Суспільні відносини	Господарство	Культурний вплив	Релігійний вплив
Русь-Україна						
Галицько-Волинська держава						
Золота Орда						
Велике князівство Литовське						
Королівство Польське						
Королівство Угорщина						
Молдовське князівство						
Кримське ханство						
Московське князівство						

2. Використовуючи синхронізовану таблицю на форзацах підручника, а також додаткову літературу, визначте спільні й відмінні державні, господарські, суспільні й культурні процеси в українських землях та в країнах світу в VI–XV ст.

3. Серед відомих вам історичних постатей доби середньовіччя оберіть одного/одну, які, на вашу думку, зробили найбільший внесок у розвиток: державотворення Русі-України; зовнішньої політики руської держави; суспільного життя; релігійного життя; культурного життя. Відповідь обґрунтуйте.

4. Поміркуйте, які події з історії Русі-України найбільше вплинули на перебіг європейської історії. Відповідь обґрунтуйте.

XI

1097 р. –
Лобецький з'їзд князів



1068 р. –
поразка руських князів
від половців на р. Альті



1037 р. –
завершення будівництва Софії
Київської



1054 р. –
розкол християнської церкви
на католицьку й православну

1066 р. –
захоплення
Англії
Вільгельмом
Завойовником



1096-1099 рр. –
I хрестовий похід

XII

1199 р. –
утворення Галицько-
Волинської держави



1187 р. –
перша згадка назви
«Україна» в літописі

1113 р. –
укладення літопису
«Повість минулих літ»



1115-1234 рр. –
держава Цзінь у Китаї, заснована
плем'янами чжурчженів

1147 р. –
перша згадка про Москву
в історичних документах

1188 р. –
створення в Іспанії
(Кастилії) кортесів за
участю представників міст

1189-1199 р. –
правління англійського
короля Річарда Левине
Серце



XIII

1253 р. –
коронування Данила
Галицького у м. Дорогочині



1240 р. –
захоплення і спалення Києва
монгольськими військами
хана Батия



1223 р. –
поразка руських дружин у битві
з монголами на р. Калці



1204 р. –
взяття Констан-
тинополя
хрестоносцями



1206-кін. XIV ст. –
існування Делійського султанату

1215 р. –
прийняття Великої хартії
вольностей в Англії



1279 р. –
підкорення Китаю монголами,
встановлення династії Юань

XIV

1385 р. –
Кревська унія
між Литвою і Польщею



1362 р. –
битва на Синіх Водах



1340 р. –
розпад Галицько-Волинської
держави після смерті Юрія II
Болеслава

1302 р. –
перше скликання
Генеральних штатів у Франції

серед XIV ст. –
повстання «червоних пов'язок»
у Китаї проти релігійного
та національного гніту
монгольської династії Юань

1337-1453 рр. –
Столітня війна між Англією
та Францією



XV

1478 р. –
визнання Кримським
ханством васальної
залежності від
Османської імперії



1470 р. –
ліквідація Київського
удільного князівства

1449 р. –
утворення
Кримського ханства
на чолі з Хаджі
Греєм



1419-1434 рр. –
Гуситські війни



1453 р. –
завоювання турками
Константинополя

1455-1485 рр. –
війна Червоної
та Білої троянд у Англії

1492 р. –
відкриття
Америки
Х. Колумбом



XVI

1526 р. –
поділ Закарпаття
між Трансильванією
та Священною Римською
імперією

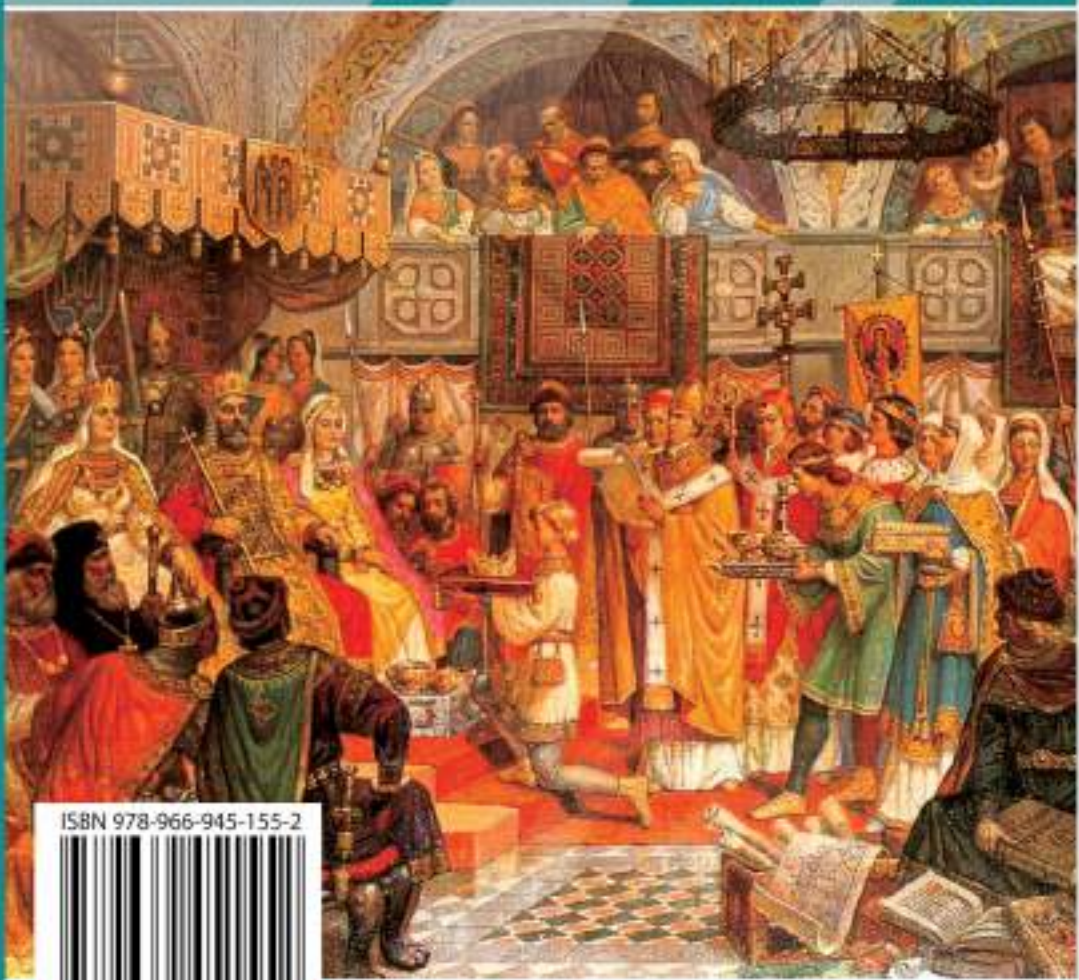
1514 р. –
перемога під Оршею
українсько-білорусько-
литовського війська
(на чолі з Костянтином
Острозьким) над Московським
князівством



1519-1522 рр. –
перша навколосвітня подорож
Ф. Магеллана

1520 р. –
початок правління
султана Сулеймана
в Османській імперії





ISBN 978-966-945-155-2



9 789669 451552